

*Суҳан, и он аз сари андема и-одд,
Навиштанирову гуфташро намояд.*

СУХАНИНОСЙ, №2 2015

ЗАБОНШИНОСЙ

УДК4 точик (03)+4 точик

РОЛЬ ВЫПАДЕНИЯ ИЗАФЕТА В ФОРМИРОВАНИИ СЛОЖНЫХ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ ДЕТЕРМИНАТИВНОГО ТИПА

Рахматуллозода Саҳидод

*Институт языка, литературы, востоковедения и письменного
наследия имени Рудаки АН РТ*

Подобно литературному языку, в южных и юго-восточных говорах подчинительный способ словообразования является продуктивным. Этот тип слов может иметь несколько разновидностей в зависимости от того, какие элементы входят в их состав.

Здесь компоненты неравны, один является основным, а второй - зависимым. Они формируются на базе словосочетаний. Такие слова выделены в две группы:

I. Сложные имена существительные, в которых первый компонент является основным, а второй - зависимым.

II. Сложные имена существительные, где второй компонент является основным, а первый – зависимым.

В этой статье анализируется первая группа.

Сложные имена существительные, в которых первый компонент является основным, а второй – зависимым, образуются из изафетных словосочетаний, из состава которых выпадает изафет и формируются сложные слова. По морфологическому составу эти ЛЕ делятся на 6 групп: имя существительное + имя существительное, имя существительное + прилагательное, имя существительное + числительное, имя существительное + глагол, имя существительное + причастие, наречие + имя существительное, но в литературном таджикском языке их классифицируют по трём группам: имя существительное

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

+ имя существительное, имя существительное + прилагательное, имя существительное + причастие [ГСЛТЯ, 1985]. Необходимо отметить, что в учебнике «Современный литературный таджикский язык» [СЛТЯ, 1973] при анализе таких типов существительных наблюдается своего рода смешение, и этот недостаток исправлен в «Грамматике современного литературного таджикского языка» [[ГСЛТЯ, 1985]].

1.Первая модель - существительное + существительное с выпадением изафета (факки изофат), из которых одно по смыслу является определением ко второму. Слова, образованные этим продуктивным способом, в семантическом плане можно описать следующим образом:

-личные имена, родственные отношения, социальная позиция, профессия и занятие, количество лексем –11. К примеру: **писарама** (Шк., К.) – сын тёти (со стороны отца); **момошир** (К.) – кормилица; **хоҳаршир** – сестра, вскормленная молоком кормилицы вместе с её детьми; **сарчупон // сарчъпон** (Шк.) – главный пастух; **сарчилав** (Вк., К., Шк.) – денщик, доверенное лицо со стороны невесты, который везёт невесту в дом жениха на коне или машине;

- названия предметов, относящихся к строительству и домостроению, одежде, пище и домашнему инвентарю: **пойдевол // подевол** (Вк., К.,) – фундамент; **сарпачала** (Вк., Чк., Шк.)// **сарпичала // сарпъчала** (К.) – верхняя часть стены между стропилами; **сарпориса // сарпореса** (Вк., Шк.)// **сарпориста** (Вк.), **сарполиса** (К.) – верхняя часть стены между стропилами; **сартевала // сартовала** (К.) поперечина дома, которая устанавливается с боку жилого дома; **палампо // паланпо** (Шк., К., Вандж) – ступенька, лестница; **куртапустин** (Вк.) – вид халата с меховой подкладкой; **сарзих** (Вк.) – окантовка, кайма; **сарсиба** (Шк., Дарв.) – горшок колыбели; **табақғьдора // тавакғьдора** (Чк.) – глиняный тазик; **гълқанд** (К.) разновидность варенья; **хамирфатир** (Чк.)// **хамфатир** (Шк.) фатир, лепёшка, испеченная без опары;

- названия растений и животных: **баргпийоз** (Вк.) высушеннная зелень; **къндаарча** (Вк., Дарв.) пень можжевельника; **къндабед** (К.) пень ивы турецкой; **овка// овикаҳ** (Вк.) вид растения, который прорастает в сырых местах; **сангсабил** (Шк.) вид

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

целебного горного растения; **севбийӯ// севбиҳӯ** (Вқ., Вандж.) – айва; **сохибчанг// соҳивчанг** (Ҷк., Шк.) вид птицы из рода орлиных; **сарҳанг** (Вқ.) момент прорастания посева из земли; **гълка** (Қ.) мякина, обмолотки; **гълкунор // гълкукнор** (Қ.) вид опийного мака; **гълхор** (Шк.) шиповник обыкновенный;

- **названия места:** **пайчаро** (Вқ.) – тропинка; **подуман** (Қх.) – подножие; **сарнов** (Вқ.) – запруда водостока мельницы; **сарҳад // сарнад // сарнат** (Қ.) – граница; территория, близкая к горам, имеющая прохладный приятный климат; гористая местность; **сарчашма** (Қ., Шк.) – исток; **сарҷубор** (Вқ.) – главный ручей, начало арыка; **саршоҳ** (Қ.) – кончик ветки, верхушка ветки; **сарбан** (Шк.) – начало сказки;

- **названия человеческих органов и заболеваний:** **чиликпо** (Вқ.) – мизинец; **кърмчиғар** (Шк.) – припухлость глотки барана, появляющаяся из-за эхинококка; **саркътф // саркътиф** (Қ., Вандж) – плечо.

2. Вторая продуктивная модель с выпадением изафета – **существительное + прилагательное**. По следующим значениям образованы новые ЛЕ:

- **отношение, состояние и обстановка**, их количество составляет 12 слов. Например: **саркалун // саркалу** (Қ.) – глава семейства; наставник; **бобикалун // бовикалун** (Вқ., Қ.) – прадед: отец дедушки; **сархуй** (Вқ.) – без головного убора, женщина, с непокрытой головой; **тайоқсърх // тъйоқсърх** – человек, вооруженный красной палкой; **повазмин** (Қ.) – беременная; **къртасъфед** (Вандж) – одетый в белую рубашку (платье); **пъштлич // пъшльч** (Шк., Дарв.) – у кого голая спина; беспризорники;

- **названия разновидности пищи:** **руғандоф** (Қх.) – каленое масло; **ҳавлотилтак** (Шк.) – мучная похлебка; **ордбирион // ордбириүн // орбирион, ордбъриун** (Қўш.) – ордбирён, похлебка из поджаренной муки; **тъхъмбъриун** (Вқ.) – яичница; **гушбъриун// гуштбъриун** (Қ., Шк) – жареное мясо; **нахутбирион // нахътбърион** (Вқ.) – жареный горох; **нахутдънбъл // нахътдъмбъл** (Қ.) – полусваренный горох; **овбирион** (Шк.) – жареное мясо, куда добавляют воду; **нахутдалда** (Қ.) – гороховая крупа.

Слова, образованные с компонентом **бирйон** – жареный, в «Грамматике современного литературного таджикского языка» рассмотрены в форме ЛЕ, сформированных от имён

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

существительных и причастий, и отмечается, что: «третья модель (т.е.: имя существительное и причастие – Р.С.) является непродуктивной, и этим способом образованы в основном названия пищи, вторым компонентом которых является слово **бирён**: гүштбирён – жареное мясо, картошкабирён – жареная картошка, карамбирён – тушеная капуста, гандумбирён – жареная пшеница, ордбирён – похлебка из поджаренной муки, нахұдбирён – жареный горох, тухмбирён – яичница и т.п.» [ГСЛТЯ, 1985]. Исследователь Ш.Рустамов считает подобные словообразования по модели имя существительное+причастие с формой **-он** [Рустамов, 1981, 158] и рассматривает их в составе безизафетных сложных слов. Первый компонент приведённых примеров (гүшт – мясо, **картошка** – картошка, **карам** – капуста, **гандум** – пшеница, **орд** – мука, **нахұд** – горох, **тухм** – яйцо) действительно являются именами существительными, но слово **бирён** никак не может быть причастием с формой **-он**, (так как основы **бирй** в языке не существует), оно состоит из одного корня, который является прилагательным. Кроме того, перечисленные слова образованы по модели слов, сформированных посредством выпадения изафета, а не по модели безизафетных лексем;

- названия птиц и растений: **мъргобý//мърговý** (Вк., Шк., К., Дарв.) – утка; вид глиняной ёмкости, похожей на утку; **нұлпатак** (К.) – птица с длинным клювом из рода водоплавающих, которая живет на болотах и озерах; **усмакавут** – **усмакабут** (Шк..К.) – усьма – растительная краска для бровей.

3. Третья модель опущения изафета – **существительное + числительное**. Данная модель является непродуктивной и наблюдается одно архаистичное слово: **миразор//мирғазор** (К.) мирихазор (волостной управитель), глава селения: да бачаги-м миразоро азов-ъм додан, кънда дохтан – в детстве мирихазары мучали меня, надели на меня кандалы (фолк.).

4. Четвёртая модель опущения изафета – **существительное + глагольные основы**. Это малопродуктивная модель и образованные сложные слова указывают на возраст и родственные отношения: **қадрас** (Вк., К., Шк., Кх.) совершеннолетний; **очахон//аачахун** (Чк., Шк.) приёмная мать; **хохархун // хұхархун** (Шк., Вк., Дарв., Кх.) названная сестра;

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

бобохун (Вқ.) приёмный отец: у мън-а бовохун гирифтод – он принял меня как названного отца (Қ.).

5. Пятая модель опущения изафета–**существительное + причастие: палакмърда** (Ғк., Шк.)// **полакмърда** (Вқ.) мертвый стебель, дыня, куст которой завял преждевременно; **паршикаста** // **паршъкаста** (общеупотребительное) птица со сломанными крыльями; *перен.* женщина, супруга; **пошъкаста** (Вқ., Вандж) тот, у кого нога сломалась.

6. Шестая модель опущения изафета –**наречие + существительное.** Эта наиболее продуктивная модель не зарегистрирована в научных трудах, посвященных литературному языку, наблюдается она в словах, указывающих на лицо (субъект), различный домашний инвентарь и существительные действия. Количество зарегистрированных слов – 12. Например: **пештахт** (Шк.) близкая родственница невесты, которая несколько дней находится рядом с ней; **пешсузан** (Мт.) – булавка, которой закалывают головной платок; **болодарӯ** (Вқ.) – верхняя планка дверного косяка; **нимпийола** (Шк.) – большая пиала (чаша); **нимғанак** (Қ.) – копна пшеницы; **тайлов** (Вқ.) – место для разжигания огня; тлеющий уголь; **пешпо** (Шк., Ҷк.) // **пешупо** (Шк.) – подножка; мешать; подарок невесте: балки пешупо-ра да хунай дъхтар йо бача метан – подарок невесте дают или у невесты, или в доме жениха (Қ.).

Встречаются слова с выпадением изафета, основа которых в отдельности не употребляется и на нынешнем этапе эти сложные единицы лексикализированы. Например, по модели имя существительное + имя существительное употребляется слово **палдапайа** (Вқ.) – ступени; в модели имя существительное и предлог – слова **писандар** (Ғк., Шк.) // **писандара** (Қк., Қ.) – пасынок; **пийандар** // **пиандар** (Ш., Вқ., Вандж) // **пийандара** (Вқ.) – отчим; **мойиндар** // **мойъндар** (Вқ., Вандж) // **моиндар** // **моҳиндар** (Ғк., Ҷк.) – мачеха.

Список сокращений

ТСЛЯ - Таджикский современный литературный язык.

ГСЛТЯ - Грамматика современного литературного таджикского языка

Список литературы

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

1. Грамматика современного таджикского литературного языка (Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик). Под редакцией Х. Каримова, А. Маниёзова, А. Мирзоева и др. -Душанбе: Дониш, 1985. -Ч I: Фонетика, Морфология. -356с.
2. Махмудов, М. Говоры таджиков Китабского района (Лаҳҷаҳои тоҷикони райони Китоб). -Душанбе: Ирфон, 1978. - 280 с.
3. Мурватов Ҷ. Южный говор таджикского языка (Шевай ҷанубии забони тоҷикӣ). -Душанбе: Дониш, 1979. с.3-79.
4. Муҳаммадиев, М. Основные принципы словообразования в таджикском языке (Принципҳои асосии калимасозии забони тоҷикӣ) // Маъсалаҳои забони тоҷикӣ. -Душанбе, 1967.
5. Ниёзи Ш. Н. Имя существительное и прилагательное в таджикском языке (Иsm ва сифат дар забони тоҷикӣ)// Очерки по грамматике таджикского языка. -Т. 7. -Сталинобод, 1964.
6. Ниёзи Ш. Н. О частях речи в таджикском языке (Оид ба ҳиссаҳои номии нутқ дар забони тоҷикӣ) // Изв. Ак Тадж ССР. Отд-ние обществ.наук.-1954.-№5.-С.147-153.
7. Пейсиков, Л. С. Очерки по словообразованию персидского языка. -М.: Изд-во МГУ, 1973. -200 с.
8. Рустамов, Ш. Имя существительное (Иsm). -Душанбе: Дониш, 1981. -219 с.
9. Саймиддинов, Д. Лексикология среднеперсидского языка (Вожашиносозии забони форсии миёна). -Душанбе: 2001. -310 с.
10. Сайдова, К. Говор таджиков Шаартуз. АКД. -Душанбе, 1985. 21с.
11. Современный таджикский литературный язык (Забони адабии ҳозираи тоҷик). Лексикология, фонетика и морфология / Б. Ниёзмуҳаммадов, С. Арзуманов, Ҳ.Рауфов и др. -Душанбе: Маориф, 1973. -Ч.I.-464 с.
12. Хромов, А.Л. Говоры таджиков Матчинского района//Тр.Ак Тадж. ССР. 1962. -Т.107. -216 с.
13. Ҷӯраев, Ғ. Лексика // Южные говоры таджикского языка. Т.1. -Душанбе: Дониш, 1980. -С.87-328.

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

НАҚШИ ФАККИ ИЗОФАТ ДАР СОХТАНИ КАЛИМАҲОИ МУРАККАБИ ДЕТЕРМИНАТИВӢ

Дар ин мақола нақши калимасозии факки изофат дар ташаккули воҳидҳои лугавии мураккаби типии детерминативӣ дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Қолиби факки изофат дар шеваҳои мазкур назар ба забони адабии тоҷикӣ сермаҳсултар буда, ҳусусиятҳои худро дорад. Ин ҳусусиятҳо дар асоси қолибҳои исм + исм, исм + сифат, исм + шумора, исм + асосҳои феълӣ, исм + сифати феълӣ, зарф + исм матраҳ мешаванд, ки дар мақола ҳаматарафа таҳқиқ шудаанд.

Вожаҳои қалидӣ: калимасозӣ, детерминатив, факки изофат, қолиби калдимасозӣ, компонент, сермаҳсул.

РОЛЬ ВЫПАДЕНИЯ ИЗАФЕТА В ФОРМИРОВАНИИ СЛОЖНЫХ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ ДЕТЕРМИНАТИВНОГО ТИПА

В данной статье анализируется словообразование сложных имен существительных детерминативного типа по модели выпадения изафета (факки изофат) в южных и юго-восточных говорах таджикского языка. Эта модель в говорах по сравнению с подобной моделью в литературном таджикском языке является наиболее продуктивной в словообразовании существительных и характеризуется наличием своих особенностей. Эти особенности рассматриваются на примере следующих моделей: существительное + существительное, существительное + прилагательное, существительное + числительное, существительное + глагольные основы, существительное + причастие, наречие + существительное, которые в статье получили достаточно полное освещение.

Ключевые слова: словообразование, детерминатив, выпадение изафета, диалект, словообразовательная модель, компонент, продуктивный.

ROLE OF EZĀFE (fakkiizofat) IN THE FORMATION OF COMPLEX NOUNS OF THE DETERMINATIVE TYPE

This article analyzes the word-formation of complex nouns of the determinative type in the model of the *ezāfe* construction (*fakkiizofat*) in

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

southern and southeastern dialects of the Tajik language, which, in comparison with literary Tajik language is the most productive type of word formation of nouns. Use of the *ezāfein* formation of the complex nouns in the southern and southeastern dialects of Tajik language has its peculiarities. These features are examined and discussed in detail in models of noun + noun, noun + adjective, noun + numeral, noun + verbal root, noun + participle, adverb + noun.

Key words: word formation, determinative complex nouns, *ezāfe* construction (fakkiizofat), southern and southeastern dialects, productive models.

Маълумот дар бораи муаллиф: Раҳматуллоҳода Саҳидод-доктори илми филология, дотсент, директори Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хаттии ба номи Рӯдакии АИ ҶТ. Тел.: (+992) 919-00-21-78, e-mail: saxidodi@list.ru;

Сведения об авторе: Раҳматуллоҳода Саҳидод – доктор филологических наук, доцент, директор Института языка, литературы, востоковедения и письменного наследия имени Рудаки АН РТ. Тел.: (+992) 919-00-21-78, e-mail: saxidodi@list.ru;

About the author: Dr. Rahmatullozoda Sakhidod is director of the Rudaki Institute of Language, Literature, Oriental studies and Written Heritage of the Academy of Sciences of Tajikistan. Phone: (+992) 919-002-178; E-mail: saxidodi@list.ru

ЛЕКСИКА МОРСКОЙ ЖИВНОСТИ

В «ШАХНАМЕ» ФИРДОУСИ

Касимов Олимджон Хабибович

Институт языка, литературы, востоковедения и письменного наследия имени Рудаки АН РТ

Произведение X века таджикско-персидской литературы - «Шахнаме» Абулькасима Фирдоуси, вобравшее в себя все ментальное богатство и своеобразие материального мира таджиков и других ираноязычных народов с самых древних времен, воспринимается, в том числе, как энциклопедия иранского мира.

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

Лексика этого грандиозного рифмованного произведения охватывает многие сферы жизни и культуры таджикского народа. Изучение словарного состава «Шахнаме» свидетельствует о том, что язык произведения великого Фирдоуси наравне с другими тематическими группами лексических единиц представлен также лексемами, которые выражают представителей морской (водяной) фауны.

Изучение словарного состава «Шахнаме» создает предпосылки для объективного определения языковой картины окружающего мира и своеобразия художественного мышления его автора. Изучение лексики «Шахнаме» важно еще и с той позиции, что она может и должна служить надежным источником обогащения современного таджикского (персидского) языка, усовершенствованию его возможностей в выражении объектов, событий и явлений повседневной жизни.

В данной статье мы рассмотрим несколько лексических единиц (ЛЕ), являющихся названием морских существ.

1. Одной из наиболее частотных ЛЕ в «Шахнаме» из данного разряда животных является лексема *моҳӣ* «рыба». Лексические единицы данной тематической группы стали объектом подробного изучения не только в письменных источниках древнего, среднего и нового этапа развития языка [1; 3], но и в различных действующих говорах таджикского языка [7,196-198].

В «Шахнаме» ЛЕ *моҳӣ* прежде всего является именем существительным с собирательным значением для всех представителей морской фауны, и в этой функции она обычно используется в противопоставлении с общим названием других видов животных, например, *дад* «дикие животные», *мурғ* «птица», *дом* «домашние животные», *чорпо* «скот, домашние животные», и т.д.:

Чаҳон сарбасар подиоҳӣ турост, Даду дом бо мургу моҳӣ турост[6.1,62].

В этом значении ЛЕ *моҳӣ* в «Шахнаме» в восьми случаях зафиксирована в сочетании с *мурғ*, пример которого мы видим в приведенном двустишии.

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

В обычном значении «рыба» *моҳӣ* в «Шахнаме» встречается в 46 случаях, в том числе:

*Агар ман кунам ройи овардгоҳ Надонӣ ту худ боз моҳӣ зи моҳ.
Якеро зи моҳӣ ба моҳ оварад Якеро зи маҳ зери ҷоҳ оварад [1].
Якеро ҳаме тоҷу шоҳӣ дӯҳад, Якеро ба дарё ба моҳӣ дӯҳад [6.1,220].*

Одна из особенностей использования ЛЕ *моҳӣ* «рыба» в «Шахнаме» заключается в том, что она является названием одного из знаков зодиака – (Созвездия) Рыбы (название одного из двенадцати знаков зодиака) и в этом значении *Моҳӣ* «Рыба» используется 12 раз, в том числе:

*Чу з-ин бозгардад, ба Моҳӣ шавад, Бад-он тирагиу сиёҳӣ шавад.
Падар бар падар подшоҳӣ марост, Хуру Ҳӯшиаву Бурчи Моҳӣ марост
[6. 9,417].*

2. Наиболее употребительной в «Шахнаме» единицей лексики, обозначающей морскую фауну, является лексема *наҳанг*. В «Шахнаме» ЛЕ *наҳанг*, прежде всего, является названием крупного водяного пресмыкающегося с толстой панцирной кожей, обитающего в водоемах тропических стран. Его латинское название - *Crocodilus* «крокодил». На сегодняшнем этапе развития таджикского языка для выражения данного животного используется ЛЕ *тимсоҳ* *تیمسوҳ* «крокодил», известный также под названием «аллигатор» в странах Южной Америки. В «Шахнаме» ЛЕ *наҳанг* прежде всего зафиксирована в значении “крокодил” более ста раз, в том числе:

*Ба кин андарун чун наҳангӣ балост,
Ба зин андарун тезчанг аждаҳост [6. 1,246].*

В «Шахнаме» ЛЕ *наҳанг* также использована для выражения кровожадных и жестоких персонажей. Например, в следующем фрагменте *наҳанг* применяется в отношении к Афрасиябу, который жестоко убивает плененного иранского царя Нузара:

*Бибастанд бозуши бар сони санг Кашидандаш аз ҷой пеии **наҳанг**
[6. 1,426].*

Как символ силы, ЛЕ *наҳанг* также зафиксирована в значении “меч” в четырех случаях, в том числе:

*Наҳангӣ бало баркашид аз ниём Биёвехт аз пеии зин ҳамми хом
[6. 2,72].*

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

В «Шахнаме» ЛЕ *наҳанг* в общей сложности зафиксирована в 141 случаях, в том числе, в таких сочетаниях как *чангӣ наҳанг* (10 случаев), *наҳанги дижам* (5 случаев), *ба сони наҳанг* (7 случаев).

В эпопее Фирдоуси наблюдается использование ЛЕ *наҳанг* и в отношении тех персонажей, к которым поэт проявляет симпатию, даже если они представляют противника. В данной функции ЛЕ *наҳанг* используется как атрибут («честность; открытость») героев:

Пазируфт ҳамла диловар наҳанг, Даромад яке теги ҳиндӣ ба чанг
[6. 2, 183].

В виде составной ЛЕ *наҳанг*, по сведениям словарей, имеет варианты *шери обӣ* “морской лев” и *асти обӣ* “морской конь”, а также синонима в виде *говёл* گاویل, происхождение которого относят к индийскому языку, но данные речевые средства в «Шахнаме» не зафиксированы. Махмуд Зенджани в своем словаре отмечает, что «в сочетании *наҳанги фалак* «крокодил космоса» *наҳанг* также выражает Созвездие Рыбы, Скорпиона, но данное суждение не было подкреплено примерами.

3. Лексическая единица *харчанг* в “Шахнаме” зафиксирована более чем в десяти случаях. В нижеследующем двустишии она означает “рак; ракообразные”:

Ки харчангро нест парри уқоб, Напаррад уқоб аз бари офтоб
[6.9, 30].

Харчанг в шести случаях используется в значении Созвездие Рак (Cancer, Latin genitive Cancer):

Чу барзад сар аз Бурҷи Харчанг Шед, Ҷаҳон гашт чун рӯи румӣ сапед.
Чу барзад зи Харчанг тег Офтоб, Бифарсуð жсангу биполуд хоб
[6.8, 125].

4. Из названий морской фауны в “Шахнаме” зафиксирована также лексическая единица *чаног*:

Чу барзад сар аз қӯҳ рахишон ҷароғ,
Замин шуд ба кирдори рахишон чаног [6.8, 232].

В своем словаре Ф. Вольф комментирует данную ЛЕ как Satteldecke, Schabracke «чепрак» (часть элемент седла) и считает ее фонетическим вариантом *чуног* и *чунок*. Однако в словаре Деххудо со ссылкой на другие классические словари данная ЛЕ в фонетической форме *чаног* комментируется как “рыба; разновидность рыбы”, которая еще называется *аррамоҳӣ* (“рыба-

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

пила”)¹”, а в качестве примера фиксируется вышеназванное двустишие.

Кроме того, со ссылкой на вариант этой ЛЕ в виде *چونوگ* جناغ дается такое толкование: “седельное покрывало” (покрывало на седле), “покрытие (украшение) на седле, которое обычно изготавливают из тигриной шкуры”. Из всего этого следует, что *چانوگ* и *چونوگ//چونوک* являются разными ЛЕ.

Первая лексическая единица выражает рыбу особого вида с очертанием «рыбы - пилы», которую Фирдоуси уподобляет восхождению Солнца и пучкам его лучей. Такую картину мы можем наблюдать на многих государственных и национальных символах и гербах.

Вторая лексическая единица *چونوگ* выражает элемент амуниции всадника - “седельное покрывало”, которое обычно изготавливают из тигриной шкуры и других драгоценных материалов. Витязи украшали им своего скакуна.

5. К группе ЛЕ, выражающих морскую фауну, относятся зафиксированные также в “Шахнаме” лексические единицы *садаф* и *دۇر(p)*.

ЛЕ *садаф* в «Шахнаме» встречается дважды: в одном случае как драгоценность наряду с названиями других драгоценных камней:

*Гирифта яке چوم ҳар як ба каф, Пур аз сурх ёқуту дуррү
садаф [6.1,318].*

В другом случае ЛЕ *садаф* используется как зоологический термин в значении “моллюск; раковина, ракушка”, и данное значение подтверждается наличием в нижеприведенном двустишии слов *дарё* «море», *рег* «песок», *durrr* «жемчуг»:

*Зи дарё яке рег дорад ба каф, Дигар дурр дорад миёни **садаф**
[6.8,206].*

6. Лексическая единица *durrr* отличается относительно большей частотностью и используется в «Шахнаме» в значении «жемчужина; жемчуг» («Драгоценные перламутровые образования круглой, овальной или неправильной формы

¹ *Appamoхӣ* - اره ماهی в этом словаре комментируется как «рыба, имеющая защитное приспособление в виде двусторонней пилы, она не является хищной, в отличие от других рыб свое потомство продолжает рождением» [1].

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

белого, розового или черного цвета, образующиеся в раковинах некоторых моллюсков»):

Зи уду зи анбар, зи кофуру зар, Ҳам аз ҷомаву ҳам зи дурру гүҳар
[6.8,305].

Бипайваст гӯё парогандаро, Бисуфт инчунин дурри оғандаро
[6.8,363].

В общей сложности ЛЕ *дурр* в “Шахнаме” зафиксирована в 56 случаях, в том числе 20 раз в сочетании *дури хушоб* и 9 раз в сочетании *дурру ёқут*.

О том, что *дурр* является морским существом, косвенно свидетельствует следующий фразеологический оборот – *дурр ба дарё бурдан* “везти в море жемчуг” (соотв. “ездить в Тулу со своим самоваром”).

7. В «Шахнаме» также встречается лексическая морфема арабского происхождения *лӯълӯ* в значении «жемчуг, жемчужина»:

Магар ҷома аз Муштарӣ бистадӣ,
Ба лӯълӯ - бар аз хун нуқат барзадӣ
[6.9,324].

8. В эту группу ЛЕ следует отнести и *говмоҳӣ*, которая является сложной ЛЕ, состоящей из компонентов *гов* «корова, бык» и *моҳӣ* “рыба”. Согласно мифологии, *говмоҳӣ* является тем сказочным животным, на котором держится земля. Существует и такое толкование, согласно которому *говмоҳӣ* - это tandem животных – быка и рыбы - рыба находится в воде, бык на спине у рыбы, а Земля держится на рогах (на спине) быка.

В “Шахнаме” ЛЕ *говмоҳӣ* зафиксирована лишь в следующем бейте:

Зи захми сумаш Говмоҳӣ сутӯҳ,
Ба частан чу барқу ба ҳайкал чу кӯҳ [6.2.207].

Встречается вариант данной ЛЕ в виде *Моҳӣ*, которая указывает именно на это сказочное животное:

Замин, ҳафт қишивар ба шоҳӣ турост,
Сари Моҳ то пушиши Моҳӣ турост [6.1,73].

9. Фирдоуси в «Шахнаме» очень часто использует фразеологические обороты с названиями животных, в том числе и морских. Наиболее экспрессивными следует считать следующие фразеологические обороты с компонентом *моҳӣ*:

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

a) moҳӣ ба хушкӣ бурдан “нести (выносить) рыбу на сушу” (совершить необдуманный (неоправданный, губительный, бесполезный) поступок):

Бад-ӯ гуфт мӯбад, ки некӯ нигар, Барандешу моҳӣ ба хушкӣ мабар.

б) сари Гов то Бурчи Моҳӣ (аз Бурчи Гов то Бурчи моҳӣ) «от Созвездия Коровы до Рыбы» (весь мир, все пространство):

Ҷаҳоне саросар ба шоҳӣ турост, Сари Гов то Бурчи моҳӣ турост

Изучение лексики «Шахнаме» дает возможность констатировать тот факт, что в «Шахнаме» многие лексические единицы, кроме значений, связанных с животным миром, выступают в нескольких значениях в зависимости от контекста. Великий Фирдоуси проявляет незаурядные способности как энциклопедист, используя одни и те же лексические единицы в нескольких направлениях.

Многие слова – названия животных одновременно используются как астрономические и астрологические термины, выражая названия зодиакальных знаков и Созвездий, например, *Наҳанг, Моҳӣ, Шер, Аҷдаҳо, Мор, Харчанг, Зоғ, Каргас* в значении Созвездий Рыба, Лев, Дракон, Змея, Рак, Корвус (*Corvus*), Сириус и т.д.

Все эти факты свидетельствует о том, что для усовершенствования функций таджикского (персидского) языка в сфере науки и пополнения терминологической системы мы с большой эффективностью можем использовать лексический состав «Шахнаме» Фирдоуси, который является оригинальным и вполне доступным для носителей таджикского (персидского) языка.

Литература:

1. Деххудо А. Словарь Деххуда. (Электронный ресурс) / 1 электрон. опт. диска (CD-ROM) :– 4-я версия. – Электрон. текст дан. – / А.Деххудо – Тегеран: Изд-во Тегеранского университета. – 2010 (на перс.яз)
2. Касимов О.Х. Картина животного мира в «Шахнаме» Фирдоуси/ О.Х.Касимов – Душанбе: Дониш.- 2011.-136с.

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

3. Саймиддинов Д. Лексика среднеперсидского языка/
Д. Саймиддинов - Душанбе: Донии. -2001.- 310с.
4. Словарь таджикского языка (с X до начала XXв.)/ Под
ред. М.С.Осими.- В 2-х томах. – М.: Советская энциклопедия,
1969.-1904с.
5. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка/
М.Фасмер – В 4-х томах.- Пер. с нем. и доп. чл.-корр. АН СССР
О.Н.Трубачева. –М.: Прогресс, 1987
6. Фирдоуси А. Шахнаме / А.Фирдоуси -В 9 томах.-
Душанбе: «Адиб», 1987-1991.
7. Хоркашев С. Лингвистический анализ тематических
групп словарного состава диалектов/ С.Хоркашев - Душанбе:
Маориф.- 2014.- 233с.
8. «Шахнаме» Фирдоуси: В 2-х томах./ А.Фирдоуси–На
основе экземпляра Жюл Мюля (Julius Mohl). Подготовка к
изд.Абдуллоҳ Акбариёни Род. – Тегеран: Изд-во “Илҳом”, 2008. -
2303с. (на перс.яз.).
9. Wolff F. Glossar zu Firdousis Shahname./ F.Wolff
Reprografischer Nachdruck der Ausgabe Berlin 1935. Copyright 1965
by Georg Olms, Hildesheim. – Tehran. – Asatir. -1998. –
911p.+109p.+ 28p.

ЛЕКСИКА МОРСКОЙ ЖИВНОСТИ В «ШАХНАМЕ»

В статье рассматриваются смысловые оттенки и частотность использованных в «Шахнаме» лексических единиц, выражающих названия морских животных. На основе иллюстративного материала показываются особенности функционирования лексических единиц *mahi*, *nahang*, *kharchang*, *chanog*, *sadaf*, *dorr*, *gawmahi*, *lu'lu'* и т.д. в сочинении Фирдоуси. Автором также ставится цель определить сочетаемость данных лексем, их терминологические оттенки, их участие в образовании свободных и фразеологических словосочетаний в “Шахнаме”.

Ключевые слова: таджикский (персидский) язык, «Шахнаме», словарный состав, лексика, семантика, ихтиофауна, Зодиак, Созвездие.

TERMS EXPRESSING SEA ANIMALS IN ШАҲНАМЕН

This article examines the lexical units expressing sea animals and their semantics. In particular it explores the semantic shades and redundancy of the usage of the lexemes mahi, nahang, kharchang, chanjg, sadaf, dorr, gawmahi and lu'lu' in Shahnameh. Author determines the compatibility of these terms and semantic shades and usage in phrase formation in Firdousi's Shahnameh.

Key words: Tajik (Persian) language, Shahnameh, dictionary structure, lexicon, semantics, a fish fauna, the Zodiac, Constellation

ВОЖАҲОИ ИФОДАГАРИ ҶОНВАРОНИ ОБӢ ДАР “ШОҲНОМА”-И ФИРДАВСӢ

Дар ин мақола маънӣ ва тобишҳои маънӣ, ҳадафҳои истифода аз нигоҳи услуг ва басомади вожаҳои ифодагари ҷонварони обӣ “дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар асоси маводи мӯттамади “Шоҳнома” хусусиятҳои семантикийи вожаҳои *mahi, nahang, kharchang, chanog, sadaf, dorr, gawmahi, lu'lu'* ва ғ. таҳлил шудаанд. Муаллиф инчунин мақсад гузоштааст, ки то ҷои имкон ҳамнишинии вожаҳои мазкур, ҷанбаи истилоҳии онҳо, саҳми ин вожаҳоро дар сохта шудани ибораҳои озоди синтаксисӣ ва ибораҳои рехта дар “Шоҳнома” муайян намояд.

Калидвожаҳо: тоҷикӣ (форсӣ), «Шоҳнома», вожашиносӣ, ҷонварони обӣ, семантика, Бурҷҳо, Ситорагон.

Маълумот дар бораи муаллиф: Қосимов Олимҷон Ҳабибовиҷ, доктор илмҳои филология, мудири шуъбаи фарҳангнигорӣ ва истилоҳоти Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси ҳаттии ба номи Рӯдакии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Тел.: (992 907) 76 44 21 – моб., (992) 93 4812511 – мобилий. Е-mail: olimjonk@yandex.ru; olimjonkasimov@yahoo.com

Сведения об авторе: Касимов Олимджон Ҳабибовиҷ, доктор филологических наук, заведующий отделом лексикографии и терминологии Институт языка, литературы, востоковедения и письменного наследия им. Рудаки Академия наук Республики

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

Таджикистан. Тел.: (+992 907) 76 44 21 – мобильный, (+992) 93 4812511 – мобильный. E-mail: olimjonk@yandex.ru; olimjonkasimov@yahoo.com

About the author: Dr. Qosimov Olimjon is a Head of the Lexicography and Terminology Department of the Rudaki Institute of Language, Literature, Oriental studies and Written Heritage of the Academy of Sciences of Tajikistan. Phone: (+992) 907-764 - 421; E mail: olimjonk@yandex.com.

АФФИКСАЛЬНЫЙ СПОСОБ ОБРАЗОВАНИЯ ГЛАГОЛОВ В СЕВЕРНЫХ ГОВОРАХ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА

Махмудов Мансур

Институт языка, литературы, востоковедения и письменного наследия имени Рудаки АН РТ

В современном таджикском литературном языке образование новых слов с помощью префиксов и суффиксов распространено достаточно широко и данный способ словообразования в наибольшей степени наблюдается в существительных, прилагательных и наречиях[1]. Однако в словообразовании глаголов этот метод встречается относительно редко [9].

В научной литературе, статьях и диссертациях, посвященных исследованию диалектов таджикского языка, представлены некоторые сведения о структуре глаголов [7,18].

О построении глаголов южных и юго-восточных диалектов интересные мысли изложены такими исследователями, как А.З.Розенфельд и Г.Джураев [11, 2].

Вновь образованные глаголы на основе собранного нами материала из различных северных говоров и диалектов можно распределить на следующие группы: 1) производные глаголы с помощью аффиксов и 2) сложные (составные) глаголы.

Первая группа глаголов образуется по двум способам словообразования:

- а) префиксальный;
- б) суффиксальный.

Глаголообразующие аффиксы. По имеющимся материалам эти аффиксы распределяются на две большие группы:

- 1) Глаголообразующие префиксы;

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

2) Глаголообразующие суффиксы.

Образование глаголов с помощью префиксов. В этом случае в образовании глаголов большую роль играют префиксы бар-, дар-, во-, фур- // фар-.

По сравнению с другими диалектами таджикского языка в северных диалектах вышеуказанные префиксы употребляются наиболее часто и обладают большим количеством синонимов.

Префикс **бар-** употребляется в значении вхождения / восхождения / установления на что-либо, на какое-либо место, возвращения назад и т.д.: **барбастан** монтировать, **барбастондан** (говор Гелона в Шахрисябзе) соединять; **барзанондан** складывать (заворачивать); **бардоштан** собирать; **барчиндан** полностью убрать; **баршиштан** садиться верхом; **бархурдан** соответствовать; **баркандан** сорвать. Примеры: **оче-м чога мебардорад** (Гелон) Мама убирает постель; **Назбийахон, овози ино кати овози ман бархурд** (Ашт) Назбияхон, их голос совпал с моим. В говорах верховья Чирчика (Бурчмулло, Нанай, Богистон, Пискем), Шахритуса и таджикоязычных арабов зафиксирован вариант данного префикса **бара-**[13, 14, 17, 18]: **боли бом-да мебараомадай, ки зинапойа шикастай** (Шахритус) Он хотел залезть на крышу, как лестница обломилась; **а сахар бархестам-да Кавди пичондаври ратам** (Бурчмулло) Я встал рано утром и пошел в Кавди косить траву; **хона-ва хофтудакан, а дереза тилвизор-а бараомардакан-у бурдакан** (Богистон) Они спали дома, а телевизор вынесли через окно.

В диалектах Чодака, Касансая, Заркента, Паркента встречаются варианты данного префикса **бирд- // бурд-[10]**: **а дарс бирдомдам-да соникин туй-ва рафтам** (Чодак) Я вышел с занятий и пошел на свадьбу; **Олимчон тохта када бачек-а а даруни Чирчик бурдовардас-да кирғоқ-ба отқила кадас** (Паркент) Олимджон, подбежав, вынес ребенка из Чирчика и выбросил его на берег.

В говорах Дехнав и Дараи Нихон обнаружен вариант данного префикса **бур-: буровурдан, бурондан (буромадан)**.

Префикс **дар-** в литературном языке и диалектах таджикского языка употребляется вместе с глаголом и указывает на место и внутреннее нахождение предмета: **дарандохтан - дармондан** (застрять, повеситься): **худ-ат-а шохигон-да дарнаандоз** (Гелон) не вешай себя на коровьих рогах; **дарондан / даромдан - даромадан**

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

(входить); **даромехтан** (смешиваться), **даромардан** - **даровардан** (вводить).

Данный префикс также употребляется в значении падения с высоты вниз выражает различные состояния: **даргаштан** - **баргаштан** (возвратиться), **дардодан** поджечь, **даровехтан** вступить в ссору, **дарийофтган** - заподозрить, осознать, найти; **дарғалтидан** нападать, **даркитан /даргиртан** 1) загореться, 2) застрыть и т.д.; **даррафтган** 1) выходить, 2) пустая трата жизни, времени; уничтожение; **даргаштан** -развалиться, рассыпаться: **диволо намонд**, **бориши мул шуд-у хаммиш даргашта бурафт** (Шахрисабз) Стен не осталось, прошло много осадков и все развалилось; **алов-а дардоду гарм шуд** (Сайроб) Разжег огонь и согрелся.

В говорах Шахритуса, таджикоязычных арабов и Заррабога широко употребляется вариант **дара-**: **Хусейнбой, шумо даранаомадин-ку, нигарон шидам**(Айвадж) Хусейнбой, вы не зашли, я заждался; **кучуки чупондо да рах ака-м-да дарағалтидай, базур гирехта халос йофтай** (Шахритус) Собаки пастухов по дороге напали на моего брата, он еле спасся бегством.

Префикс **боз-** усиливает значение глагола и он в результате приобретает смысловой оттенок повтора действия, движения назад, остановки: **бозбурдан** раскатывание теста: **бозоурдан** вернуть кого-либо или что-либо; **бозбурдондан** раскатывание теста для пельменей, лапши, манту и других мучных блюд; **бозкутан** вновь и вновь повторять сказанное, настаивать; **бозрубидан** переметать, **бозходидан** востребовать, **боздаскиртан** задержать; **бозгардондан** вернуть; **бозйоффан** вновь найти и др.

Префикс **во-** обозначает движение в сторону предмета и другие смысловые оттенки: **вокаштан** раскрыться; **вогудоштан** оставить; **ворайдан** освободиться, спасти. Например: **амак-ам Пискем рафтота будакан, рах-андо қаракчиҳо-я да сташ-андо афтодакан, йагти-ш-а алда кадакан-да ворайдакан** (Богистон) Мой дядя по дороге в Пискем попал в руки к разбойникам, и, обманув одного из них, убежал.

В говоре Шахрисабза нами обнаружен вариант данного префикса **во-[15]: рафтахутдан, ки йаг гурӯк воҳӯрдашон-а** (Гелон) Они шли по дороге, как им встретился волк и т.д.

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Одной из специфических особенностей диалектов Порашта, Ургута, Китаба, Гелона в области образования глаголов во всех числах и лицах, наклонениях и временах (с помощью префиксов **бар-**, **дар-**) является то, что они употребляются как в классическом языке, т.е. они придают глаголам специальные утвердительные оттенки и при общении (если глагол положительный) ударение падает на префикс[5, 7, 8, 15]. Например: **ин тир кати занид**, **owwy-яя дармигардонад** (Гелон) если выстрелить этой стрелой, можно убить (перевернуть) оленя; **йакта бийод агар, асп-аш-а барбанд** Кто-нибудь приедет, привяжи его коня; **дивол намонд, ҳаммиш даргашт** (Джавз) не осталось стен, все осыпались; **зан-а дарийобам гофта рафт** (Порашт) Сказал, что хочет найти жену, и ушел.

Префикс **фар- / фур-** применяется в значении отрыва от точки и отдаления действия: **фуромардан, фуровурдан / фаровардан** выгружать, спускать; **фуромаран** (в Бухаре **фурондан**) спускаться.

Вариантом префикса **фар- / фур-** в диалектах Худжанда и Канибадама является префикс **фурд-**, который подвергся фонетическим изменениям: **пудомадан/ пурдомдан / пуртомдан / фурдомдан / фуддомдан - фаромадан** спуститься; **пурдойондан - фароварондан** спустить с чьей-либо помощью.

Указанный префикс в говорах Шахритуса, Заррабога, частично верховьев Чирчика обладает вариантом **фара-**: **шумоҳон бишнен, ма фарамийом** (Шахритус) вы сидите, я спущусь; **а қало ҳафтот гусан-а дузийа фарамийора** (Заррабог) украв семьдесят овец, спустит их с крепости; **Али а дешол фараомад-у ҳавли-ба дуромад** (Нанай) Али спустился с забора и вошел во двор.

Варианты **бара-, дара-, фара-** преимущественно могут употребляться отдельно от основы, то есть перед формирующими префиксами **ме- и на-:** **фарамейод - мефарояд** спустится, **дараномат - надаромад** не зашел, **барамейойин - мебароед** выйдете, **дарамейойа - медарояд** войдет и др.

Префикс **ме-** может занимать позицию перед составными и производными глаголами, имеющими в своем составе глаголообразующие форманты (**бар-, дар-, фур- / фар-, боз-, во-:**) **медаргирад** - дармегирад зажжется; **мебарбандад** - бармебандад завяжет; **мебархӯрад** – бармехӯрад столкнется; **мебарзанад** - бармезанад засучит; **медарийобад** - дармейбад застанет, успеет,

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

узнает; **мебозрувад** - бозмерӯбад подметет; **мевохуддан** - вомехӯрданд встречались. Факты такого употребления встречаются в верховьях Чирчика, Шахритусе и Заррабоге. В диалекте Гелона Шахрисябзского района префикс **фар-** / **фур-** употребляется отдельно от глаголов «овардан, омадан»: **гофтам, ке хизум-а фаротиия мубийом** хотел спустить дрова и приди; **Мираки-да а мошин фароовурдам, болоруки пийода рафтан** в Мираки я высадил их из машины, вверх они пошли пешком.

В этом случае, если действие предмета принадлежит будущему времени, префикс **фаро-** будет занимать позицию между глаголом и формообразующим префиксом **ме-** и произноситься слитно: **ин ча истойид, ман санго-яйа мефаротиам-у омад** (Гелон) оставайтесь здесь, я спущу камни и приду.

Образование глаголов с помощью суффиксов

В языкознании основной особенностью суффиксов является то, что они, присоединяясь к корню в конце слова, изменяют его лексическое значение и строят новые слова. В таджикском языке также имеется большое количество словообразовательных суффиксов, которые считаются одним из средств обогащения лексического состава языка.

Глагол также использует словообразовательные суффиксы наряду с другими частями речи. Хотя глаголообразующих суффиксов в таджикском языке не столь много, они отличаются своими специфическими свойствами. Глаголообразующими суффиксами являются **-ид (-д), -онид (-онд)**. Они могут образовать глаголы из различных частей речи и без участия самих глаголов, в результате чего образуются именные производные глаголы [7, 18].

Если обратиться к истории возникновения суффикса **-ид**, обнаруживается, что в начале нового периода нашего языка (VIII-X вв.) данный суффикс не был столь продуктивным.

Как отмечает Б.Сиёев, в дальнейшем развитии таджикского языка (с X по XX века) этот суффикс, как словообразующая единица, сталкивается с определенными изменениями, однако в силу отсутствия необходимого материала невозможно до конца отследить и сделать определенные выводы об истории постепенного изменения суффикса **-ид** в этот довольно большой отрезок времени. [16].

Исследователь Сиёев Б. придерживается мнения, что суффикс в современном таджикском языке не столь продуктивен, как в языке X

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

века и причиной этого он считает бурное развитие глаголообразования посредством сочетаний, что ограничило образование именных производных глаголов.

Как было указано ранее, в литературном таджикском языке не все именные компоненты с участием суффикса **-ид** выражают действие. Однако в северных говорах и диалектах применение суффикса **-ид** в образовании глаголов продуктивнее, чем в литературном языке и в южных диалектах.

Среди собранного нами материала встречается более 500 глагольных лексем, свойственных для диалектов, основа прошедшего времени которых построена при помощи суффикса **-ид** [5, 6]: **турмидан** выступить, высыпать; **ғевидан** скрести, царапать; **мачидан** сосать; **йулидан** ползти; **ғубидан** опухать; **лухсидан** испортиться, скиснуть; **ғучидан** смять, сжимать; **ғуловидан** радоваться; **ўқидан** ждать; **Ҳунгидан** укорять; **измидан** проверять; **чулидан** шевелиться; **ҷулидан** смешать, извалить; **куйидан** обижать; **робидан** разжижение еды; **салидан** обрыв строки (швейной), **тизидан** мочиться; **фаххидан** разрываться; **чикидан** скисание молока; **хосидан** развиваться.

Интересной особенностью северных диалектов (особенно говоров Шахрисябза, Китаба, Ургута, Порашта, Нурато, Дараи Нихон, Дехнава, Заррабога, верховья Чирчика) является то, что группа глаголов, которая в литературном языке выражается с помощью основы прошедшего времени, в этих говорах строится из основы настоящего времени с присоединением суффикса **-ид** [6, 10]: **партовидан** (Китаб) выбрасывать; **рӯбидан** (Гелон) подметать; **фурӯҳидан** (верховье Чирчика) продавать; **шунохидан** (Бурчмулло узнавать; **ҳоҳидан / хойидан** (Китаб, Шахрисабз) хотеть; **равидан** (Нанай) идти; **пазидан** (округ Кашкадаръи и Сурхандаръи) варить; **безидан** (Восточная Фергана) просеивать; **бенидан / бендан / бинидан** (Чуст, Бурчмулло, Богистон) видеть; **дӯзидан** (Гелон) шить; **дуҳидан** (верховье Чирчика) шить; **боғидан** (верховье Чирчика) вязать, плести; **кушидан** (Нанай, Пискем) убивать; **қӯбидан** (Китоб, Дехдав) молоть; **оваридан** (верховье Чирчика) приносить; **тозидан** (Заррабог) бежать; **шинохидан** (Восточная Фергана) узнавать; **нависидан / нависитан / навишидан** (Восточная и Южная Фергана) писать.

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Например: **усто-да йак пичка фармойидам** (Гелон) - я заказал мастеру печку; **дохтар-ат ҳаминча-яа мириубид, күшорафт?** (Тамшуш) твоя дочь здесь подметала, куда ушла? **сапча-яа қариби пазидан-аш шуас** (Сина в Дехнаве) дыни почти созрели; **шабанги газит-у журнало-яа хонидам** (Джавз) прочитал вчерашние газеты и журналы; **мўзиман-а дўзида будид, усто, тид** (Гелон) если вы сшили мои сапоги, усто, дайте их; **моон-а аввора микуни гофта, ҳалқ райис шудан-аш-а наҳоҳид** (Китаб) думая, что он будет нас мучить, народ не захотел, чтобы он стал председателем; **додар-аш-да хат, мактав-да Ҳилон нависид** (Гелон) напишите брату письмо, а в школу объявление и др.

Как отмечалось выше, глаголы типа «**хобидан, андешидан**» в народном языке считаются двоякими глаголами, т.е. их прошедшее время употребляется, как в простой форме (**хобид, андешид**), так и в составной (**хобрафт, андеша кард**), однако в северных диалектах способ выражения данных форм неоднозначен. Если в некоторых северных говорах оба типа построения (простой и составной) употребляются в равной степени, то в ряде местностей простой тип преобладает над составным.

Выражение глагола при помощи двоякой формы (простой и составной) характерно для говоров Бухары, Китаба, Дехнава, Касансая, Порашта, Нураго, Заррабога, Чопука в Шахрисябзе, Байсуга, верховья Чирчика, Восточной и Западной Ферганы и эта особенность отличает их от литературного языка и южных диалектов: **андешидан / андеша кардан** (Пенджаб) осмыслить; **бозидан / бозӣ кардан** (Байсун) танцевать; **бонидан** (Касансай) / **бонӣ кардан** выращивать, **дамбидан** (Касансай) - **дам кардан** вскипеть (о вскипевшем молоке и скисших продуктах); **завқидан** (Бухара, Ура-Тюбе) - **завқ кардан** радоваться; **интихобидан** (Нурато, Порашт, округ Кашкадары и Сурхандары) - **интихоб кардан** выбирать; **пазмонидан** (Бухара) – **пазмон шудан** скучать о ком-то и др.

Примеры: **ширдамбид, а булойи олавгир!** (Касансай) молоко вскипело, сними его с огня! **Шумо-яа диа чудо завқид** (Китаб) увидев вас, он очень обрадовался; **да майлишшуро-яа райис-аш-а меинтихобан** (Нурато) на собрании изберут председателя; **йа маал нигарам, dado-т дарун-анда шиштакан-да сайра** **кадотакан**

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

(Нанай) посмотрев, вдруг увидела, что твой отец, сидя один внутри, поёт; **вай духтар да чи да шумо нио када менозад** (Бухара) почему та девушка, глядя на вас, заигрывает; **ҳавли-яа йаг Ош пирешида буро, салқин шава** (Карши, Дараи Нихон) полей водой двор, чтобы стало прохладнее и др.

Напротив, в говорах Самарканда, Ургута, Пенджикента, предгорий Гиссара, Карагата, Оша, Чуста, Чодака, западной Ферганы, Гелона в Шахрисябзе в большей степени встречается упрощенная форма построения данной группы глаголов: **пушти ҳарсанг-да йаг горг намойид** (Гелон) из-за валуна показался волк; **ав (шикор) равим, шаб-аш ки (кати) ку-ва меҳобидим**(Ош) как пойдем на охоту, всю ночь спим в горах...

Если составная форма глаголов «хобидан, киштидан» в литературном языке выражается в виде «хобрафтан, кишт кардан», то в говорах Гелона, Джавза, Порашта и Ургута сохранилась их прежняя форма в виде лексем **«хуфтан/хофтан, киштан»: унайон Мираке-да хофтидан-у ман омадам** (Гелон) они остались спать в Мираке, а я пришел; **чойи майон-ба гандуми буҳори-яа тирамо мекиштидан** (Порашт) в наших местах весеннюю пшеницу сеяли осенью.

Кроме того, составные глаголы, в структуру которых входят звукоподражательные слова, принимают суффикс **-ид** (в этом случае сохраняется первый слог в слове) и образуют простые глаголы: **акидан** (Ашт) -**аккос** задан лаять; **ҳангидан** (Дехнав) - **ҳангос** задан реветь (об осле); **улидан** (Нурато) – **уллос** **кашидан** выть; **ғурридан** - **ғуррос** задан рычать; **лапидан** (Карши) – **лаппас** задани оби дарё, кўл, баҳр колыхаться (о воде).

В словообразовании глаголов активно участвуют суффиксы **-ид / -ит** (- д/-т), которые по собранным нами материалам, составляют около 100 глагольных единиц. В качестве примеров приведем ряд глаголов, 90% из которых образовано с именным компонентом существительного, а 10% - с прилагательным: **арзидан** жаловаться; **писангидан / писандидан** считаться, уважать; **бунидан** выращивать; ухаживать; **орамидан** успокоиться; **нумидан** называть; **ғозидан** (Бухара) трепать вату или шерсть; **анҷумидан** завершаться; **сармойидан** замерзнуть и т.д.

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

В северных диалектах глаголы «**бозидан, ҹангидан, намойидан, зоридан, интихобидан, койидан, арзидан, бонидан//бунидан, нолидан//нулидан, тавлидан// талвидан, ғозидан, парешидан**» и остальные выражают состояние и положение предметов и явлений.

Действительный и страдательный залоги упомянутых простых глаголов формируются с помощью суффиксов **-анд // -онт // унд: нолондан // нолӯндан (гирёндан)** заставить плакать; **парешондан // пирешундан (афшонондан)** заставить / побудить трясти; **шармондан** заставить стыдиться // смутить, **нигарондан // направить; савзондан** выращивать и др.: **а пушти даҳ кило майиз оке-ш-а нолонда ратае** (Карши в Дараи Нихон) Из-за десяти килограммов изюма он заставил плакать брата; **доруи рангор-а Ow қати када сево-да мепирешонтем, кирмако не мешан** (Сина в Дехнаве) готовим разноцветные лекарства, смешав их с водой, и распыляем на яблони, черви умирают; **домлойа шармондас, оқипадар** (Китаб) он смутил муллу, проклятый отцом; **дереза, дару деволойа рангонда шудим** (Шахрисабз) мы организовали покраску окон, дверей и стен и т.д.

Эквиваленты глаголов, лишенных объекта действия **фишқоридан, пирешидан, оройидан, бозидан, суридан, зоридан, сурхидан, нигаридан, чигидан, интихобидан, ғозидан, совидан, койидан** и других, можно встретить и в литературном таджикском языке, и в его других диалектах.

В противовес литературному языку в северных диалектах суффикс **- онд // - онт // -унд (-онид)** употребляется с глаголами, строит новые глаголы и расширяет их значение. Например, глагол **«варзидан»** в литературном языке употребляется в значении «заниматься каким-либо делом» или в значении «совершать, завершать», но его употребление с суффиксом **-онд** принимает значение «вырастать, достигать совершеннолетия». Кроме того, глаголы **«ғилмондан»** в значении **«обвалять, осрамить»**, **«чиғондан»** в значении **«пригласить»**, **«таксондан»** в значении «трясти фруктовые деревья, одежду или ковер», **«сирондан»** в значении «добиться искомого, утвердиться в каком-либо мнении», **«намойондан»** в значении «выставлять напоказ», **«хурондан»** в значении «употреблять», **« занондан»** в значении «обеспечить» и

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

многие другие в диалектах употребляются с многочисленными смысловыми оттенками.

Суффикс **-онд** (**-ононд**) в некоторых случаях применяется с основой прошедшего времени и выражает действительный залог глагола: искиртондан (Байсун, Дехнав, Зарабог, Хардури) ловить; **рехтондан** (Шахритусские арабы) рассыпать; **бастондан** (западная Фергана) окружить; **дохтондан** // **дохтонондан** (Шахритус) положить, внести; **пухтондан** (Китаб) варить; **йоптондан** (Пискем) находить; **духтондан** (Заркент) шить и др.

В говорах северной Ферганы, Сурхандарьинского оазиса глаголы **гӯрондан** // **гуронондан**, **зимонондан**, **фармондан**, **сурондан** с суффиксом **-онд** (-д) не меняют формы, т.е. они не могут формироваться с помощью только суффикса **-ид**. Они всегда строятся в указанной форме и являются синонимами составных глаголов «**гӯр қардан** - хоронить, **зехмондан** - вникать, **фармон додан** - приказывать, **сур қардан** - прогонять», т.е. они не применяются в действительном залоге.

В словообразовании северных диалектов активное участие суффиксов – **ид** // **-ит, -онд** // **-онт** // **-унд** играет важную роль в построении новых слов, которые обладают всеми морфологическими характеристиками глагола.

В заключении можно констатировать, что в словообразовании глаголов (новых глагольных форм) важное место занимает аффиксация, т.е.употребление префиксов и суффиксов. В нашем материале мы обнаружили примерно 100 производных глагольных единиц, каждая из которых принимает участие в данном процессе со своих собственных позиций и в различных формах и значениях. Образование каждой новой глагольной единицы в диалектах в будущем может послужить на благо обогащения и разнообразия лексического таджикского языка.

Литература

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. (на тадж. языке).
Ч 1. Фонетика ва морфология. -Душанбе: «Дониш», 1985. -С.227-231.

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

2. Джураев Г. Система диалектной лексики таджикского языка (на материале южных говоров). -АДД./ Г. Джураев -Душанбе, 1992. - С. 22-23.
3. Исмоилов И. Зарф дар забони ҳозираи тоҷик. (на тадж. языке)./ И. Исмоилов. - Душанбе, 1971. -С.28-30.
4. Касымов В. Говоры таджиков Фориша. - АКД. / В. Касымов. - Душанбе, 1966. -С. 17- |8;
5. Маҳмудов М. Лаҳҷаҳои тоҷикони райони Китоб. (на тадж. языке)./ М. Маҳмудов. - Душанбе: «Дониш», 1978. -С. 89-90.
6. Маҳмудов М. Асосҳои феъл дар гӯйишҳои шимолӣ // М. Маҳмудов. Номаи пажуҳишгоҳ. (на тадж. языке) -№8-10. Фаслномаи пажуҳишҳои эроншиносӣ. - Душанбе, 2005. -С. 97-108.
7. Назарова Л. Говоры таджиков Ургута. -АКД. / Л. Назарова. - Самарканд, 1972. -С. 16;
8. Расторгуева В.С. Очерки по таджикской диалектологии. Вып.2. Северные таджикские говоры полосы Шайдан-Ашт-Чуст-Касансай. / В.С.Расторгуева.- М.: «Наука», 1952. -С. 66-68.
9. Расторгуева В.С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров. / В.С.Расторгуева. – М.: «Наука», 1964. -С. 101-103.
10. Розенфельд А.З. Система глагола в юго-восточных говорах таджикского языка. - АДД./ А.З. Розенфельд. -Л., 1966. -С. 20-22.
11. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик. (На тадж. языке)./ Ш. Рустамов.- Душанбе: «Дониш», 1972.
12. Саидова К. Феъл дар шеваи Шаҳритуз // Тезисы докладов конференции молодых ученых./ К. Саидова. -Душанбе, 1964. -С. 133-134.
13. Саидова К. Говор таджиков Шаартуза. -АКД. / К. Саидова.- Душанбе, 1965. -С. 20-21;
14. Садуллаев Б. Говоры таджиков Шаҳрисябз. - АКД./ Б. Садуллаев. -Душанбе, 1972. -С.7-9.
15. Сиёев Б. Очерк доир ба таърихи феъли забони адабии тоҷик (На тадж. языке). / Б. Сиёев.—Душанбе: Дониш, 1968. -С. 115-125.
16. Тагирова К.Т. Таджикские говоры Бостандыкского района Узбекской ССР./ К.Т. Тагирова. - Сталинабад, 1959. -С. 69-75.

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

17. Ҷӯраев Ф. Лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон. (На тадж. языке). / F. Ҷӯраев.- Душанбе: «Дониш», 1975. -С. 108-118.

РОҲИ АФФИКСИАЛИИ КАЛИМАСОЗИИ ФЕЉЛҲО ДАР ШЕВАИ ШИМОЛИИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

Роҳи морфологии калимасозӣ, ки тавассути пешванду пасвандҳо сурат мегирад, на танҳо мансуб ба забони адабии тоҷик, балки ба шеваи шимолӣ низ мебошад. Барои соҳтани феълҳо пешвандҳои бар-, дар-, во-, боз-, фур- // фар- ва пасвандҳои -ид // - д, - онид // - онд ҳам дар забони адабии тоҷик ва ҳам дар шеваи шимолӣ хизмат мекунанд, бо ин тафовут, ки дар шеваи шимолӣ доираи истифодаи онҳо васеъ мебошанд.

Дар мақола роҷеъ ба ҳусусиятҳои калимасозии ҳар як пешванду пасванд маълумот дода, нақши онҳо дар ташаккули таркиби луғавии забони тоҷикӣ ва шева баён мегардад.

Вожаҳои калидӣ: ташаккули таркиби луғавӣ, соҳташавии феълҳо, пешванду пасвандҳо, шеваи шимолӣ, феълҳои каузативӣ.

АФФИКСАЛЬНЫЙ СПОСОБ ОБРАЗОВАНИЯ ГЛАГОЛОВ В СЕВЕРНЫХ ГОВОРАХ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА

Морфологический способ словообразования с помощью суффиксов и префиксов является общей чертой как в литературном языке, так и северном диалекте таджикского языка.

В глагольных словах префиксы бар-, дар-, во-, боз-, фур- // фар- и суффиксы -ид // - д, - онид // - онд являются общими. Эта функция наблюдалось в литературном таджикском языке, но в северных диалектах она имеет более широкий круг использования.

В статье сообщается о каждом префиксе и суффиксе и их использовании в формировании словарного состава в северных говорах таджикского языка. В частности, внимание уделяется отглагольным существительным, которые свойственны для северных диалектов.

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

Ключевые слова: формирование словарного состава, формирование глаголов, префиксы, суффиксы, северные диалекты, каузативные глаголы.

VERBAL WORD FORMATION BY USING PREFIXES AND SUFFIXES IN THE NORTHERN DIALECTS OF THE TAJIK LANGUAGE

From morphological standpoint verbal word formation by using suffixes and prefixes is a common feature in both literary Tajik and its northern dialects. In verbal words common prefixes are бар-, дар-, во-, боз-, фур//фар while the common suffixes are -ид// -д, - онид// - онд. Although, this particular feature of the verbal word formation is also observed in the literary Tajik, however, in northern dialects it has a wider usage circle.

In this article author discusses each prefix and suffix and its usage in verbal word formation in the northern dialects of the Tajik language. In particular, attention is given to the verbal nouns, which are peculiar to the northern dialects.

Keywords: types of verbal word formation, verb forming prefixes and suffixes, northern dialects, causative verbs.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мансур Махмудов-ходими пешбари илмии шӯъбаи забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хаттии ба номи Рӯдакии АИ ҶТ, номзади илми филология. Тел.: +992 37 235 60 88;

Сведения об авторе: Мансур Махмудов-ведущий научный сотрудник отдела языка Института языка, литературы, востоковедения и письменного наследия им. Рудаки АН РТ, кандидат филологических наук; тел.: +992 37 235 60 88;

About the author: Dr. Mansur Mahmudov is a leading researcher of the linguistics department of the Rudaki Institute of Language, Literature, Oriental Studies and Written Heritage of the Academy of Sciences of Tajikistan.

УДК:491.550.0

ТАСНИФОТИ ВОХИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГӢ АЗ ҶИҲАТИ СОХТ ДАР ЛАҲҶАҲОИ ҶАНУБИ КӮЛОН

Нурхон Гадоев

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айнӣ

Воҳидҳои фразеологӣ ҳамчун таъбирҳои маъмулу вирди забонгашта барои инкишофи забони умумихалқӣ, барои ба вучуд омадани калимаю ибораҳо ва таъбироти нав ба нав, ба ин васила барои бою пуробуранг гардидани таркиби луғавӣ ва соҳти грамматикии забони адабии ҳозираи тоҷик мавқеи муҳим доранд. «Воҳидҳои фразеологӣ аз ҷиҳати соҳт ва тарзи истеъмол аз якдигар тафовут дошта, ҳар қадом дар забони мардум ба таври ҳархела сайқал ёфтаву маъноҳои луғавии худро суст намуда, маъноҳои дигар гирифта, ба тағиироти маъноиву соҳторӣ дучор шуданд» [13, 50]. Ба ин муносибат мувофиқи қоидаву қонунҳои доҳилии рушди забон тағиир ёфтани фразеологизмҳо, иваз шудани ҷузъҳои онҳо, яке аз воситаҳои инкишофт ёфтани шакл ва мазмуни воҳидҳои фразеологӣ ба шумор меравад. Ин сабаби дар забон ба вучуд омадани ибораҳои нав ва аз ҷиҳати соҳт ва мазмун мукаммал мегардад. Ба ин маънӣ академик В.В. Виноградов менависад, ки ба таври эҷодӣ истифода бурдани забон аз тағиир додан ва аз навъ ба гурӯҳҳо ҷудо намудани алоқаи фразеологии калимаҳо, ба вучуд омадани ҷузъҳои нави истеъмоли онҳо иборат мебошад [2, 140-142].

Воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаҳои мавриди назар аз ҷиҳати соҳташон ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мешаванд: **а) таркибҳои фразеологӣ, б) ибораҳои фразеологӣ, в) ҷумлаҳои фразеологӣ.**

Таркибҳои фразеологӣ

Таркибҳои фразеологӣ аз ифодаҳои реҳтаву устувори забон буда, ба мисли гурӯҳҳои дигари воҳидҳои фразеологӣ маъни яклюхту тағиирнаёбандаро ифода мекунанд. Таркибҳои фразеологӣ калимаи асосии тобеъкунанда надоранд. Онҳо дар натиҷаи бо ҳам пайвастшавии ду калима-яке мустақилмаънову дигаре ёридиҳанда ташкил шудаанд. Ҷунончи: ифодаҳои реҳтаи “**лоқъ пар**”-(либос), “**дънгъ дав**”-(саргардонӣ), “**лавъ лаҷа**”-

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

(гуфтор), “шавъ рўз”-(доимо, ҳар рўз), “имрузъ пъга”-(ба наздикӣ), “дар ба дар -(оворагардӣ), лавъ линч (эрод гирифтан), коръ бор (фаъолият), гъль бълбъл (ошиқон), масть аласт (ишора ба марде, ки аз таъсири арақ дар ҳолати ногувор қарор дорад ва хандахариши одамон гаштааст) лав ба лав (пур шудани зарф аз об), хокъ нъмык(нест шудани ягон чизи истеъмолӣ), тезъ тънд (мочаро, хархаша), ба ову тов (фарбех шудан), хоку туроб (ҳолати нестӣ), гуру чув (қабр) ва монанди инҳо, таркибҳои фразеологиро ташкил медиҳанд. Хелҳои гуногуни таркибҳои фразеологӣ бо хосиятҳои шаклу маънои худ аз ҳам фарқ мекунанд. Аз ин рӯ, онҳо дар гӯйиши мардум ду навъ ба назар мерасанд.

1. Ба гурӯҳи аввал он таркибҳои фразеологии дохил мешаванд, ки дар таркиби онҳо воситаҳои грамматикий аз қабили пешоянду пасоянҷо мавқеъ надоранд. Ин намуди таркибҳои фразеологӣ дар тӯли солҳои дароз реҳта шудаву суфта шуда омаданд.

1.1. Аввалин таркибҳоеро аз назар мегузаронем, ки ҳар ду ҷузъашон аз воҳидҳои луғавии маънодор иборатанд.: **шишту хез** (одобу ахлоқ), **фикру хаёл** (андеша), **афту башара** (симои зоҳирӣ), **бусу канор** (ишқварзии ошиқон), **хору мол** (нигоҳубин кардан), **рагъ пай /рагъ пайванд** (тамоми аъзои бадани инсон), **саръм дълъм** (ҳомила), **ваҳтъ бевахт** (доимо, ҳамеша), **гоҳу ногоҳ** (муродифи “ваҳтъ бевахт”), **хурдъ гърьфт** (муносабати неки ҳамсоягӣ),

гулу гумроҳ (нодон, камакл), **хунъ пуст** (муродифи “рагъ пай”) **хову хез** (муносабати маҳрамонаи зану шавҳар), сухтанъ пъхтан (фироқ; дур аз Ватан, дур аз маъшуқа), **сърхъ съфед** (дурӯғ гуфтан; шармсор шудан), **дъзию гъргӣ** (хислати бад), **овораи дъ дънё** (киноя аз каси бе хонаю дар), **чамъу гир** (ғундоштани ҳосил), **хоръ хас** (дӯсту душман; худиву бегона), **афть аштқънӣ** (chanгу ҷанҷол) **гърдъ атроф** (дуру наздик), **гърдъ гуша** (гирду атроф), **дидавъ дуниста** (касадан ба иҷрои коре камар бастан), **задавъ чъкида** (базур, бо машаққатҳои зиёде кореро ба анҷом расондан), **лавъ линч** (мағрур, ҳавобаланд), **ай дъль чун** (самимона, ай сидқи дил), **патькъ пайтова** (киноя аз каси хушомадгӯ, таммаллуккор), **овъ алов** (офат), **ростъ дърӯғ**(суханҳои подарҳаво), **бегапъ гъп** (муродифи бечуну ҷаро),**нуњъ насиба**

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

(тақдир, қисмат) ва ҳоказо. Чунин таркибхо, ҳарчанд ки рехтаву тағиирнопазираанд, vale аз нигохи муносибати синтаксисій вазифай як аъзои чумларо ичро намуда, ҳамчун маводи тайёр дар нутқ мавриди истифода қарор дода мешаванд.

1.2. Қисмати дигари таркибхои фразеологии ин гурӯх ҳам аз ду ҷузъ иборатанд. Аз ду-яке аз онҳо маъно доранд. Ҷузъи маънодор ҳиссаи дигарро ба худ тобеъ намуда, бо ин роҳ ҷузъе, ки маънои мустаъқил надорад, барои аниқ ва тавзеху ташрех намудани ҷузъи маънодор хизмат меқунад: **сърхъ бъқ** (саломат ва фарбех), **ба овъ тов** (муродифи “сърхъ бъқ”), **бачавъ кача** (фарзандон: писару духтар), **санъ ман** (чанчол), **қоқъ воқ** (бе дастовез), **титу пит** (пароканда, парешон шудан), **нозъ нъз** (нозу карашма), **пову пар** (дасту по), **такъ дарак** (қофтан; чустучӯ кардан), **чиљ пустак** (чиҳози хона) ва монанди инҳо.

2. Соҳтори ин қисмати таркибхои фразеологӣ нисбатан мураккабтаранд. Дар соҳта шудани онҳо нақши пешояндҳои асливу номӣ назаррас буда, аз ҷиҳати иштироки воҳидҳои луғавӣ низ аз гурӯҳи аввала аз **замин то осмон** фарқ доранд. Аксари чунин таркибхо аз се ҷузъ (калима, вожа) ташкил ёфтаанд. Масалан, таркибхои рехтai пешоянду исм майли бештаре ба калимаҳо доранд, ҷузъҳои онҳо як ҷо талаффуз мешаванд. Онҳо зоҳирان калимаҳои таркибиро ба хотир меоваранд, чун калимаҳо соҳту семантикаи доимӣ доранд. Ҷудо навишта шудани ин қабил таркибҳо фақат анъанаи қоидаҳои имлоист, ки бо моҳияти илмии чунин фактҳои забон ягон алоқае надорад, чунки ҳиссаҳои дохилии онҳо на аз ҷиҳати аломатҳои маъной-грамматикӣ ва на аз ҷиҳати хосиятҳои фонетикии худ воҳидҳои мустақили забон шуда наметавонанд. Ба ин сабаб таркибҳои устувори пешоянду исмро, ки ба дараҷаи баланди идиоматикӣ расидаанд, фақат шартан ба воҳидҳои фразеологӣ дохил кардан мумкин аст. Масалан, ифодаҳои “**дар ҷушу ҳуруш**”(авҷ гирифтани кор), “**ба ҷон**”(самимона), “**бало ай пасъш**”(бе тафовут будан нисбат ба ягон кор), “**ай рангъаш**”(эҳтимол), **ай таҳи дил**(самимона), “**ай яг лав**”(ботартиб), **лав ба лав** (бӯсобӯсии ошиқона; пур шудани ягон зарф аз об) ва ғайраҳо. Қисми калони таркибҳои фразеологӣ аз ду ва ё зиёда калимаҳои мустақилмаъно ба вучуд омадаанд. Масалан, **таркибҳои “хушку ҳолӣ”**, “**дидавъ дуниста**”, “**нарезундаву начакунда**”, “**ҳоҳӣ**

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

нахоҳӣ”, “шавъ руз”, “ruz ай ruz”, “нав ба нав”, “пеш - пеш” ва монанди инҳо. Бо вуҷуди он ки чунин таркибҳои фразеологӣ ҳам ба калимаҳо то андозае монандӣ доранд, бо бисёр хусусиятҳои хоси худ ба гурӯҳи воҳидҳои фразеологӣ доҳил мешаванд. Хусусияти ниҳоят муҳими таркибҳои фразеологӣ дар устувору якљут будани таркиби онҳо мушоҳида мешавад. Мавқеи устувории ҷузъҳои доҳилӣ, аз ҳам ҷудоинопазирӣ ва якҷояшаклгирӣ онҳо аз хосиятҳои ниҳоят муҳими ин навъи воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ ба шумор мераванд. Дар байнни калимаҳои таркибҳои фразеологӣ калимаҳои бегона ва унсури дигари грамматикиро ҷой додан мумкин нест. Дар акси ҳол таркиби фразеологӣ ҳамчун воҳиди забон аз байн рафта, аҳамияти худро гум мекунад. Ин хосияти ба ҳамаи ҳелҳои таркибҳои фразеологӣ хос, маҳсусан, дар таркибҳои ҷуфтӣ фразеологӣ ба таври барҷаста зоҳир мешавад. Забоншиноси шинохтаи тоҷик Н. Маъсумӣ маҳз ҳамин ҷиҳати таркибҳои ҷуфтӣ фразеологиро ба назар гирифта, навишта буд: “Хусусияти ҳарактерноки онҳо маҳз дар ҳамин аст, ки онҳо таркибан бо “у” пайваст мешаванд. Ҳамин ки ба ҷои “у” пайвандаки “ва” оварда шуд, онҳо ҳарактери фразеологӣ ва хусусияти як андоза устувори худро гум карда, ба ҳиссаҳои ҷидаи муқаррарӣ мубаддал мешаванд. Аз ин ҷиҳат онҳоро “таркибҳои ҷуфтӣ ҷида” номидан мувоғиқтар аст” [4,-154]. Воҳидҳои фразеологии, ки дар шакли таркибҳои ҷуфт омада, ҷузъҳояш бо пайвандаки «-у» алоқаманд мешаванд, дар лаҳчаҳои фавқуззикр суфта шуда, ҳамчун таркибҳои фразеологӣ гардиш меҳӯранд. Барои мисол якчанд таркибҳои фразеологии муродифиро аз назар мегузаронем: Сиккаву сурат- сикка ва сурат; ёру ҷура – ёр ва єўра // ёру ошно- ёр ва ошно; афту андом- афт ва андом // афту башара- афт ва башара; Таркибҳои фразеологии антонимӣ: дусту душман- дуст ва душман; ҳору ҳас- ҳор ва ҳас; дуру наздик- дур ва наздик; шавъ рӯз- шав ва рӯз; Инҳо таъбирҳоенد, ки ду калимаи гуногуншаклу гуногунмаъно як мағҳуми томро ифода мекунад. Ин ибораҳо реҳтаву устуворанд. Маҳз ҳамин хусусияти онҳо, яъне реҳтаву устувор будан, тағйирнапазирӣ онҳо асоси мазмуну мундариҷаи онҳоро таъмин менамоянд. Таркибҳои номбурда метавонанд маъноҳои ҳархела-наздикмаъно, зидмаъно, сермаънои бо ҳам алоқамандро ифода намоянд: **ба**

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

чонъ дил (муродифи”ай тахи дил”), **печ дар печ** (муаммои сарбаста), **ру ба ру** (аз наздик яқдигарро нигоҳ кардан: наззора намудан), **як сари қадам** (як лаҳза), **хоки сари кӯча** (арzon; бекадр), **сар то по** (ҳамаи аъзои бадан аз сар то пой), **ай дасти тъ.../ай ҷаври тъ** (ба дод омадан) **ба зорагар зор шудан**(азоби тоқатфасо қашидан), **сар то сар** (тамоми ҷою макон) аз ҳамин қабиланд. Бо вучуди он ки таркибҳои фразеологӣ ба хосияти якҷоя шаклгирӣ морфологӣ соҳибанд, онҳоро бо қалимаҳо як донистан мумкин нест, чунки аломатҳои морфологии дар аввал ва ё охири онҳо иловашаванд ғафат шаклҳои гуногуни морфологии онҳоро ба вучуд меоваранд. Ҷузъҳои дохилии таркиби фразеологӣ бошанд, мустақилияти фонетикии худро гум накардаанд, ҳар яке бо задаи мустақили қалима талафуз мешаванд, дар байни қалимаҳои ташкилдиҳандай таркиби фразеологӣ ист (пауза) мавҷуд аст.

Ибораҳои фразеологӣ

Дар лаҳчаҳои мавриди назар ибораҳои фразеологӣ ба таври ҳеле зиёд дар гуфтугӯ ва муошират гардиш мегӯранд, чун ки қисмати аз ҳама бузурги захираи воҳидҳои фразеологии забонамонро ибораҳои фразеологӣ ташкил медиҳанд. Шояд аз ин сабаб бошад, ки дар адабиёти забоншиносии тоҷик гоҳо маънои воҳидҳои фразеологиро бо истилоҳи ибораҳои фразеологӣ номбар кардаанд [14,22]. Дар ин маврид истилоҳи ибораҳои фразеологӣ чун ҳаммаънои истилоҳи воҳидҳои фразеологӣ (фразеологизмҳо) ба кор бурда мешавад. Онҳо дар шаклҳои гуногун дар нутқи соҳибони лаҳҷа истеъмол мешавад.

Бештар ду навъи ибораҳои фразеологӣ - 1. ибораҳои фразеологи изофӣ 2. ибораҳои фразеологии феълӣ дар лаҳчаҳои мазкур дучор мешавад. Ҳар ду намуди ибораҳои фразеологӣ аз рӯи соҳти зоҳирӣ худ ба ибораҳои озоди синтаксисӣ монандӣ доранд. Онҳо ҳам аз ду ва зиёда қалимаҳои мустақилмаъно ташкил ёфтаанд ва алоқаи байни ин қалимаҳо низ зоҳирان тобеъ аст, чун ки дар ибораҳои озод дар ин гуна ибораҳои устувор низ яке аз ҷузъҳои таркибӣ қалимаҳои дигарро ба худ тобеъ мекунад. Аммо ҳамаи ин аломатҳо ҷиҳати зоҳирӣ ибораи фразеологиро, ки дар заминаи ибораҳои озоди синтаксисӣ ба вучуд омадааст, ташкил медиҳанд. Дар асл бошад муносибати грамматикий вучуд надорад. Чунончи, дар ибораи фразеологии “азоби

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

саг”(машаққати аз ҳад зиёд) чузъи аввал-азоб калимаи тобеъкунанда (муайяншаванда) буда, чузъи дуюм- саг тобеъшаванда (муайянкунанда) ба шумор меравад. Ин что муайянкунанда муайяншавандаро тавзех намедихад, балки дар ифодай як мафхум ба вазифай як аъзои чумла омадааст. Факат тафовут аз ибораи озоди нахвӣ дар он аст, ки ибораи “азоби саг” маъни маҷозӣ қасб намуда, обуранги суханро назаррас мегардонад. Аз ин лиҳоз ҳусусияти муҳими ибораҳои фразеологӣ чун ҳамаи хелҳои воҳидҳои фразеологӣ дар устувории таркиби лексикӣ ва ифодай маъни яклухти онҳо зоҳир мешавад. Ибораҳои фразеологӣ баръакси ибораҳои нахвӣ дар қолаби воҳидҳои рехтаи забон як мафхуми бутунро ифода мекунанд. Ин нуктаро, маҳсусан, мавриди муқоисаи онҳо бо калимаҳои ҳаммаънояшон равшан мушоҳида намудан мумкин аст. Чунончи: “**Пули бедарди миён**”-(муфт); “**дъсти рост**”-(ёрдамчӣ); “**зувон бъровардан**”-(гап задан); “**лава ай лав ҷудо накадан**”-(хомӯш шудан), **хешӣ қадан** (туйи арусӣ кардан), **шери нар** (писар), **холаи занако** (серҷоғ, сергап), **ҷӯшими танг** (хасис), **дарди сар** (коре ё ҷизе. ки қасро нороҳат месозад), **пои қаҷ** (рафтори ношоиста), **таи гап** (асли сухан), **пирӣ кор** (устод), **амри ҳайр** (маърака, тӯй), **ҷуни шърин** (фарзанд), **балои осмуни** (фалокат), **рӯзи саҳт**(фалокат, мусибат), ва монанди инҳо.

Гурӯҳи дигари ибораҳои фразеологии, ки ҷузъҳояш бо феъл тобеъ мешаванд, дар нутқ тобишҳои муҳталифи маъни мегиранд. Гӯянда барои обу ранг додани сухани худ аз онҳо беминнат истифода мебаранд: **калзорғ шидан** (касе,ки мӯйи сараҷ рехтааст), **дар додан** (гирондани оташ),**хок пошидан** (фиреб кардан), **тов ҳурдан** (ҳабар гирифтан, аз аҳволи қасе боҳабар шудан), **хун гиристан** (дар азобу ранҷ қарор доштан), **авру парондан** (гапи пинҳонӣ доштан), **ҷашмакӣ задан** (муродифи “авру парондан”), **корсуз шидан** (аз кор мондан), **хунасалот шидан** (камбағал шудан, боигарӣ аз даст рафтан), **сия қадан** (тӯҳмат кардан), **сӯзок гъърфтан** (дард кардан, ба сӯзиш даромадан), **хунова додан** (азобу ранҷдодан), **кора пазундан** (барор гирифтани нақшай ягон кори сиёҳ), **раг наҷъмбидан** (бехабар мондан; хоби бофароғат кардан), **сагворӣ ҷакидан** (бо овози баланд қасеро дашном додан), **хугворӣ шум дидан** (ҷашми

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

дидан надоштан) ва ҳоказо.

Дар ифодаи шаклҳои морфологӣ ҳамаи ибораҳои фразеологӣ як хел нестанд. Баробари ибораҳое, ки системаи муайяни шаклҳои морфологӣ доранд, чунин ибораҳое низ во меҳӯранд, ки дар ин ё он қолаб шах шуда мондаанд. Масалан, ибораҳои изофи “**оби ҳаёт**”, “**ҷои қабуд**” ва монанди инҳоро, ки ҷузъи асосии онҳо ҳам бо исмҳо ифода шудаанд, дар шакли ҷамъ кор фармудан мумкин нест. Дар забонамон мавҷуд будани чунин ибораҳои феълиро, ки дар шакли инкор ба кор бурда мешаванду шакли тасдиқашон вучуд надорад “**астоғун надоштан**”, (дар иҷрои кор бехамто будан), **ҷашми дидан надоштан** “(аз ҳад зиёд қасеро бад дидан), **ба як пули пучак наарзидан**”, “**миҷа таҳ накадан**”) ё фақат дар шакли бавосита истеъмол мешаванду шакли бевосита надоранд (“**шаб гузаронидан**”, “**аз ғалбер гузаронидан**”, “**ҷашми ҳудро гурезондан**”), туй гузарондан ва монанди инҳо. Бо вучуди дар захираи фразеологии забонамон мавҷуд будани чунин ибораҳои дар ягон шакле шах шудамонда, ҳамаи ибораҳои фразеологиро воҳидҳои аз ҷиҳати грамматикий ба қуллӣ тағиیرнаёбанд пиндоштан дуруст нест. Қисмати асосии ибораҳои фразеологӣ дорон системаи муайяни шаклҳои грамматикий мебошанд ва ҳангоми муошират дар яке аз шаклҳои грамматикии ҳуд зоҳир мешаванд: Навъҳои ибораҳои фразеологӣ аз ҷиҳати соҳт хеле зиёданд. Хели аз ҳама серистеъмолро ибораҳои изофи фразеологӣ ташкил медиҳанд, ки онҳоро дар навбати ҳуд ба шоҳаҳои зиёде ҷудо кардан мумкин аст. Чанд мисол: “**ҳандаи субҳ**”, “**ҳаёли ҳом**”, “**фикри пухта**”, “**турги борондида**”, “**мурғи посӯҳта**”, “**точи ҳурӯс**”, “**ошиқи печон**” ва ғайра.

Гурӯҳи дигари ибораҳои фразеологӣ аз рӯи қолабҳои ибораҳои пешояндиву пасояндӣ ба вучуд омадаанд: “**пеш ай ҳама**”, “**ба по ҳестан**”, “**ай дъль ҷун**”, “**ба ҷашм намоён**”, “**ба яг овоз**”, “”, “**пӯшти ноҳунвори**”, “**ба дъл нагърӯфтан**”, “**ай сар гӯзарундан**” гуш ба овоз, зоғвори сия, ай тарси ҷун, ай дъсти тъ ва монанди инҳо. Табиист, ки хелҳои гуногуни ибораҳои фразеологӣ на фақат аз ҷиҳати ифодаи маъноҳои лексикий-грамматикий, балки аз ҷиҳати системаи шаклҳои грамматикии ҳуд низ фарқ мекунанд.

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Чумлаҳои фразеологӣ

Чумлаҳои фразеологӣ ба монанди чумлаҳои одии наҳвӣ фикри тамомшударо не, балки як мағҳуми муракқабро ифода мекунанд. Дар ҳақиқат, аз нигоҳи шакл дар онҳо ҳамаи аъзоҳои чумларо мебинем, вале онҳоро ифодагари маънии ба итмомрасида ҳисоб кардан ба ҳақиқат рост намеояд, ҳарчанд, ки интонатсияи ягона доранд. Чунончи: **бахт ҳандидан (бахти касе кушода шудан), тарбъз ай бағал ғалтидан** (ноумед шудан), **ном бъровардан** (шӯҳратёр шудан), **сара ба санг задан** (илочи корро ҷустан), **ягаш ду нашудан** (дар ҳолати қашшоқӣ мондан), **чойи шиштана наёфтан** (аз ҳад зиёд хурсанд шудан)

Чумлаҳои фразеологӣ бо вучуди он ки аз рӯи намуди зохирӣ ҳуд аз чумлаҳои оддии синтаксисӣ тафовути кам доранд ва дар асоси қолабҳои гуногун онҳо ба вучуд омаданд, бо соҳти устувор ва семантикаи яклухти ҳуд аз онҳо ба кулӣ фарқ мекунанд. Чумлаҳои фразеологӣ чун ҳамаи ҳелҳои дигари воҳидҳои фразеологӣ дар қолабҳои таркибии рехта маъноҳои яклухтро ифода мекунанд, яъне аз ҷиҳати ифодай маъни чумлаҳои фразеологӣ ба гурӯҳҳои дигари фразеологӣ монандӣ доранд. Чумлаҳои фразеологӣ дар лаҳҷаҳои номбурда аз нигоҳи миқдор нисбат ба ибораҳои фразеологӣ кам бошад ҳам, истеъмоли онҳо дар гуфтори соҳибони лаҳҷа ҳеле фаровон ба назар мерасанд. Онҳо ҳамчун воҳиди фразеологӣ дар қолабҳои гуногун соҳта шуда, маъноҳои яклухту бутунро ифода менамоянд. Баъзан чумлаҳои фразеологӣ ҳангоми муошират як мағҳумро ифода менамоянд. Чунончи, чумлаҳои фразеологии “**димоғи касе сӯҳт**” ба маънии хафа шудан, “**чашми касе бечо тофти**” ба маънии бадният будан; “**афтови сари ку шудан**” ба маънии пири, барҷомондагӣ; “**дар алов ов рехтан**” ба маънии ҳангоми “барангезонидани касе ҳангоми ҷангӯ ҷангҷол”; **раи кор баста шидан** (ноомади кор), **ба дъсти чап ҳестан** (“барор ҳагирiftани кор,), ”ай ов қоқ бъруман (бегуноҳии касе исбот шудан), **хъдмурда шидан** (ҳаробу лоғар шудан), **қасам ҳӯрдан** (қавл додан), **қасам шъкастан** (вафо накардан ба қавли ҳуд), **руйи дига гаштан** (ранцидан), дар ифодай маъни ва мағҳумҳои гуногун мустаъмаланд.

Хусусияти хабарӣ доштани чумлаҳои фразеологӣ дар муошират дар алоқамандии онҳо бо чумлаҳои дигар зохир

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

мегардад. Онҳо дар нутқи соҳибони лаҳча монанди чумлаҳои одии синтаксисӣ фикру интонатсияи ба охиррасидаро ифода карда, ба категорияҳои хабар, модалият ва унсурҳои дигари чумла соҳиб мешаванд. Ҳоло якчанд чумлаи фразеологиро аз назар мегузаронем, ки дар худ хусусияти хабаррасониро нигоҳ доштаанд: **тайи чъшм қадан** (касеро наззора кардан), **дарди сари касе шидан** (касеро ранҷ додан), **чангӯ ҷанҷола ҳовундан** (тарафҳои муқобилро ба сулҳу яқдигарфаҳмӣ даъват намудан), **афтови сари қу шидан** (пиру барҷомонда шудан), **гапи қалун задан** (худро аз ҳама боақл нишон додан), **сара съфед қадан** (1. пир шудан; 2.ба касе тӯҳфа додан), **лингора саго қандан**(қашшоқу камбағал шудан), **шарми рӯ набундан** (одаме, ки на шарм меқунаду на изо мекашад),**ранги пусти пиёз тъньк** (киноя ба одаме, ки тез дар қаҳр меояд, оташ мегирад), **зъмина песундан** (хомӯш мондан, даҳон нақушодан), **бачаи чор қас медидағӣ** (бачаи қобил, бачае, ки аз ӯҳдаи ҳамаи кор мебарояд), **қалла зӯр кор қардан** (каси донишманд, бохирад), **курсира ҳолӣ қадан** (аз вазифа рафтан), **қадам қанда нашидан**(ба як ҷо бисёр равуо қардан), **ба по рост шидан** (камтар бой шидан), зиндагира дарёв **қадан** (муродифи “ба по рост шидан,”), **ҳандара ниго дошта натунистан** (аз ҳад зиёд хушҳол будан), **ранг бурданъ ранг овардан** (саҳт тарсидан; ногаҳон бемор шудан), **дъстъ по съст шидан** (муродифи “ранг бурданъ ранг овардан”), **линг ай аво уман** (мағлуб шидан), **ба сари мақсад умадан** (муродифи “калтавъ кутайи гап”), **дар сари қилу мақол ҳозир шидан** (дар вақту ҷои даркорӣ омада расидан), **съҳбат қур гъръфт** (сұхбати гарму чушон), **афтов ай сари қу паридан** (ғуруб қарданни офтоб), **ба хараки кун задан** (камбағалу нодор шудан) **сари касе гаранг шудан**,(муродифи “сару қаловаро гум қадан”) **ҳавсалай касе пир шудан** (аз касе ё аз ҷизе дилмонда шудан), **роҳгум задан** (муродифи “сару қаловаро гум қадан”) **баҳти касе сиёҳ шудан** (хонавайрон шудан), **чашми касе равшан шудан**, (соҳиби фарзанд шудан), **хуши кор қардан наомадан**, (кор қардан нахостан), **гапи касе гурехтан** (сұхбат ба мочаро табдил ёфтган), ва монанди инҳо. Гурӯхи дигари чумлаҳои фразеологӣ модалиятро ифода менамоянд. Ин навъи чумлаҳо ягон маънни мушаххасро ифода накарда, танҳо ба нутқ тобишҳои гуногуни

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

маънӣ мебахшанд. Инчунин онҳо аз бахшидани обу ранг ва образнокии сухан маҳруманд. Ибораҳои зерин дар ягон шакли тасрифӣ шаҳ шуда мондаанд: **Калтавъ кутаи гап, ру-т лахча, ру-т сия** (муродифи “рут лахча”), хъдо хоҳад, қандта бъза, хъдо бъгират, ру-т дар таи хок, аз пайъш нагард, гуфти у мардак, бало ай пасъш, хъдо- подшоҳ,: “қандта бъзан”, “бало ай пасъш”, “монда нашавед”, , “саломат бошед”, хъдо баракатъ бъта, баракат шава, дӯсти ба дъл наздик , ай тарси чун, ва ғайра.

Чумлаҳои фразеологӣ дар шакли мӯҷаррад, берун аз матн ифодакунандай мағҳумҳои алоҳида мебошанду бас. Ҳамин ки ин гуна воҳидҳои фразеологӣ дар матни муайян, дар алоқамандӣ бо чумлаҳои дигар ба кор бурда шуданд, таркиби як андоза мураккаби онҳо гӯё барқарор мешавад. Дар ин маврид чумлаи фразеологӣ на факат аз ҷиҳати соҳт, балки аз рӯи ифодаи фикри том ва оҳангӯ интонатсия низ аз чумлаҳои дигари матн фарқ мекунад. Аз мисолҳои дар боло овардашуда ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки чумлаҳои фразеологӣ аксаран аз ду ҷузъи асосӣ-мубтадо ва хабар ташкил меёбанд. Албатта, чумлаҳои фразеологии, ба назар меҳуранд, ки ки нисбатан мураккабтар буда, аз ду зиёд ҷузъҳо доранд, ё ин ки факат аз як ҷузъи асосӣ-хабар таркиб ёфтаанд, низ мавҷуданд, вале чумлаҳои фразеологии дучузъа дар гӯйишҳои ҷануби забони тоҷикӣ, аз чумла дар гӯйишҳои ҷанубӣ Кӯлоб хеле фаъол ба назар мерасанд.

Ихтисаҳо

Анҷ-Анҷиров Т-Тагнов
Р-Роф С.М- Саримағзор
Й-Йол С.Н.-Саринамак
Н-Новачун Ҳам.-Ҳамадонӣ
Ф- Фарҳор Ч-Қ-ҷануби Кӯлоб
Ш-Шурӯобод П.-Порвор
Д-Ҷ - Дашибум Паш.-Пашадара

Китобнома:

1.Бачаев М. Фразеологияи забони тоҷикӣ дар асарҳои тарҷумавӣ//Тарҷума - балоғати сухан. Ҷ. 2. / М. Бачаев - Душанбе, 2005. -С.184-190.

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

2. Виноградов В.В. Избранные труды.(лексикология и лексикография) / В.В. Виноградов. -Москва,1977. -С.140-162.
3. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик./ Маъсумӣ Н. -Душанбе,2011. -385с.
4. Мачидов Ҳ. Фразеологияи тоҷик. /Мачидов Ҳ. – Душанбе, 1982.-102 с.
5. Мақсадов Т. Лексика ва фразеологияи лаҳҷаи тоҷикони Исфара./ Мақсадов Т. -Душанбе: Ирфон, 1977. -С.50-56.
6. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ.1 Душанбе: 2010.- 996 с.
7. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ.2 Душанбе: 2010.-1095 с.
8. Ҷалилов Ҳ. Таснифоти семантики воҳидҳои фразеологӣ// Масъалаҳои забони тоҷикӣ.Маҷмӯаи илмии Институти педагогии ба номи Т.Г. Шевченко. / Ҳ. Ҷалилов.-Душанбе, 1978.-С. 50.
- 9.Ҷалилов Ҳ. Ба вазифаи аъзоҳои чумла омадани воҳидҳои фразеологӣ / Ҳ. Ҷалилов // Мактаби советӣ, 1975. №6.- С. 22.

СТРУКТУРНАЯ КВАЛИФИКАЦИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ЮЖНОМ ДИАЛЕКТЕ КУЛЯБСКОГО РЕГИОНА

В статье рассматриваются структурные особенности фразеологических единиц в южном диалекте Кулебского региона. В результате анализа диалектного материала эти диалектные фразеологические единицы подразделены на три группы: фразеологические конструкции, фразеологические словосочетания и фразеологические предложения, каждая из которых получила соответствующее описание.

Ключевые слова: структурные особенности, фразеологические конструкции, фразеологические словосочетания, фразеологические предложения.

STRUCTURAL QUALIFICATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN SOUTHERN DIALECT OF THE KULOB REGION

This article discusses structural peculiarities of phraseological units in southern dialect of the Kulob region. Based on the analysis of the materials gathered on the dialect author provides detailed assessment and subdivisions of phraseological units.

Key words: structural features, phraseological designs, phraseological a word-combination, phraseological sentences.

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

Маълумот дар бораи муаллиф: Нурхон Гадоев - дотсенти кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ, номзади илми филология; (+992) 985 38 0054.

Сведения об авторе: Нурхон Гадоев - кандидат филологических наук, доцент кафедры теория и практики лингвистики Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни; (+992) 985 38 00 54.

About the author: Dr. N. Gadoev is an Associate Professor of the Theory and Practice of Linguistics at the Tajik State Pedagogical University. Phone: (+992) 985-380-054.

АДАБИЁТШИНОСӢ

УДК:891.550.09

**ТАРҶУМАИ ОСОРИ ҲИНДӢ БА ФОРСӢ ДАР
ДАВРОНИ БОБУРИЁН**

Шамсиддин Муҳаммадиев

*Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хаттии
ба номи Рӯдакӣ АИ ҶТ*

Бо ба сари қудрат омадани Темуриёни Ҳинд, ба хусус Акбар (1556-1605) сиёsat ва хатти машайи давлати Ҳиндустан тағиیر ёфт ва ин подшоҳи дурандеш ва ботадбир тавонист барои афзудан бар умри давлату ҳукуматаш даст ба ислоҳот ва дигаргуниҳое занад, ки шояд аз солҳои ҳукумати гузаштагонаш дар таҷриба ҳосил карда буд ё мушовироне дошт, ки инро ба ӯ талқин мекарданд ё бар эҳтимоли қавӣ ин лутфи ғайбӣ ё файзи раббонӣ буд, ё фаросату хушу дониши ӯ буд, ки пайи иҷрои корҳое шуд, ки салтанати ӯ ва бозмондагонашро тӯлонитар соҳтанд.

Акбар чун дар кӯдакӣ ба тасаввуф майл дошт, ба василаи онҳо бо ҷӯгиёни ҳинду низ унсу мухаббат ҳосил кард. Дар солҳои нахустини ҳукуматаш ҷизъ-андоз аз ашҳоси ғайримусалмонро бардошт ва аз зиёратгоҳҳои ҳиндуон молиётро маъоф кард, издивоҷи ҳинду ва мусулмонро равоӣ дод, ҳиндуони роҷпутро ба корҳои давлатӣ ҷалб намуд ва мансабҳои баландро ба онҳо

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

дода, онхоро дар ҳукумат шарик сохт. Озодиҳои фикриву ақидатиро барқарор намуд ва шахсан эълон дошт, ки фарзандонаш дар интихоби мазҳаб озод ва муҳтор ҳастанд. Дар ҷамоатхонаи ўолимони ҳамаи динҳои роиҷи қишвар иштирок ва баҳс меоростанд ва дар ҳузури шоҳ аз Ведҳои ҳиндуй ҳам қироат мешуд. Акбар ба андозае таҳти таъсири ҳиндӯҳо гардид, ки дар охири умр ба хотири онҳо бар мусалмонон баъзан беадолатӣ раво дошта, уламои ҳиндиро аз уламои ислом бештар қадрдонӣ мекард. Ба унвонҳои «хонӣ», «миён», «мирзо»-ро барои ҳиндӯҳо ҳам мебахшид. Дар шаҳри Фатҳпур- Сикрӣ, ки худи Акбар онро эҳдос намуда буд, «Ҷамоатхона»-ро бунёд гузошт, ки дар ҷаласаҳои ҳарҳафтаи он миёни олимони динҳои гуногун мунозирот ташкил мегардид.

Олимони қудратманд дар баробари мушовирону тарроҳони ислоҳоти фикриву мазҳабии ўчун Абулғазли Алломӣ (1550-1602), Абулғайзи Файзӣ (1547-1595), Абулғатҳи Гелонӣ (1548-1590) ва охирان Фатҳуллоҳи Шерозӣ истодагарӣ наметавонистанд биқунанд. Дар нахустин чумъаи ҷумодиюлаввали 987ҳ.қ./1579м Акбар шахсан ба номи худ ҳутба ҳонд ва ба худ лақаби ҳалифа дод. Дар моҳи раҷаби 987ҳ.қ. /1579 бошад бо ҳоҳиши Абулғазл аз тарафи Мубораки Ногурӣ (падари Абулғазлу Абулғайз) ва дигар уламои замонаш санади ё мазҳари дар сурати пайдо шудани ихтилоғи назар ё мухолифатҳои фикриву мазҳабӣ миёни олимон ихтиёри иҷтиҳод бар Акбар дода шуд, ки танҳо ў метавонист барои чунин масъалаҳо ҳукм кунад. Ў дар соли 989ҳ.қ. /1581 ба бунёди «Дини илоҳӣ» бо роҳнамоии Абулғазли Алломӣ бар асоси баробарии ҳиндӯҳо ва мусулмонон ва мазҳабҳои муҳталифи онҳо асос гузошт. Ин дин маҳфили дарборӣ буд ва касе ба узвияти он ташвиқ ё маҷбур қарда намешуд. Ин дин нафспарастӣ, шаҳват, найранг, ифрот, ситам ва ғурурро наҳӣ мекард, күштани ҳайвонотро зишт мешуморид, тачаррудро меписандид, аз даҳ нуҳтои усулҳои ин дин аз Қуръон ва дигар китобҳои осмонӣ гирифта шудаанд: озодагӣ, бурдборӣ, парҳез, иҷтиноб аз дилбастагии шадид ба моддиёт, тақво, исор, дурандешӣ, начобат ва мулотифот ва тазкияи нафс аз сӯфия бар инҳо афзуда гардид. «Дини илоҳӣ» бо таассур аз нуру ҳуршед, ки дар мазҳабҳои

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

зардуштй ва хиндуй ва тасаввуфи ишроқй появу моя доштанд, асос ёфта, ягон далелу насси осмонй надошт. Акбар дар соли 992х.к./1584 бо ёрии Шоҳ Фатхуллоҳи Шерозй тақвим, солшумории навро асос гузошт, ки он аз соли ҷулуси ӯ шурӯъ ва моҳҳои форсии қадимро дар бар мегирифт. Таваҷҷуҳи Акбар ба тарвиҷу тарғиби забону адабиёти форсӣ беандоза буд. Ӯ ҳомии соҳти наққошӣ ва меъмории эронӣ буда, дар давоми се соли 977-980х.к. /1570-1573 пойтаҳти наве дар чиҳилкилометрии Агра бо номи Фатхпур-Сикрӣ бунёд кард.

Сиёсати фарҳангии ӯ бар се асл бунёд ёфта буд: раводории динӣ, таълими умумӣ, таҷлил ва тақдир аз улум, фанҳои дунявиӣ ба вежа донишу ҳунарҳои хиндувон. Аҳди Акбарро даврони тиллоии адабиёти форсӣ дар Ҳинд донистаанд. Анъанаи тарҷумаи адабиёти бостонии Ҳиндро ба забони расмии қишвар - форсӣ баргардониданро ҳамин подшоҳи илму адабпарвар бунёд гузошт. Ҳамчунин тарҷумаи осори арабӣ, туркӣ ва лотиниро ба форсӣ дар ин қишвар ин подшоҳ асос гузошт ва ривоҷ дод.

Аз осори санскрит «Махабҳарата», «Рамаяна», «Роҷ Тарнагинӣ», «Сангҳосин Батисӣ», «Панҷатантра», «Нал Дамаянӣ», «Катҳосарт Согар», дар замони ӯ ба форсӣ баргардон шуданд.

Мулло Абдулқодири Бадоунӣ дар соли 982х.к./1574 «Сангҳосан Батисӣ» -ро бо номи «Хирадағзо» тарҷума кард. Дар соли баъд пандите бо номи Баҳовон аз Дакан омада исломро қабул кард ва Абдулқодири Бадоунӣ бо ёрии ӯ «Атҳарведа»-ро ба форсӣ тарҷума кард, vale натавонистанд онро ба такмил бирасонанд.

Баъдан Шайх Файзӣ ва Ҳочӣ Иброҳими Таҳонисарӣ масъули такмили он шуданд, ки мутаассифона онҳо низ инро ба икмол натавонистанд бирасонанд. Абдулқодири Бадоунӣ дар соли 998х.к./1589 «Рамаяна» ва соли 999х.к./1591 «Таърихи Кашмир»-ро ва соли 1000х.к./1591 «Махабҳрат»-ро ба ёрии олимони зиёд тарҷума кард ва Шайх Файзӣ дебочае бар он навишт. Ҳамчунин тарҷумаи «Лиловатӣ», «Нал ва Даман», «Тоҷак» ва «Ҳарӣ Банс» дар ҳамин давра анҷом ёфтааст. Акбар барои ташвиқи шоирону адібони форсизабон мансаби маликушшуароири барқарор соҳт ва нахустин унвони маликушшуарои дарбори худро ба Ғаззолии Машҳадӣ эъто

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

намуд. Ин мансаб баъд аз сари Газзолӣ ба Шайх Файзии Файёзӣ низ дода шуд. Аз миёни шоирони зиёде, ки дар замони ўзистаанд, метавон инҳоро ном бурд, ки ба дарбор роҳ ёфта ва аз лутфу марҳамати подшоҳ баҳравар гардида буданд: Урфии Шерозӣ, Назирии Нишопурӣ, Аниси Шомлу, Қайдии Шерозӣ, Ҳайдарии Табрезӣ, Сайид Муҳаммади Ҳиравӣ, Равғани ва Мушфиқии Бухорӣ мебошанд.

Дар шибҳи қораи Ҳиндустони замони Акбар ба кори тарҷумаи асарҳои ҳиндии қадим ба забони форсӣ бунёд гузошта шуд, ки он дар асрҳои баъдӣ хеле густариш ёфт. Ҷалолуддин Акбари Гурконӣ (1556-1605) нахустин фармонравои мусулмонони шибҳи қора буд, ки бо фармони хеш Шӯрои илмию адабии тарҷумонҳоро ташкил дода, бо ташвиқу дастур ба баргардони матнҳои санскритӣ иқдом намуд. Дар кори тарҷумаи осори ҳиндии қадим беҳтарин донишмандони замонашро ҷалб ва дар ҳолатҳои чудогона аз ёрии донишмандону муҳаққиқони ҳиндунажод истифода кард.

Тарҷумаи асарҳои ҳиндӣ ба форсӣ пеш аз замони Акбар ҳам вучуд доштанд, вале осори дар дарбори ўз баргардоншуда, ҳам аз лиҳози ҷигунағӣ ва ҳам аз нигоҳи миқдор ба маротиб аз пешиниён тафовут дошта, он дар асоси барнома ва ҳадафи подшоҳ ба хотири мустаҳкам ва устувор соҳтани поҳояи имперотурии аз ҷиҳати вусъат бесобиқаи ўз пеш бурда мешуд дар ин ҷо бояд зикр намоем, ки яке аз асосгузорони равобити илмӣ-фарҳангии тоҷикӣ-эронӣ ба ҳиндӣ фарзанди фарзонаи миллати мо Абӯрайҳони Берунӣ мебошад, ки пас аз нашри Ислом бо барҳурдорӣ аз забони санскрит ба тарҷумаи бархе аз осори ҳиндӣ ба забони арабӣ- забонии илмии дарбори Ғазна пардохтааст. Месазад ўро аз бунёдгузорони тарҷумаи осори санскрит дар олами ислом бишуморем. Абӯрайҳони Берунӣ осори зеринро аз санскрит ба арабӣ баргардонидааст: 1. Китоб Ботанҷил фил ихлос фил иртибок, навиштаи Потанҷил ҳакими ҳиндӣ дар эътиқодоти ҳиндувон, дар қайфияти таносух ва бақои нафс, ки нухсаи ягонаи он дар китобхонаи Фуодикупарулии Туркия (шумораи 1589) нигаҳдорӣ мешавад; 2. Кофӣ Бароҳим Садҳонад мин тариқ-ил-ҳисоб, ки тарҷумаи Барҳамкапат Садҳонат дар илми ҳисоб; 3. Тахзиби Зич-ал-

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Арканд, ки дар илми ҳисоб аст; 4. Ал-маволид ли бароҳимат, дар нучум; 5. Китоб шомил фил мавҷудот-ал-маҳсуса вал-маъкула, дар фалсафа; 6. Калб ёра, дар тиб; 7. Бўлиста Садҳонта; 8. Ғуррат-ур-риёзичот, ки баргардони китобе ба номи Бечонанд Бонорасй мебошанд.

Дар замони Темуриёни Ҳинд, хосса Акбар осори санскритии зиёде чӣ бадей, чӣ илмӣ бевосита аз забони мабдаъ ба забони мақсад, яъне форсӣ баргардонида шуданд, ки ба таснифоти мавзӯияшон аз инҳо иборатанд:

I. Осори бадей: 1. Шукасаптатӣ, ки ба маънни ҳафтод афсона ва чанд шарҳи он бо номҳои «Ҷавоҳир-ул-асмор» ва «Тӯтинома» машҳур аст; 2. «Шабистони ишрат» ё «Аҷоиб-ул-қиссас», ки тарҷумаи достони ҳиндӣ аст дар замони Аврангзеб. 3. Суҳнӣ ва Маҳинвол, достони ошиқонаю омиёнаи панҷобӣ, ки чандин шарҳҳо ба назму наср аз он расидааст; «Арҷанги ишқ» ба қалами Шайх Муҳаммадатои Зирақ, «Қанди лаззат»-и Начмуддин Муҳаммадбахши Мискин ва ғ. 4. Сасӣ ва Панун, афсонаи кӯҳани ҳиндӣ, ки маъхази достонҳои зерин шудааст: «Ҳусну Ноз»- и Мир Маъсуми Бҳакрӣ, «Зебо ва Нигор»- и Ҳочӣ Муҳаммадизо Ризои Таттавӣ, «Дастури ишқ»- и Лола Муншӣ Ҷут Паркоши Эшонободӣ, «Номаи ишқ»-и Андарчини Муншӣ, «Сисӣ Панун»- и Сандур Доси Ором, «Тозагулшан»-и Файзулло Зиёи Гучаротӣ, «Ҳусну Ишқ»-и Муҳаммадафзали Сарҳуш, «Вақоєни Панун»-и Муҳаммадхусайн ибни Ҳофиз Абдуллоҳ ибни Шайх Абулҳасани Муборак, «Сасӣ ва Панун»-и Фараҳбахш Фарҳати Лоҳурӣ, «Тухфат-ул-киром»-и Махдумӣ, «Мехру Моҳ»-и Пирмуҳаммади Авадҳӣ, «Тӯри ишқ»-и Муҳаммад Саломалиҳони мутахаллис ба Саломӣ, «Сасӣ ва Панун»-и Сайдҷалоли Осӣ мутахаллис ба Калим; 5. Ҷӯг Басишт ё Юғавасишто, навиштаи Пандити Кашмирӣ, ки аз тарафи чанд нафар дар назму насли форсӣ тарҷума шудааст; 6. «Рамаяна» сурудаи Валмиқӣ дар асри V пеш аз милод, ки ба забони форсӣ ҳаждаҳ тарҷумаи он маълум мебошад, ки машҳуртарини онҳо; тарҷумаи Абдулқодири Бадоунӣ бо фармони Акбар, ки имрӯз дастрас нест, тарҷумаи Мулло Саъдуллоҳ Масеҳои Понипатӣ дар маснавӣ бо номи «Ром ва Сито», ки соли 1899 дар Лакҳнав чоп шудааст; тарҷумаи мансур ба қалами Амр Сингҳ, ки он аввал дар Лакҳнав бо

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

тасхеҳи Амр Таркош ва баъдан дар Техрон ба тасхеҳи Азҳари Дехлавй дар ду чилд (солҳои 1350-1351) чоп шудааст; 7. Басотин-ул-унс, достони ишқи шоҳ- Кишваргир бо шоҳдуҳт Мулкорой, ки зоҳирان асли ҳиндӣ дошта, дар давраи Туғлуқшоҳиён тарҷума шудааст; 8. Чандр Коран - дар қолаби маснавӣ бар асоси афсонаи қадимии ҳиндӣ навиштаи Фазлуддини Ҳайрободӣ; 10. Падмоват ё Ратан ва Падам, аз афсонаҳои ошиқонаи ҳиндӣ, ки ба забони форсӣ даҳ асари назмиyu насрӣ аз он оғарида шудааст; 11. Маҳобҳарата, ҳамосай бостонии ҳиндӣ ки ҳашт тарҷумai он маълум аст ва тарҷумai Мир Ғиёссуддин, ки онро дар соли 990ҳ.қ./1582 анҷом додааст, vale фасли шашум - Ҷаҳагиторо надорад. Ин тарҷума ба эҳтиноми Ҷалоли Ноинӣ (Техрон, 1357) чоп шудааст ва бо такмили фасли Ҷаҳагито аз тарҷумai Дорошукуҳ; 12. Ҷаҳагватгито, - қисмҳои 35-43 фасли шашуми Маҳабҳарата мебошад, ки тарҷумахои гуногун (хафт таҳрир) дошта, машҳуртарини он тарҷумai Дорошукуҳ ва ҳинде бо номи Баҳован Сокин дар давраи Акбар кардааст ва ба таҳрири Абдулқодири Бадоунӣ ва Абулфайзи Файзӣ расидаааст; 13. Панчтантра ё Калила ва Димна, ки ба ҷуз он ки дар адабиёти форсӣ аз арабии он тарҷума шудааст, дар шибҳи қораи Ҳинд бевосита аз асли санскритӣ бо номҳои «Панҷо Каёна», ба қалами Мустафо Ҳоликдоди Аббосӣ (солҳои 998/1004ҳ.қ.-1590\1596), «Иёри дониш» - таҳрири содашудаи асари Насруллоҳи Муншиӣ ба қалами Абулғазли Алломӣ; 14. Бидосундур - қиссаи ишқии банголӣ, ки асли санскритии он ба қалами Виролучӣ аст, тарҷумai форсии он дар баҳри ҳазаҷи мусаддаси мақсур ё маҳзуф (вазни «Юсуф ва Зулайҳо»), ба қалами Муншиӣ Назоратуллоҳ; 15. Ҳатупадиса - қиссаҳои ҳайвонот аст, ки ба забони ҳиндӣ аст ва бо номи «Муфаррҳ-ул-қулуб» аз Тоҷиддини Маликӣ, ки дар давраи Султон Муҳаммадшоҳ аз салотини шарқии Ҷунпур мебошад, ки соли 1300 ҳ.қ./1883м дар матбааи Нувел Кишур чоп шудааст; 16. Нал ва Даман, достони ишқии ҳиндӣ баргирифта аз Маҳабҳарата мебошад, ки онро маликушшуаро Абулфайзи Файзӣ дар қолаби «Лайлӣ ва Мачнун»-и Низомӣ сурудааст; 17. Китосират Согар, тарҷумai қашмирии матни гумшудаи Браҳатгито, ки он низ яке аз ривоятҳои ҷайни Панчтантра аст, ки Сомадева онро байни

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

солҳои 1063-1081х.қ./1658-1670 ба кашмирӣ тарҷума кардааст. Мулло Аҳмад онро ба форсӣ тарҷума карда буд, ки аз байн рафтааст. Тарҷумае бо номи «Дарёи асмор» аз Мустафо Холикдоди Аббосӣ ба дастури Акбар мавҷуд аст; 18. Сагҳосин ва Тарансиӣ, афсонае ба забони санскрит аз Бараҷ Пандит- вазири Роҷа Баҳӯҷ ҷандин достони манзум аз ин асар вуҷуд дорад, тарҷумаи «Сангҳосин Батисӣ» аз Ибни Ҳаркарарон бо номи «Ҳирадафзо» аз тарафи Абдулқодири Бадоунӣ дар соли 982 ҳ.қ./1574 м ба форсӣ тарҷума шудааст; 19. Лурак ва Мино ё Мино ва Лурак, ки бо номҳои Чандоин, Лурак ва Ҷандто, Мино ва Сотин, Миноронӣ машҳур буда, достоне қадим ба ҳинҷӣ аст ва тарҷумаҳои форсии он: «Исматнома»-и Ҳамиди Калонурӣ, бо ҳамин ном ба насли форсӣ аз Абдулғафур, ки ба хости Зебуннисобегим духтари Аврангзеб (1658-1707) навишта шудааст; 20. Комруп ва Комилто аз афсонаҳои қӯҳани ҳинҷӣ, ки тарҷумаҳои форсии он: «Дастури ҳиммат»-и Мир Муҳаммадмурод Лоиқи Ҷунпурӣ, ки манзум карда аз достони насли форсии «Комрун ва Камилто»-и Ҳимматхон» «Фалаки аъзам»-и Бадоеъуларср Ҳоҷӣ Рабеъ; навиштаҳои манзум аз Корбахши Ҳузурӣ ва Мир Алишер Қонеъи Таттавӣ; «Канурком ва Калоком»-и Парӯ Дос; 21. Мануҳар ва Мадҳумолат ё Мико ва Мануҳар - афсонаи қӯҳани ҳинҷӣ, ки Шайх Манҷан онро манзум соҳтааст ва тарҷумаҳои форсии он иборатанд аз бо ҳамон ном ба назм аз Алӣ Ризои Муншиӣ; бо ҳамон ном аз Нурмуҳаммад; «Мехру Моҳ»-и Оқилхони Розӣ; «Ҳусну Ишқ»-и Шайх Ҳисомуддини Ҳисомӣ; «Галшани маонӣ»-и Мир Сайд Аҳмад ибни Файзуллоҳи Колпурӣ; «Мико ва Манучехр»-и Мадҳу Доси Гӯҷаротӣ; «Мануҳар ва Мадҳумолот»-и Асғарӣ; «Парипайкар»-и Соъӣ; 22. Абул Ронӣ - қиссаи оциқонаи ҳинҷӣ, ки шоире ба таҳаллуси Раъдӣ дар рӯзгори Ҷаҳонгир (1605-1627) бо номи «Ҳамӯшҳотун» ба назм даровардааст; 23. Амвочи Ҳубӣ ё Ҳуб Таранг - навиштаи Ҳубмуҳаммади Чиштӣ дар аҳволи пайғамбарони Ислом аст ба забони гӯҷаротии омехта ба форсӣ, ҳуди муаллиф онро аз асл, ки «Ҳуб Таранг» ном дорад ба форсӣ бо номи «Амвочи Ҳубӣ» тарҷума ва шарҳ кардааст; 24. Вирот Пурон - маҷмӯае аз достонҳои ҳинҷӣ, ки бо номи «Айн-уз-зухур» аз тарафи Кашан Сингҳи Нишот ба форсӣ баргардон шудааст;

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

25. Отам Билос, ки матни санскритй аст ба қалами Шанкар Очорачи Аширё ва онро Муншй Монсо Роми Хушобй бо номи «Нозук хаёлот» ба форсй даровардааст; 26. Парбуд Чандроудй - намоишномае ба санскрит аз Кришн Дос ё Кашибан Дос. Бахши якуми он ин намоишномаро Банволй Дос ё Валий Ром, ки аз муншиёни Дорошукӯҳ буд, бо номи «Гулзори ҳол» ё «Пашан Пуром» ба форсй даровардааст; 27. Ҳир ва Ронҷҳо, афсонай ошиқонаи ҳиндӣ, ки онро Ҷамудар Орудокаҳтарй сурудааст. Ин маснавӣ борҳо ба забони панҷбӣ баргардон шудааст. Онро бори аввал ҳамватани мо Бокии Қӯлобӣ мутахаллис ба Бокӣ бо номи «Ҳир ва Ронҷҳо» дар худуди солҳои 983-987ҳ.қ./1575-1579м. ба форсй манзум сохтааст; бо номи «Афсонай дилпазир»- шоире бо таҳаллусҳои Сайд, Сайдӣ, Ҷомӣ дар давраи Шоҳҷаҳон (1627-1658) онро назм кардааст; «Ҳир ва Ронҷҳо»-и Муҳаммадлоиқи Ҷунпурӣ дар соли 1096ҳ.қ./1685, «Маснавии ишқияи панҷбӣ»-и Маситои Ҷанобӣ; «Нозу Ниёз»-и Фақируллоҳи Лоҳурӣ мутахаллис ба Офарин; «Ҳир ва Ронҷҳо»-и Наввоб Аҳмаддарёҳон мутахаллис ба Якто (Лоҳур, 1328ҳ.қ./1910 чоп шудааст); «Гулшани розу вафо»-и Синд Дос Ором; «Ҳир ва Ронҷҳо»-и Азимуддини Таттавӣ; бо ҳамин ном навиштаи Зиёуддини Зиёй; бо ҳамин ном сурудаи Муншӣ соҳиб Рой Муҳан Дос мутахаллис ба Озод; «Ҳир ва Ронҷҳо»-и Наввоб Валий Муҳаммадҳони Лағорӣ, «Достони Ҳир ва Ронҷҳон»-и Қамаруддин мутахаллис ба Миннат; ба наср ба қалами Гур Дос Қектарӣ, ба назму наср ба Роми Хушобӣ «Муҳаббатнома» -и Шевак Роми Аторуд бо наср; охирин таҳрири форсии ин қисса ба қалами Алибек ба наср мебошад; 28. Патёл Пачисӣ, бисту панҷ достон аз афсонагои Пакармоҷит, ки шояд муҳтасаре аз Санѓҳосин ва Таранситӣ бошад, ки бо номи «Тухфат-ул-маҷолис» ба қалами Роҷ Каран ба форсй баргардон шудааст; 29. Гиёнмоло, достони ҳиндӣ ба қалами Ром Дос, ки ин китоб бо номи «Насоех-ул-аҳлоқ» ба форсй тарҷума шудааст; 30. Ҳатупадис-маҷмӯаи чор достон аз забони парандагон ва вуҳуш аст. Онро Муфтӣ Тоҷуддин Муҳаммад Муиниддини Моликӣ бо номи «Муфаррҳ-ул-қулуб» ба форсй тарҷума ва ба Насируддин Ҳумоюни Гурконӣ (1530-1556) пешкаш кардааст ва аз «Муфаррҳ-ул-қулуб» - тарҷумаи «Чунг Басишт», ки зикр кардем, аст; 31.

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Гули Баковулӣ ё Баковулӣ - достони ишқии ҳиндӣ, ки ду тарҷумаи он дар даст ҳаст: аз Иzzатуллоҳи Банголӣ ва Рафъат ба назм. Ин асар аз форсӣ аз тарафи Гарсен де Тассӣ ба фаронсавӣ (Париж 1835) ва ба англисӣ ба қалами Галикарӣ дар соли 1834 ва Монвал Вондрет дар соли 1851 баргардон шудааст; 32. Шӯълаи оҳ, достони ишқии урду, ки Лачҳмӣ Сингҳаи Гаюрии Дехлавӣ ба форсӣ гардонидааст; 33. Баҳори дониш афсо наҳои кӯҳан ва ривоятҳои бараҳманон, ки онро Иноятуллоҳи Канбӯҳи Лоҳурӣ дар соли 1061ҳ.қ./1651 ба форсӣ навиштааст; 34. Шабистони ишрат ё Аҷоиб-ул-қисас, ки тарҷумаи достоне ҳиндӣ ба форсӣ ба қалами Муншиӣ Бахт Рой; 35. Ҳанис ва Ҷавоҳир достони манзум ба ҳиндӣ аз Миён Қосимшоҳи Дарёободӣ, ки ду тарҷума ва таҳрири форсии он дар даст аст, яке бо номи «Фарҳат-ул-арвоҳ» - ба қалами Абдулқодир ном шоире мутахаллис ба Махзан ва дувумй бо номи «Ҳанис ва Ҷавоҳир» навиштаи Роҷа Сака Рой Зирак мебошанд; 36. Мадхунал ва Комкандало, достоне ба санскрит аст, ки онро Ганпӣ ном шахс ба ҳиндӣ гардонида (соли 655ҳ.қ./1257) бори дигар Шайх Олам (соли 996ҳ.қ./1588) онро ба ҳиндӣ манзум кардааст. Шоир Ҳақирий онро бо номи «Махзи эъҷоз» дар рӯзгори Аврангзеб ба форсӣ манзум соҳт. 37. «Мирзо ва Соҳибо» достони маҳалии панҷобӣ, ки онро бо номи «Шамъи маҳофил» Мирмуҳаммадхусайнхони Таскин ба назми форсӣ даровардааст, бо номи «Мирзо ва Соҳибон» Ҳайруллоҳони Фидо тарҷума кардааст. «Шавқи нола»- тарҷумаи дигари ин достон аз Содик ном шоир ва «Мирзо ва Соҳибо»-и Шайх Нурулайни Лоҳурӣ мутахаллис ба Вокиф низ тарҷумаи ин достон аст; 38. Ақа Нандан - достони маҳаллии Кашмир аст, ки Мурод Шайх Нуруддин онро ба забони кашмирӣ сурудааст ва Акмалиддин Мирзо Муҳаммади Комил (1644-1718) онро дар қолаби маснавӣ ба форсӣ манзум соҳт; 39. Вакрамурашӣ - намоишномаи Калидос шоири Ҳинди қадим, онро Амир Ҳасан Обидӣ дар рӯзҳои мо ба форсӣ гардонидааст, ки соли 1338 дар Даҳлии нав ба чоп расидааст; 40. Шакунтало - осори драмавии дигари Калидос, ки онро Чандар Шикҳар (Техрон 1341, 1359) ба форсӣ гардонид; 41. Достони Искандархоча Ҷунг, ки онро Зако ном шоире форсӣ кардааст; 42. Ҳуҷҷут-ул-Ҳинд, достони «Тӯтӣ ва Шорак», ки

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Умари Мехробй ба форсй тарчума кардааст; 43. Пашнй Пурон, Вишна Пурон ё Маҳовишина Пурон достоне ба забони санскрит, ки шахсе номаълум ба форсй дар мавзӯи ирфонй даровардааст; 44. Пошан Пурон ё Вишна Пурон, ки ҳамон матни боло, ки форсии онро Банволй Дос мутахаллис ба Вали навиштааст; 45. Балуҳор ва Бузоаф, ки дар асли ба ҳиндӣ ё эронӣ будани он ихтилоф аст, ба ҳар сурат он дар Ҳиндустон ба шакли форсй ба қалами Муҳаммад Боқири Маҷлиси даромадааст.

Аз матнҳои динӣ, ирфонӣ ва фалсафие, ки аз санскрит ба форсй тарчума шудаанд ин асарҳо то ба имрӯз расидаанд ва дар адабиёти форсии Ҳинд ҷойгоҳи хос дошта дар фалсафа ва ирфони исломии ин минтақа муассир будаанд:

1. Упанишод, ки китоби муқаддаси ҳиндуҳо дар шинохти ҷаҳон ва маърифат аст ва панҷоҳ упанишоди/ апанагҳати онро шоҳзода Дорошукӯҳ тарчума кард, ки бо номи «Сирри акбар» машҳур аст. Ин китоб ба кӯшиш ва муқаддимаи Торо Чанд ва Муҳаммадризо Ҷалоли Ноинӣ дар Текрон ба чоп расидааст[20].
2. Тақвият-ул-имон навиштаи Мавлавӣ Муҳаммадисмоил Шаҳиди Дехлавӣ, ки тарчума ва шарҳи форсии он аз тарҷумоне ношинос боқӣ мондааст.
3. Ҷанам Сокҳӣ аз саргузашт ва риёзатҳои Гурӯ Нонак ба қалами нависанде номаълум ба забони панҷобӣ, ки нусхаҳои форсии он ба қалами Абдулҳакими Фараҳободӣ дар даст аст.
4. Мулоқоти Нонак китоби дигаре аз маноқиби Гурӯ Нонак ба забони панҷобӣ, ки Абдулҳакими Фараҳободӣ ба форсӣ баргардонидааст.
5. Кошӣ ё Қҳосӣ Қҳинд дар мазҳаби ҳиндуон ва ҷойҳои муқаддаси Банорас, тарҷумай форсии он бо номи Бахруннат ба қалами Гӯсоин Онанд Каҳан мутахаллис ба Ҳуш дар соли 1890 сурат гирифтааст.
6. Гёмаҳотама – матне санскрит ки мавзӯъаш номаълум ва тарҷумай форсии он дар Фехристи муштараки нусхаҳои хаттии форсии Покистон дар бахши ҳиндуӣ омадааст.
7. Пашан Пандонат ё Отамдурсӣ ва Боскарон, ки гуфтугӯи файласуфони номбурда аст, ки тарҷумоне ношинос онро ба форсӣ баргардонидааст.
8. Сарӣ Ганис Атама матне дар ирфон, ки форсии он бо номи Каром Бабок боқӣ мондааст.
9. Пӯтаҳӣ суруде дар ирфони ҳиндӣ навиштаи Серӣ Сарошев ё Шарӣ Чарон Дос, ки тарҷумай форсии он «Муҳити маърифат» ном

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

дошта ба қалами Карпол Дос ё Ситй Дос мутахаллис ба Ориф мансуб аст. 10. Чор Одраш навиштаи Шарй Дот ва Камисавй ба забони санскрит ё хиндй, ки тарчумай форсии он – Миръот-ул-адаб аз Руп Нароин ибни Ҳарй Ром дар соли 1192х.к./1778 боқй аст. 11. Маҳотам Кошй матне санскритй дар бораи одобу маросими вежай рӯзи ёздаҳуми ҳар моҳи хиндй, ки тарчумоне бо номи Уруроно ба форсӣ баргардонидааст. 12. Анборт Қханд дар фалсафа ва ақидаи ҳиндувон ба забони санскрит, ки аввал бо номи «Ҳавз-ул-ҳаёт» ба арабӣ ва сипас ба номи «Баҳр-ул-ҳаёт» аз тарафи Шайх Муҳаммадғавси Гуволиёрӣ (вафоташ 970х.к./1563) ба форсӣ тарчума шудааст. 13. Асканат дар фалсафаи ҳиндувон, ки Дорошукуҳ онро дар соли 1050х.к./1640 бо номи «Сайри вуҷуд» ба форсӣ тарчума кардааст. 14. Дашнур Парон – рисолаи санскритй, ки онро ҳам Дорошукуҳ баргардони форсӣ кардааст. 15. Сор Гито – матни хиндй дар мақомоти Уванг ба қалами Бахуҷу Пандити бараҳман, ки тарчумай форсии он ба қалами Муҳаммад Мӯъмин аст. 16. Рисолаи ирфонӣ, ки ба муаллифи боло ва тарчумони зикршуда мансуб аст. 17. «Асрор-ул-ошиқин» – ки малфузоти Сайд Аҳмад Шайхалҳинд Гелонии Қодирӣ, ки тарчумоне ношинос онро ба форсӣ баргардонидааст.

Матнҳои пизишкӣ ҳам вобаста ба талаботи он даврон хонанда ва эҳтиёҷмандони зиёде доштанд ва аз забони санскрит ба форсӣ тарчума шудаанд, ки муҳимтарини онҳо: 1. Асрори кук – матне хиндй дар бораи масоили ҷинсӣ, онро Ҷион Мал Бараҳман дар соли 1156х.к./1743 ба форсӣ баргардонидааст; 2. Тан Сука Пӯтаҳӣ – матне хиндй, ки онро Шайх Муҳаммади Қурайшӣ ба форсӣ баргардонидааст; 3. Самакрат – аз хиндй Шайх Ҳайдар баргардонидааст. 4. Рати Рҳос, ки бо номи «Лаззат-ун-нисо» ба форсӣ тарчума шудааст; 5. Тарчумай дигаре бо номи «Лаззат-ун-нисо» аз Қукшастро ба Зиёуддини Нахшабӣ мансуб аст. 6 Диёг Бҳагат – аз нависандае номаълум ба санскрит, ки ба забони форсӣ бо номи «Тибби Маҳмудшоҳӣ» дар даврони Маҳмудшоҳи дувуми Баҳмани (877-924х.к./1473-1518) аз тарафи тарчумоне номаълум ба форсӣ тарчума шудааст.

Дар соҳаҳои риёзӣ, табииёт, ахтаршиносӣ, рамл, ҷонваршиносӣ, домпизишкӣ низ осоре аз хиндй ба забони форсӣ ба мо расидааст, ки имрӯз ҳам дорои аҳамият мебошанд: 1.

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Лиловатй, дар риёзиёт аз Бҳаскара Очория ба фармони Ақбар (1556-1605) аз тарафи Абулфайзи Файзӣ (945-1001ҳ.қ./1538-1593) дар соли 995ҳ.қ./1587 ба форсӣ баргардон шудааст; 2. Бракҳа Пҳал, ки дар хосияти рӯзҳо аз санскрит ва ҳиндӣ ба форсӣ бо номи «Чароги толеъ» аз тарафи Лаъл Чанд ибни Сурат Сингҳ Ҷхатрӣ баргардон шудааст; 3. Ҳикандӣ дар ахтаршиносӣ ба форсӣ онро Мирзо Гулбеки Мунаҷҷим тарҷума кардааст; 4. Шаҳуннайк – матне ҳиндӣ бо номи Сироҷ-ул-байт аз тарафи тарҷумони ношиносе тарҷума шудааст; 5. Сӣ фасл – китобе дар форсӣ, ки аз санскрит ба қалами Шанкар Ҷӯш, аз тарафи Ҳушҳол Рой тарҷума шудааст; 6. Фаранкуҳал – рисолаи Бҳаскара Очория, ки мутарҷими ношиносе ба форсӣ баргардон кардааст; 7. Ҷҳанко Ҷӯн – аз муаллифи номаълум, ки онро Абулҳасани Аҷудҳанӣ бо номи «Мифтоҳуннучум» ба форсӣ тарҷума кардааст; 8. Пӯтаҳӣ Биснат Роҷ ба забони санскрит аз Иброҳим номе, ки онро Пандит Роҷа Баҳим бо номи Нучуми Моло ба форсӣ баргардонидааст; 9. Солутар, Солуторо, Солҳутар, Солҳуторо – матне ҳиндӣ дар шинохти аспон аз Дарк Росӣ фарзанди Сарк Росӣ, ки ду тарҷума аз он дар даст аст: яке аз Қозӣ Ҳусайн валади Ҳоча Тоҳир ё Зоҳир дар соли 1061ҳ.қ./1651 ва дигаре аз Абдуллоҳ ибни Файзӣ ба дастури Султон Аҳмади Баҳмани (825-883ҳ.қ./1422-1435); 10. Роҳат-ул-мӯъминин – тарҷумай форсии китобе аз забони панҷбӣ дар бораи ширкор ва күштани (забҳи) ҳайвонот ба қалами Муҳаммадҳошими Таттавӣ тарҷумай ин китоб ба форсӣ ба қалами Сибғатуллоҳ ибни Иззатуллоҳи Ансорӣ дар соли 1238ҳ.қ./1823 сурат ёфтааст; 11. Фараснома – тарҷумай китобе ба форсӣ аз санскрит ба қалами Сайд Абдуллоҳ мухотаб ба Баҳодур Фирӯз Ҷанг (ваф. 1054/1644) ва ғ.

Китобҳое аз улуми мутафовит ва гуногун, ба хусус аз мусиқӣ аз ҳиндӣ ё санскрит ба забони форсӣ дар китобхонаҳои Ҳинду Покистон маҳфузанд, ки аз инҳо иборат мебошанд: 1. Сотрат – аз санскрит ба форсӣ бо номи «Ҳулосат-ул-ҳулоса» дар соли 1084ҳ.қ./1673 аз тарафи Дебӣ Дос тарҷума шудааст; 2. Сангит – китобе аз санскрит дар илми мусиқӣ ба форсӣ бо номи «Шамс-ул-асвот» ба қалами Рас Барсхон дар соли 1109ҳ.қ./1698 тарҷума гардидааст; 3. Порӣ Ҷотак – китобе дар илми мусиқӣ аз санскрит,

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

ки онро Мирзо Равшанзамир (ваф. 1076х.қ./1666) ба форсӣ баргардондааст; 4. Бада Паркошан – навиштаи Тон Сен ба санскрит, ки онро Муҳаммадакбари Арzonӣ ба форсӣ тарҷума кардааст; 5. Мон Катуҳал – китоби дигаре дар мусиқӣ ба забони санскритӣ, ки онро ба форсӣ тарҷума ва шарҳ аз тарафи Фақируллоҳ Сайфхон бо номи «Рог Дарпан» дар соли 1076х.қ./1666 анҷом ёфтааст; 6. Матошакар – китоби дигаре дар мусиқӣ ба забони санскрит, ки Лаъл Баҳорӣ ба форсӣ тарҷума кардааст; 7. Сангит Дарпан – китобе дар мусиқӣ ба забони санскрит, ки онро дар соли 772х.қ./1371 Азуддин Холидҳонӣ ба форсӣ тарҷума кардааст.

Ҳамон тавре ки муҳаққиқон андеша доранд ва бо он шӯру шавқ ва таваҷҷӯҳе, ки дар рӯзгори подшоҳони Темурии Ҳинд ба адабиёту фарҳанги бостонии Ҳинд доштаанд, тарҷумай форсии он осор беш он чи дидем, будааст ва шояд қисме аз ин осор аз байн рафта ва қисми дигарааш дар ганҷинаҳои осори хаттии кишварҳое чун Ҳиндустан, Покистон, Бангладеш дур аз ҷашму қалами феҳристнигорон ҳанӯз интизори муҳаққиқону ҳонандагони забони зебову шевои форсӣ мебошанд. Дар нимҷазираи Ҳиндустан, ки гаҳвораи тамаддуни форсии тоҷикӣ ҳам ба ҳисоб меравад дар даврони ҳукumatҳои исломӣ осори зиёди дигар аз забонҳои арабию туркӣ ҳам ба форсӣ тарҷума шудаанд, ки таҳқиқу баррасии ин осор ҳам метавонад сайри таърихии таҳаввул ва татавvuри забони форсиро дар берун аз маҳдудаҳои забонии он муайян ва ошкор намоянд. Аз ҳама бештар осори илмӣ ва диниву ирфонӣ аз забони арабӣ ба форсӣ дар шибқи қора ба форсӣ тарҷума шудааст, ки муҳимтарини онҳо иборатанд аз: Нахуст аз Қуръон дар ин ҳатта тарҷумае ба қалами Ҷалолии Аҳмадободӣ (зинда ба соли 1052х.қ./1642) ба фармони Ҷаҳонгир (1605-1628) сурат гирифтааст. Тарҷумай дигаре ба қалами Муҳаммадшарифхони Дехлавӣ (1138-1222х.қ./1726-1807) дар даст ҳаст, вале ҳамоно муҳимтарин тарҷумай зебо ва шевои Қуръони мачид дар Ҳиндустан аз тарафи Абулғайз Кутбuddин Аҳмад маъруф ба Шоҳ Валиоллоҳи Дехлавӣ (1114-1176х.қ./ 1703-1763) - фақеҳ, муҳаддис, мутакаллим, ориф, шоир ва нависандай ҳанафии нақшбандӣ навишта шудааст.

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Тарчумай Шоҳ Валиуллоҳ бо номи «Фатҳ-ур-раҳмон би тарҷумати Қуръон» дар соли 1151ҳ.қ./1738 анҷом гирифта чопҳои мутааддиде аз он дар Хинду Покистон сурат гирифтааст. Тарчумай мазкур аз шевотарин ва покизатарин баргардонҳои ин китоби осмонӣ ба забони форсӣ буда, худи Шоҳ Валиуллоҳ дар муқаддима ваҳди тарҷумай хешро чунин тавзех додааст: «Дар ин замона, ки мо дар онем ва дар ин иқлим, ки мо сокинем, иқтизо мекунад, ки тарҷумай Қуръон ба забони форсии салис ва рӯзмарраи мутадовил, ба ғайри таъаррузи қиссада таҳrir карда шавад, то хоссу ом ҳама якson фаҳм кунанд ва сифору кибор ба як вазъ идрок кунанд». Тарҷумай мазкур дар байни мусулмонони форсизабони Осиёи Миёна ва Афғонистон аз эътибору эътирофи маҳсус бархурдор мебошад ва ин тарҷума асоси матни кирилии тоҷикӣ Қуръони каримро ташкил додааст[1].

Тарҷумай мутуни фалсафӣ ва ирфонӣ аз арабӣ ба форсӣ: 1. «Таъриҳ-ул-хукамо» – навиштаи Шамсуддин Муҳаммади Шаҳрзӯй дар давраи Хилҷиҳо (1290-1320), тарҷумай форсии он аз тарафи Мақсудалии Табрезӣ дар рӯзгори Ақбар (1556-1605) сурат гирифтааст; 2. «Барзах» – навиштаи Абӯсаид Салмо, тарҷума ва шарҳи он аз Муҳаммадалии Деболпурӣ; 3. «Шавориқи мушаррафа» – дар радди аҳли шиъа аз Аҳмад ибни Ҳайсамии Маккӣ (ваф. 937ҳ.қ./1543) тарҷумай форсии он аз Муҳаммад Авази Ҳисории Лоҳурӣ ба дастури Ҳон Қаландархон дар соли 1134ҳ.қ./1722 сурат гирифтааст; 4. «Савоъиқ-ул-маҳриқа» – навиштаи Аҳмад ибни Ҳаҷари Ҳайсамӣ, тарҷумай форсии он бо номи «Бароҳини қотеъа» дар тарҷумай «Савоъиқи маҳриқа» ба қалами Камолуддин ибни Фаҳруддини Ҷаҳрамӣ, ки дар соли 994ҳ.қ./1586 ба Султон Иброҳими Одилшоҳ (987-1035ҳ.қ./1579-1626) баҳшида шудааст; 5. «Зиё-ул-иқон» – матни мансуб ба Имом Ҷаъфари Содик (а.с.), тарҷумай форсии он аз Сайдалии Фидой; 6. «Фикҳ-ул-акбар» – асари асосии Имоми Аъзам Нӯъмон ибни Собити Кӯфӣ (80-150ҳ.қ./700-767) дар ақоиди аҳли суннат, ки тарҷумай форсии он аз Абдуссалом дар соли 1111ҳ.қ./1700; 7. «Миръот-ул-оҳир» – асари Абдуллоҳи Гучаротӣ, дар тарҷумай Абдулғанӣ ибни Абдуғафур; 8. «Шароеъ-ул-ислом» – асари Аллома Ҳуллӣ дар тарҷумай Зокириалии Ҷунпурӣ; 9. «Эҳё-ул-улум-ад-дин» – асари Абӯҳомид

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Муҳаммади Ғаззолӣ, дар тарҷумаи Муҳиддин Муҳаммади Хоразмӣ, ки дар борааш пештар сухан рондем; 10. «Азкори арабия» – асари нависанде номаълум, ки тарҷумаи форсии он ба қалами Сайд Муҳаммади Гесудароз мансуб аст; 11. «Усул-ас-самъ» – асари Фаҳруддин Зарродии Дехлавӣ (ваф. 748ҳ.қ./1347), ки тарҷумаи форсии он ба шахсе бо номи Захируддин мансуб аст; 12. «Усул-ул-ишрат» – навиштаи Шайх Наҷмуддин Куброи Хевагӣ (мақтӯл ба соли 619ҳ.қ./1222), тарҷумаи форсии он аз Разиоддин Абдулғафури Лорӣ; 13. «Иксир-ул-акбар фӣ муқаддамати Кибрит-ул-аҳмар» – асари Шайх Абдулқодири Гелонӣ дар тарҷумаи форсии шахсе ношинос; 14. «Ал-инсон-ул-комил» – навиштаи Абдулкарим ибни Иброҳими Челии Қодирӣ (767-832ҳ.қ./1366-1429) тарҷумаи он аз Ҷамолуддини Қодирӣ; 15. «Бавориқ-ул-алмоъ фӣ такfir мин яҳроми асмоъ» – асари Шайх Аҳмад ибни Муҳаммади Тӯсӣ тарҷумаи он ба қалами Абдуллоҳ Шатории Лоҳурӣ аст; 16. «Рисолаи Муҳиддин» – тарҷумаи рисолае аз Муҳиддин ибни Арабӣ аст ба қалами Шоҳ Доъии Шерозӣ (ваф. 870ҳ.қ./1466); 17. «Тарийб-ул-алҳон лиманосиҳат-ул-хилоф» – номаи Шайх Абӯсаиди Абулҳайр (ваф. 440ҳ.қ./1049) ба Ибни Сино (980-1037) дар тарҷумаи Шайх Абдулҳаққи Муҳаддиси Дехлавӣ; 18. «Явокит-ул-ҳарамайн» – асари Муҳаммад Маъсуми Муҷаддадӣ, тарҷумаи Шокир ибни Мулло Бадруддин Сарҳиндии Аҳмадӣ; 19. «Ҳайр-ул-баён» – навиштаи Боязиди Ансорӣ, аз мутарҷиме ношинос; 20. Қасидаи «Ҳамзия»-и Ғавсия – навиштаи Шайх Абдулқодири Гелонӣ, аз тарҷумоне ношинос; 21. Тарҷумаи манзуми асари боло аз Лутфӣ; 22. «Авориф-ул-маориф» – асари Абӯҳафс Шаҳобуддини Суҳравардӣ (ваф. 632ҳ.қ./1235) аз тарҷумоне ношинос; 23. «Ғаният-ут-толибин» / «Ал-ғаният-ит-толибӣ тариқ-ил-ҳақ» – асари Абдулқодири Гелонӣ дар тарҷумаи Мулло Абдулҳаким ибни Шамсуддини Сиёлкутий (ваф. 1467ҳ.қ./1657) матни арабӣ бо зернависи форсии он дар Лоҳур (1282ҳ.қ./1865) чоп шудааст; 24. Тарҷумаи дигар аз асари боло бо номи «Ғаният-ут-толибин» ба дастури Дорошуқӯҳ; 25. Тарҷумаи дигаре боз аз ҳамин асар аз тарҷумоне номаълум; 26. «Ғавсия» – малфузот ва илҳомоти Абдулқодири Гелонӣ аз тарҷумоне номаълум; 27. «Ал-фатҳ-ар-рабонӣ» – асари Абдулқодири Гелонӣ аз тарҷумоне ношинохта;

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

28. «Футух-ул-ғайб» – асари Абдулқодири Гелонй аз тарчумоне номаълум; 29. «Шарҳи «Фусус-ул-ҳикам»-и Ибни Арабӣ» - навиштаи Садруддин Муҳаммади Қунявӣ дар тарчумаи Имомуддин Муҳаммади Ориф; 30. «Камилия» – асари Абдурразоқи Кошӣ дар тарчумаи Низомуддин Аҳмад ибни Шайх Алии Қозии Бадаҳшӣ; 31. «Латоиф-ул-минан вал-аҳлоқ» – асари Шайх Абдулваҳҳоб ибни Аҳмади Шаърои Мисрӣ (ваф. 937ҳ.қ./1531) дар тарчумаи Нур ибни Ғуломмуҳаммад; 32. «Минҳоч-ул-обидин» – асари Муҳаммади Ғаззолӣ дар тарчумаи эҳтимолан Юсуфи Хоразмии Эрҷӣ (сӯфии чиштии ҳиндӣ); 33. Тарчумаи китоби «Тафсири сурай Юсуф» - асари Имом Муҳаммади Ғаззолӣ аз Ҷонмуҳаммади Ансорӣ бо номи «Аҳсан-ул-қиссад»; 34. «Ал-маърифат-ул-муҳайирот» – навиштаи Муҳаммад Фирӯз дар тарчумаи муаллиф; 35. «Одоб-ул-муридин» – асари Абӯнаҷиби Суҳравардӣ дар тарчума ва шарҳи Сайди Муҳаммади Гесудароз; 36. «Иҳот-ал-карб биасҳоби сайид-ил Аҷам вал-араб» – асари Сайд ибни Ҳасан ибни Абдукарими Мадани Шофеъӣ дар тарчумаи форсии Муҳаммад Рафеъуддини Қандаҳорӣ; 37. «Аш-шаҳарат-ун-нӯъмония» – асари Ибни Арабӣ дар тарчумаи Абӯайши Зайнулобидин, маъруф ба Сарвар бо номи «Мағориғ-ул-асрор»; 38. «Мақсад-ул-баён» – асари Боязиди Ансорӣ дар тарчумаи мутарҷиме ношиноҳта; 39. «Тарҷимат-ул-аҳодис аларбаин фӣ насиҳат-ул-мулук вас-салотин» – ки тарчумаи форсии аҳодис аз Шайх Абдулҳаққи Дехлавӣ аст; 40. «Арбании Баҳой» ё «Арбоун ҳадисан» – аз Шайх Баҳой дар тарчумаи Ибни Хотуни Оқилий, ки ба Султон Муҳаммади Кутбшоҳ (ваф. 1035ҳ.қ./1626) баҳшида шудааст; 41. «Мавоҳиб-ур-раҳмон» – матни малғузоти Абдулқодири Гелонӣ аст, ки Муҳаммадсодики Қодирӣ онро бо номи «Хизонаи Қодирия» ба форсӣ тарчума кардааст; 42. «Тариқат-ул-муҳаммадия» – навиштаи Мавло Муҳаммад ибни Пиралӣ маъруф ба Баркальӣ, ки тарчумаи форсии он бо унвони «Тазқият-ун-нуфус» ба қалами Гулмуҳаммад ибни Муҳаммадсалими Вазирободӣ сурат гирифтааст; 43. «Ат-танвир фӣ исқоти ат-тадбир» – навиштаи Ибни Атои Сикандаронӣ тарчумаи форсии ду баҳш аз он ба қалами Алӣ Мутаққии Бурҳонпурӣ (885-975/1480-1568) бо унвони «Ат-тавассул фӣ яқин ват-таваккул»; 44.

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

«Минҳоч-ул-орифин» – асари МаликMasъуди Бухорой, тарчума ба қалами Алии Мутаққии Бурхонпурӣ бо номи «Ан-насҳ-ул-воғӣ лӣ Кутбшоҳӣ»; 45. «Равзат-ур-раёҳин фӣ ҳикоёт-ус-солиҳин», навиштаи Абдуллоҳ ибни Асъади Ёфиъии Яманӣ дар тарчумай Зулаллоҳи Ҷаҳонии Симонӣ; 46. «Ал-ҷомеъ-ус-саҳҳ» ё «Саҳҳи Бухорӣ» дар ҳадис - навиштаи Абӯабдуллоҳи Бухорӣ дар тарчумай форсии Саломуллоҳ Муҳаддиси Ромпурӣ; 47. «Ал-милал ван-ниҳал» – навиштаи Шаҳристонӣ дар тарчумай форсии Афзалуддин Садри Турка анҷом гирифт ва Мустафо Ҳолиқдоди Аббосӣ бо фармони Ҷаҳонгир таҳририи тозае аз он ба унвони «Тавзеҳ-ул-милал» соҳт. Аз забони арабӣ матнҳои таъриҳӣ ва ҷуғрофиёй ва сафарномаҳо ҳам ба забони форсӣ дар асрҳои миёна дар шибҳи қора баргардон шудаанд. Муҳимтарини ин осор иборатанд аз асарҳои Закариёи Қазвинӣ (605-682ҳ.қ./1209-1283) «Осор-ул-бидор ва ахбор-ул-ибод» ё «Сабъат-ул-аколим», ки ҷилди дувуми он бо номи «Тухфат-ул-аҷоиб» аз тарафи Тоҳири Ҳиравӣ дар замони Бобур (1526-1530) баргардон шудааст. Асари дигари ҳамин муаллиф «Аҷоиб-ул-маҳлуқот ва ғароиб-ул-мавҷудот» дар соли 984ҳ.қ./1547 ба дасти мутарҷиме ношинос ба форсӣ баргардонида шудааст ва ин китоб дар соли 1912 дар Лакҳнав ба чоп расидааст. «Сафарнома»-и Ибни Батута (703-779ҳ.қ./1304-1378)-ро Эътиමодуддавла Мӯътамадулмулк Наввоб Муҳаммадхони Соҳиб Баҳодур Ҷанг ба форсӣ тарчума кардааст. «Таърихи Яминӣ»-и Утбӣ (ваф. 428/430ҳ.қ.-1037/1039)-ро Муҳаммад Фазл Имоми Ҳайрободӣ (ваф. 1243ҳ.қ./1828) ба форсӣ тарчума кардааст. Аз китоби «Ҷомеъи саҳҳ» ё «Ҷомеъи Тирмизӣ» шаш тарчума боқӣ мондааст: 1. «Шамоил-ун-набӣ»-и Ҳоҷӣ Муҳаммади Кашимиӣ; 2. «Шамоили Тирмизӣ»-и Саломуллоҳ Муҳаддиси Ромпурӣ; 3. «Шамоили Тирмизӣ»-и Кароматалии Ҷунпурӣ; 4. «Назм-уш-шамоил»-и Муҳаммадхусайнӣ Ҳофиз ибни Боқири Ҳиравӣ; 5. «Наср-ул-ҳасоис»-и Боқири Ҳиравӣ; 6. «Шамоил-ун-набӣ»-и Динмуҳаммад, ки огоҳие дар борааш нест.

Ҳамчунин китобҳое дар илмҳои пизишкӣ, адабиётшиносӣ, табииёт, қимиё, асарҳои донишномаӣ ва улуми дигар аз арабӣ ба форсӣ баргардон шудаанд, ки теъдоди онҳо зиёд буда, дар

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

инкишофу рушди забони форсӣ ва ташаккули забони илмии он дар шибҳи қара нақши носутуданӣ боқӣ гузоштаанд.

Дар ин ҷо ба маврид аст аз тарҷумаҳои туркӣ ба форсӣ ҳам сухан ба миён оварда шавад, зеро осори ба забони туркӣ навишта шуда, ки асосан аз тарафи ҳокимони темурӣ дар ибтидои ҳукумати онҳо ба вучӯд омада буданд, аз таъсири мактаби адабии Ҳирот ба сарварии Амир Алишери Навоӣ оғарида шудаанд ва дар замони Ақбар (1556-1605) ба баъд эҳтиёҷ ба ин гуна осор аз байн рафта, зарурати тарҷумаи ин гуна осор пайдо шуд. Ин ҷо аз «Бобурнома» («Тузуки Бобурӣ») бояд ёд кунем, ки аз тарафи Бобур Мирзо (1526-1530) - асосгузори давлати Темурии Ҳинд ба забони туркии чағатоӣ навишта шуда, дар замони писари ӯ- Ҳумоюн (1530-1555) ва набераи ӯ- Ақбар (1556-1605) се тарҷума аз он ба миён омадааст:

Тарҷумаи Шайх Зайнуддини Хоғӣ (ваф. 940ҳ.қ.), ки қисме аз онро дар бар мегирад ва баъд Муҳаммадқулии Ҳисории Муғул онро ба дастури Бехрӯзхон – ҳокими Чуногара дар соли 994ҳ.қ./1586 такмил ва пура намуд. Тарҷумаи сеюми он ба қалами Мирзо Абдурраҳими Ҳонихонон (ваф. 1036ҳ.қ./1627) ва ба фармони Ақбар дар соли 998ҳ.қ./1590 карда шудааст[11]. Ҳамчунин аз «Мачолис-ун-нағоис»-и Амир Алишери Навоӣ тарҷумае ба форсӣ ба қалами Фаҳрии Ҳиравӣ ва тарҷумаи дигаре ба қалами Абдулбокӣ Шарифи Ризавӣ мутахаллис ба Вафо (асри XIX) ба дастури Наввоб Ғулом Ғавсхони Аъзам – ҳокими Карнотак маълум мебошанд.

Баъд аз тасарруфи Ҳиндустан аз тарафи англисҳо тавассути шарқшиносони аврупой асарҳои зиёди бадеӣ, таъриҳӣ, илмӣ аз забони форсӣ ба забонҳои уруповӣ тарҷума шудаанд, ки төъододи онҳо зиёд буда, дар ин ҷо дар бораашон ҳамин қадар афзуданием, ки бори аввал таҳқиқи илмии адабиёти форсӣ, маҳсусан сарчашмаҳои дasti аввали он ва нашри илмии онҳо аз тарафи чунин шарқшиносон ба амал омад. Баъд аз ташкили давлатҳои мустақили Ҳиндустан, Покистон ва Бангладеш ҳам марказҳои омӯзиш, таҳқиқ ва тарҷумаву нашри осори форсӣ дар шаҳрҳои муҳталифи ин давлатҳо идома ёфта, оташи ишқу алоқаи муҳаққиқон ба ин осор ҳамеша фурӯзон будааст.

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Китобнома

1. Куръони карим. Матни асл ва тарчумай маъноҳои он ба забони тоҷикӣ /Куръони карим. –Душанбе: Эр-граф, 2011. -640 сах.
2. Абулхусайн Навой. Эрон ва ҷаҳон. Аз мугул то қочория. Эрониён ва ҳиндувон// Абулхусайн Навой. -Техрон: Муассисаи нашри Ҳумо, 1366.-Сах. 476-548;
3. Захируддин Муҳаммад Бобурподшоҳ. Бобурнома мавсум ба Тузуки Бобурӣ ва Футуҳоти Бобурӣ. Ба эҳтимоми Мирзо Муҳаммад Маликулкӯттоби Шерозӣ/ Захируддин Муҳаммад Бобурподшоҳ. –Бомбай: Чопхонаи Читра Прабҳа, 1308. -247саҳ.;
4. Маҳобҳарата. Тарчумай Мир Ғиёссуддин Алии Қазвинӣ. Ба эҳтимоми Ҷалоли Ноинӣ/ Маҳобҳарата. –Техрон, 1358ш.;
5. Муҳаддиси Деҳлавӣ, Шайх Абулмаҷд Абдулҳаққи Бухорӣ. Ахбор-ул-аҳёр фӣ асрор-ул-аброр/ Муҳаддиси Деҳлавӣ. Чопи сангии Ҳинд, 1309ҳ.к.;
6. Муртазо Мутаҳҳарӣ. Ҳадамоти мутақобилаи Ислом ва Эрон/Муртазо Мутаҳҳарӣ. –Душанбе: Пайванд, 2007;
7. Упанишод. Тарчумай шоҳзода Дорошуқӯҳ фарзанди Шоҳҷаҳон. Бо муқаддима, ҳавошӣ, таълиқот, лугатнома, эълом ба эҳтимоми дуктур Торо Ҷанд ва Муҳаммадризо Ҷалоли Ноинӣ/ Упанишод. –Техрон, 1340/1961.
8. Шакунтало - осори драмавии Калидос. Тарчумай Ҷандар Шикҳар/ Шакунтало. –Техрон: Бунгоҳи тарчума ва нашри китоб, 1359.

РАЗВИТИЕ ПЕРЕВОДА В ИНДИИ ВО ВРЕМЯ ПРАВЛЕНИЙ БОБУРИДОВ

В статье речь идёт о развитии перевода с различных языков Индийского субконтинента, особенно с санскрита на персидский язык. Автор считает, что развитие перевода древних текстов с хинди и санскрита на персидский язык в Индии приходится на эпоху правления Бабуридов (1526-1857). Фундаментальное значение этих переводов заключается в том, что они содействуют определению роли и влияния персидского языка как государственного и межнационального языка на Индийском субконтиненте на протяжении XVI-XIX веков.

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

Ключевые слова: персидская литература Индии, персидский язык, литература на хинди, язык и литература на санскрите, перевод.

DEVELOPMENT OF TRANSLATION IN INDIA DURING THE BOBURID DYNASTY

This article examines the development of translation from various languages of the Indian subcontinent, especially from Sanskrit into Persian. Author proposes that the development of translation of the ancient texts from Sanskrit and Hindi into Persian in India flourished during the Mughal Dynasty founded by Babur (1526 -1857). The ultimate importance of these translations is in that they demonstrate the role and influence of the Persian as the official and international language of the Indian subcontinent in XVI-XIX centuries.

Keywords: Persian literature of India, Persian language, Hindi literature, Sanskrit literature, Mughal Dynasty.

Маълумот дар бораи муаллиф: Муҳаммадиев Шамсиддин-ходими калони илмии шуъбаи адабиёти классикии Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хаттии ба номи Рӯдакии АИ ҶТ, номзади илми филология; тел.: +992 93 511 23 87; Е майл: shamsiddin-2010@mail.ru;

Сведения об авторе: Мухаммадиев Шамсиддин –старший научный сотрудник отдела классической литературы Института языка, литературы, востоковедения и письменного наследия им. Рудаки АН РТ, кандидат филологических наук; тел.: +992 93 511 23 87; Е майл: shamsiddin-2010@mail.ru;

About the author: Dr. Muhammadiev Shamsiddin is a senior researcher at the Department of classical literature of the Rudaki Institute of Language, Literature, Oriental Studies and Written Heritage of the Academy of Sciences of Tajikistan. Phone: (+992) 935-112-387; E-mail: shamsiddin-2010@mail.ru

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

УДК4 точик (03)+4 точик

СОМОНИЁН ВА ИСМОИЛИЯ

Қаландаров Ҳоким Сафарбекович

**Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хаттии
ба номи Рӯдакии АИ ҶТ**

Баъд аз соҳибиистиклолии ҷумҳурии Тоҷикистон ва бедории ҳисси миллию озодихоҳии тоҷикони ҷаҳон, актуалий шудани масъалаҳои ваҳдату ягонагӣ ва иттиҳоду иттифоқ ва ҳамчунин ба донишу хирад тарҷех додану озодандешию озодии эътиқодоти мазҳабиро бояд яке аз давронҳои баландпоя шудани фарҳангу адаби форсии тоҷикӣ ва оштӣ бо таърихи дурахшони даврони Сомониён донист. Аз ин рӯ, омӯзиши таърихи давлатдории амирони сомонӣ, мавриди баррасӣ қарор додани фарҳангу адаби замони Сомониён, ба андозаи ниёзи ҷомеаи муосир дарси ибрат гирифтанду ба нафъи рушди давлатдории тоҷикон равона кардан, натанҳо муфид, балки муддаои замон ҳоҳад буд. Муддатулмадидест, ки донишмандони мо аз даврони ҳукумати силсилаи Сомониён таърифу тавсифҳо мекунанд ва онро ҳамчун яке аз ҳукуматҳои ормонӣ барои имрӯзиён муаррифӣ мекунанд. Аз як ҷиҳат, ба мудофааи андешаи онҳо барҳостан хуб аст. Ҷаро ки гузаштаро нек пиндоштану ба он ҳамчун сутуни асосӣ такя кардан, андешаи имрӯзро барои соҳтани соҳтори беҳтар бедор мекунад. Зоро ин таҳрики ҳуберо ҳам дода метавонад. Яъне, мо доштем ва бояд дошта бошем. Аз ҷиҳати дигар, агар ба ин давра таваҷҷӯҳ намоем, бояд икрор шуд, ки он як фурсате буд барои соҳтани давлати абарқудрат то аз гадоёни он мулк ҳам имрӯз мебоист бӯи сарвату шоҳӣ меомад. Ҳосили содагиу содалавҳии тоҷикони замони сомонӣ мудоҳанату муханнасии ҳозириён аст. Пас, ба ҳукумати ҳокимони сомонӣ бештар бояд ба ҷашми нақд назар кард. Ҷароҳои бисёре ҳанӯз почавобанд. Ҷаро умри ин давлат ба ҳамаи имтиёзҳояш дароз тӯл накашид? Ҷаро беҳтарин ҳакимону донишмандон ҳамсони Рӯдакию Фирдавсию Синову Балъамигу Наршахиву ҳазорҳо ҳазори дигар зиндагии осойиштаву осуда надоштанд? Шоҳ Исмоили Сомонӣ ҳишти аввалини бинои ин ҳукуматро ниҳода буд ва дараҷаи камоли ин давлатдориро метавон замони ҳукумати Наср ибни Аҳмади Сомонӣ донист. Танҳо ин замон, яъне салтанати Насри Сомонии хирадгаро

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

мүчиби пешрафту авчи ҳусни тафохум байни куллияти мардумон гашта буд. Эътилои донишу хирад, бартарии ақл бар чаҳл, ботин бар зоҳир, амал бар гуфтор дар ин давра назаррас буд. Озодии ақидатӣ иллати пайдо шудани мухаббат ба гузаштаи ҳалқу қишвар, эҳёи андешаҳои миллӣ ва ояндабинӣ буд. Агар зардуштие ташвиқи мазҳаб мекард, ба сабаби эҳтироми аҷдодон, ки дар ин оин буданд, иззат мекарданд, агар суннимазҳабе дар мазҳаби худ устувор буд, ба эҳтироми нигоҳдошти суннати Пайғамбари акрам (с) ҳурматаш мекарданд, агар шиамазҳабе аз мухаббати аҳли байт сухан меғуфт, ба эҳтишоми пойдории ҳонадони Ҳазрати Муҳаммад (с) икроман бо ў муносибат мекарданд. Ин ҳама замоне рӯҳ дода буд, ки Наср ибни Аҳмади Сомонӣ ба мазҳаби исмоилия гаравида буд. Мазҳабе, ки муқаддастарин чиз, яъне ақидаро барои нигоҳ доштани ҳастии миллати тоҷик дар хидмати замон гузошта буд. Кулли бадбинӣ нисбати исмоилиёну ба бадкешӣ айбордор донистанашон ва бадбунаии эътиқодмандони ин мазҳаб на ба он ҷиҳат, ки таълимоташон тафовут мекард, балки маҳз бад-ин иллат, ки дар баробари дӯстдори аҳли байт буданашон, муҳибби ватану миллат буданд. Таъриҳ гувоҳ аст, ки салотини дигари сомонӣ, ки ба мазҳаби тасаннун рафта буданд, аз амру дастуроти ҳулафои аబбосӣ ҷонибдорӣ мекарданд ва аз ин рӯ бо ҳукumatҳои эронитабор амалкарди ҳубе надоштанд. Ба ҳар ҳол, новобаста аз он ки ҳукumatдорони сомонӣ дар бисёр маворид дар қайди мутобаати ҳулафои бани Аббос буданд, эрониюласл буданд ва заминаи ҳубе барои тавсияи забону адабиёти форсӣ, ки қарнҳо ҳулафои араб онро мамнӯъ эълом намуданд ва то ҷое, ки муҳтавои шеъру адабиётро фарҳанги араб ташкил медод, фароҳам оварданд. Ифтихори мо имрӯз аз он аст, ки шоҳе чун Наср ибни Аҳмад доштаему вазире чун Абулғазлу шоире чун Рӯдакӣ. Зоро агар мухаббати ин шахсиятҳо ба забону адабе, ки аз назари бегонагон мурда талаққӣ мешуд, ошкор намешуд ва масъалаи эҳёи забон дар замони Сомониён ба назар намерасид, бешакку тардид ҳувияту ҳастии тоҷику тоҷикистонӣ зери суол мемонд.

Ҳарчанд давлати Сомониён иқтидори бузург ва ҳукumatдории намуналӣ дошт, вале омилҳои буданд, ки боиси фурӯпошии ин ҳукumat шуданд. Ин давлат бо ҳамаи он азаматаш 88 сол умр дидсааст. Чанде аз ҳамон иллатҳо, ки мүчиби аз байн рафтани ин ҳукumat шудаанд (метавон ҳадс зад,

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

имрӯз низ нишонаҳое аз он сабабҳо дар давлати ҷавони мо мавҷуданд), асосан, аз инҳо иборат буданд:

1. Заиф шудани ҳисси меҳанпарастӣ ва аз даст рафтани арзишу шарафи миллие, ки пештар омилҳои асосии ҳаракати миллӣ-озодихоҳӣ ба муқобили асоратгарони хориҷӣ буданд. Ҳаёти дар беҳзистиву рифоҳ ва ором басар бурдаи тоҷикону ҳалқиятҳои дигари эронитабор, ки аз тарафи давлати Сомониён дар давоми даҳсолаҳо таъмин мегашт, боиси пайдоиши ҳисси гафлат ва бетафовутиву беэътиноӣ ба ояндаи давлати миллии ҳуд дар байни дигар қишрҳои муҳталифи ҷамъияти Сомониён гашта буд. Нишонаҳои ҳамин ҳатоиро дар давлати имрӯзаи мо низ мушоҳида кардан мумкин аст ва ислоҳи он, албатта, барои пойдории ваҳдату ягонагӣ сабабгор ҳоҳад буд. Зоро дар Тоҷикистони имрӯза, ба гайр аз миллати тоҷик ва мусулмон, ақаллиятҳои миллии зиёде ва намояндагони динҳои дигар низ ҳаёт ба сар мебаранд. Агар дар мамлакат аз тарафи ҳукumat ҳама вақт фақат ғояҳои миллии тоҷикон ва аз ҷониби рӯҳониёни исломӣ танҳо мақсаду муроди баробарию бародарии мусулмонон талқин гарданд, ин боиси нафррату адоварати шаҳрвандони дигари ин қишвар нисбат ба сиёсати давлатдорӣ мегардад ва Ҳудо накунад, дар расидани мавқеи муносиб онҳо заҳри неши ҳудро, ҳоҳем ё наҳоҳем, ба кор ҳоҳанд гирифт.

2. Даҳолати саркардаҳои низомӣ дар умури сиёсии ҳукumatи сомонӣ ва қудратталабии онҳо ва мудоҳилаи онҳо дар ҳавзаҳои дигари сохтори қудратии Сомониён. Мисоли равшан барои ин даҳолат ва дастдарозии Алптигин аст, ки гуломи турк буд ва дар замони Абдулмалик ибни Нӯҳ ба мақоми сипаҳсолорӣ даст ёфт. Умарои низомии туркнажод дар ҳукumatи Сомониён чунон таъсир доштанд, ки ба ақидаи бâъзе муаррихон решай аслии суқути Сомониён рақобатҳои сардорони сipoҳҳо будааст [8, 147]. Давлатдорони сомонӣ ҳимояи манфиатҳои давлати миллии ҳудашонро ба артиши муздури аз қатори гуломони турк таркибёфта, ки ба қавли муаррихи тоҷик Ҳ.Назаров «ҳеч гуна муносиботи милливу пояҳои аҳлоқӣ бо давлати Сомониён надоштанд» [13, 77], вогузоштанд. Низомиёни турктабор тамоми қуввату қудраташонро танҳо ба хотири андӯхтану ғанӣ гардондани сарвати ҳуд сафарбар мекарданд. Чун аз мардуми тоҷику форс набуданд, ҳисси миллатгароӣ низ дар ниҳодашон набуд, ба

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

сарнавишти давлат ҳам бетафовут назар мекарданд. Ин буд, ки дар даст додани мавриди мувофиқ Қарахониёнро ҷонидорӣ карданд. Зикр кардан ба маврид аст, ки бойигариву шукуфои давлатҳои қадим аз ҳисоби забту тасарруф ва гасби ғановати кишварҳои мағлубшуда буд. Яъне, низомиён дар мустаҳкам гардидани иқтисодиёти давлат қувваи асосӣ ба шумор мерафтанд. Дар асри XXI ин вазифаро бозаргонону савдогарон ба ўҳда доранд. Агар имрӯз нафаре тамоми бозорҳои калонтарини пойтаҳт ва дӯконҳои ҳариду фурӯши марказиро биёмӯзад, дармеёбад, ки ба ҳамин вазъият даҳсолаҳои дигар низ иқтисодиёти мамлакат рӯ ба беҳбудӣ наҳоҳад ёфт. Зоро зиёда аз 60-70 дарсади бозаргонон аз ҷиҳати мансубияти миллӣ тоҷик нестанд.

3. Аз масъалаҳои дигаре, ки дар заъфи ҳукумати Сомониён ва оқибати заволи он муассир буданд, таҳди迪 марзҳои қаламрави Сомониён аз ҷониби ҳамсаоягон ва беэътиноиву хиёнати рӯҳониён буд. Чун лашкари ҳон марзи давлати Сомониёнро убур карда буд, ҳатибони сомонӣ аз минбару масцидҳои ҷомеъ мардумро ба ҷиҳод даъват мекарданд ва аз муносибати ҳуби нисбат ба ҳалқ доштаашон қиссаҳо мекарданду дasti имдод талаб менамуданд. Тааҷҷубовар он аст, ки рӯҳониён аз истодагарӣ дар муқобили ҳониён даст қашиданд ва ҷунончи, Бобоҷон Гафуров бо истифода аз ақидаи шарқшиноси рус В.Р. Розен ҷавоби рӯҳониёнро овардааст, маълум мегардад, ки барои диндорони он аҳд миллату давлат арзише надоштааст:

«Агар ҳониён бо Сомониён дар роҳи дину мазҳаб низоъ медоштанд, бар зидди онҳо ҷангидан савоб мебуд. Чун ҳоло байни онҳо дар талоши неъмати дунё задухӯрд ба амал омадааст, ҳудро нобуд кардан ва сар ба тег додани мусулмон гуноҳ аст. Тариқи зиндагии ин мардум (яъне ҳониён – Б.Ғ.) хеле ҳуб ва эътиқоди онҳо (яъне суннимазҳаб буданашон – Ҳ.Қ.) бенуқс аст. Бинобар ин беҳтар аст аз ҳама гуна мудоҳила ҳуддорӣ кард» [5, 459]. Маҳз аз ҷунин сабаб имрӯзҳо низ давлат аз ба сари қудрат омадани рӯҳониён дар ин кишвари мусулмоннишин ҳарос дорад. На ба хотири иҷро кардани аркoni мусулмонӣ, на! Алҳамдулиллоҳ, ҳамаи мо мусулмонем ва аз фарзу суннату савоб огоҳии комил дорем. Танҳо ба иллати он ки мусулмонони мо дар мушкилтарин мавқеъ метавонанд домони ягон давлати дигари

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

исломиро бигиранд ва ба хотири ёфтани ҳаммазҳабу ҳамақидаи хеш муқаддасоти миллии худро ба ҳоли худ гузоранд. Ҳазор бор шукр мегӯем, ки бо мардуми Эрон ҳамтақдир будему ҳамзабон ҳастем, vale бо дарназардошти содагии азаливу баъзан ноогоҳиҳо аз худшиносӣ хуб аст, ки бо эрониёни кунунӣ дар як мазҳаб неstem, вагарна кайҳо хоки сарзаминамонро фидои пойи як воизи эронӣ карда будем! Давлат дар тарбияи мусулмонон бояд мувассаф бошад, ғояҳои ватандӯстиву миллатгаройиро дар қалбҳояшон бипарварад. Ҳар як шаҳрванди тоҷикистонӣ, новобаста аз тамоюли ақидавиаш, бояд эътироф намояд, ки барои ӯ нисбат ба як турки суннимазҳаб як тоҷики исмоиликеш ҳазорҳо маротиба наздиктар аст. Вагарна ба қавли муҳаққики эронӣ Муҳаммадамини Риёҳӣ мисли даврони пеш «вақте туркони хатой ба Бухоро ҳамла карданд, фақехони Бухоро фатво доданд, ки чун «муҳочимон мусулмон шудаанд, бо онҳо набояд ҷангид» ва бад-ин сурат, мӯчиботи суқути давлати эронии Сомониро фароҳам оварданд» [18, 30], мо ҳам он саҳви бахшиданашавандай ҳамкешонамонро такрор хоҳем кард.

4. Аз сиёсати давлатдорӣ дур мондани дехқонон ва афзудани имтиёзоти туркон [1, 179-188]. Зоро дехқонон, ки аз асилзодагони эрониасл буданд, аз аввалҳо ба ҷиҳати заминҳои бузург доштаашон хонадони сомониро барои қасби қудрат ёри мерасонданд ва ҳамчунин «тозӣ ва дехқон ва муродашон ҳамон араб ва аҷам буд... Бо ин маънӣ, ки лафзи тоҷик, тоҷик ва тозик бо қалимаи тозӣ ба маънои араб иртиботе надорад. Гӯё барои рафъи чунин мушкилот ва риояти оҳангӣ қалимот, қалимаи дехқонро ба кор бурда ва тозӣ ва дехқон мегуфтанд, на тозӣ ва тоҷик... Фарруҳӣ гӯяд:

Эй ба дил чу қабилаи тозӣ

В-эй ба рух чу қиблиаи дехқон.

Аз ҳамин мақула аст қалимаи аҳрор ва озода, ки номи дигари тоҷикҳо буд, ки дар муқобили ақвоми барда ва асир ва гуломҳои зархарид ва дирамхарид ба кор мерафт. Чунон ки Рӯдакӣ гуфтааст:

Май орад шарафи мардумӣ падид,
Озоданажод аз дирамхарид» [19, 349].

Имтиёзи афзунтар доштани гайритоҷикҳо дар соҳтори давлатдории имрӯза низ баръало назаррас аст.

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

5. Беэътиборӣ нисбат ба фарҳанги маҳаллӣ, аз ҷумла забонҳои маҳаллӣ. Танг шудани мавқеи забонҳои қадима, аз ҷумла забони сугдӣ дар қаламрави ҳукуматдории Сомониён назаррас буд. Забонҳои ягнобӣ, язгуломӣ, шуғнонӣ, рӯшонӣ, ринӣ, вахонӣ барои форсизабонон ёдгории ориёйёни қадиманд ва «ин забонҳо (забонҳои помирӣ – Ҳ.Қ.) барои донистани таърих ва этимологияи вожаҳои забонҳои мардумони ориёинажод аҳамияти ниҳоят бузург доранд» [3, 377] ва ба қавли Раиси Ҷумҳур «дар натиҷаи таҳаввулоти давраи нави таърихи миллатамон шояд забонҳои помирӣ бар асари марҳалаи сифатан нави равобит ва таъсири мутақобил тағириу таҳаввули ҷиддии ногузир ҳоҳанд дид, vale мо бояд кӯшиш кунем, ки ин забонҳо ҳамчун сарвати маънавии ҳалқамон ҳифз шаванд» [23, 31]. Аммо то ҳол барои рушду инкишофи ин забонҳо, ки дар айни замон муҳофизони қадимтарин таърихи миллии мо ҳастанд, ягон чораеву тадбирае андешаидаро нашудааст.

6. Ихтилоф миёни ричоли бузург ва дарбориён ба сари масъалаи ҷонишинии амири сомонӣ. Ин навъ ихтилоф аз давраи бар сари қудрат омадани амир Насри Сомонӣ ба назар мерасид. Решаи ин навъ номувофиқатӣ ва носозгорӣ баъд аз ҳазору анд сол ҳам қанда нашудааст. Ҷоҳоҳоҳони аз ғаму дарди миллат ноогоҳ имрӯз ҳам чунон рӯ ба мансабталошӣ ниҳодаанд, ки гӯё танҳо маҳз аз хонаи курсии мансаб метавон дарди мардумро даво бахшид, дар акси ҳол, ҳудро ба ҷашми мардум дӯсту анбоз ва давлатдорро зишту ногувор вонамуд мекунанд, бехабар аз он ки ҳудашон низ як вақт «давлатдор» шудани буданд.

7. Ҳасудии бархе аз дарбориён манфиати миллӣ, арзиши ватанпаратӣ ва эҳтироми давлатдориро сарфи назар карда, барои қонеъ гардондани манфиатҳои шаҳсиву гурӯҳии хеш масъалаи мазҳабгарии сарварони давлатро сари тег бардошта, ба дasti мардуми мутаассиб доданд. Мебинем, ки «муҳандисони» маҳвкуни он бинои мӯҳташам – давлати Сомониён тарҳи маҳви онро ба чи тарз қашиданд ва ба амал бароварда буданд.

Мусаллам аст, ки бархе аз бузургони дарбори сомонӣ ва аз ҷумла, амир Наср ибни Аҳмади Сомонӣ, таҳти таъсири таблиғоти Абӯабдулло Муҳаммади Насафӣ ба кеши исмоилий мутамоил гаштанд. Муҳаққики эронӣ Муҷтабо Минавӣ андешаидаро нашудааст.

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

гаравиши Наср ибни Аҳмади Сомонӣ ба мазҳаби исмоилияро ба чунин суханон тақвият медиҳад:

«Дар ин ки воеае дар дарбори Наср ибни Аҳмади Сомонӣ дар ҳудуди 326 ҳичрии қамарӣ, яъне се-чаҳор соле қабл аз вафоти Рӯдакӣ рӯй додааст, тардида нест ва он ин буд, ки Наср ибни Аҳмад ба мазҳаби исмоилий гаравида будааст. Дар ҳудуди 326 писари ў Нӯҳ ибни Наср ва иддаи зиёде аз дарбориёнаш бар зидди ў тавтиа карданд ва ўро гирифта ҳабс карданд ва Абулфазл Балъамӣ, вазири ў, ки ў ҳам фотимӣ шуда буд, дар ин сол мурд, ки маълум нест ба марги табиӣ мурд ё қуштандаш ва медонем, ки Рӯдакӣ ҳам фотимӣ буда, ки гуфта: «Андар ҷаҳон ба қас магарав ҷуз ба Фотимӣ». Бинобар ин муқаддамот эҳтимоли онро метавон дод, ки он ниғориши Наҷотии Нишобурӣ рост буда бошад ва он қазия боис шуда бошад, ки диагони Рӯдакиро мил бикашанд ва шояд факру тангдастӣ ва заъфи ў ҳам бад-ин сабаб будааст» [10, 226-227].

Ин амр ҷамъи қасире аз бузургони сиёсии соҳибнуғузи аҳли суннатро, ки ағлабашон турк буданд, зидди шоҳ ва исмоилиён барангехт. Нӯҳ, писари ноҳалафи Амир Насри Сомонӣ, бо ёрии онҳо падарро аз салтанат дур намуд ва Муҳаммади Насафӣ ва исмоилиёнро дар Мовароуннаҳр ва Ҳурросон ба қатл расонд [15, 125]. Қарнҳост, ки ҷангҳои мазҳабӣ боиси аз байн рафтани миллатҳои бузург шудаанд. Мо ҳоло ҳам аз таъриҳ панд намегирем ва дарк накардаем, ки бояд миллат дар хизмати мазҳаб биистад ва ё баръакс, мазҳаб дар хизмати миллат? Ва ё миллату мазҳаб ду мағҳуми як фахмиш дар бақои қишваранд? Миллат дар Қуръон ба маънои маҷмӯаи илмию фикрие ва равише, ки мардум мутобики он амал мекунанд ва мазҳаб низ ҳамчунин роҳу равише бошад, ки бояд мувоғики он амал бояд кард. Масъалаи ҳақ будани таълимоти як мазҳаб ва ё ботил баровардани мазҳаби дигар масъалаест ҳалнашаванда ва саволест лочавоб ва ин масъала садсолаҳои дигар ҳам ҳалли ҳудро наҳоҳад ёфт ва дар натиҷаи баҳсҳову ҷадалҳои зиёде низ ҳамчунин хоҳад монд. Ва касе ҳам агар ба ҷиҳати муҳаббат дар талоши иҷтиҳоду иттиҳод дар талаби яккамазҳабӣ бошад ҳам, тираш ба нишон наҳоҳад расид. Бадбаҳтии мусулмонон дар парокандагӣ ва бисёрмазҳабӣ набудааст ва наҷоташон аз парокандагию вучуди якмазҳабӣ ҳамчунон. Дар ин ҷо назари

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

муҳаққики шийӣ Сайид Шарафуддин Мусавиро, ки баҳси илмӣ бо як дӯсти суннимазҳабаш доштааст, овардан ҷоиз аст, ки мегӯяд:

«Ба назари ман, ин кор ба даст кашидани шия аз мазҳабаш ва гаравидан ба мазҳаби ҷумхур вобаста нест. Ва низ ба даст кашидани аҳли суннат аз мазҳабашон низ нест. Таклиф кардан шиаро ба даст кашидан аз мазҳабаш на дигаронро таклифест бе тарҷех (кӯр-кӯрон), балки марҷӯҳ ва бе далел низ. Балки таклиф ба ҷизест, ки шуданӣ нест. Бале, иттифоқ ва иттиҳоди мусулмонон аз ин роҳ мешавад, ки шумо мазҳаби аҳли байтро озод эълом кунед ва онро ҳамчун яке аз мазҳабҳои худ бидонед то ҳар мусулмон тавонад бо он амал кунад. Ончунон ки назари пайравони ҳар як мазҳабҳои шофей, ҳанафӣ, моликӣ ва ҳанбалӣ нисбат ба шиаи Оли Муҳаммад (с) ҳамчун назарашон нисбат ба пайравони он мазҳаби дигар бошад. Аз ин роҳ аст, ки парокандагии мусулмонон ба ҷамъият табдил мешавад ва пайванди ҷамъияташон муҳкамтар мегардад» [11, 59].

Аз ин рӯ аст, ки имрӯз ҳам агар эҳсосоти мазҳабии исломии мардум бар эҳсосоти ватанини тоҷикӣ баландтар гардад, мавҷудияти ин давлати азизи навбунёдамон дер напояд. Таърихи гузаштаамон, алалхусус, давраи Сомониён, барои мо бояд як дарси ибратбахше барои ҳамаи замонҳо бошад. Агар он замон «сиёсати таҳочумӣ ба канор гузошта шуд ва бо пазириши ислом аз сӯи туркон мавонеи вуруд барои онон бардошта шуд ва гурӯҳҳои ҷадиди дигаре аз тавоифи турк ба Мовароуннаҳр кӯч карданд» [17, 252], имрӯзҳо дилҳои мо набояд аз ҳар одами гайритоҷики мусулмон пур бошад, ки ба қаламрави давлати мо вуруд шаваду ба давлатдории миллии мо хиёнат накунад. Миллатҳои туркнажод аз қадимулайём мутафовут аз фотеҳон буданд: онҳо на вобастагӣ ба ислом доштанд ва на дар пайи он буданд, ки дину мазҳаби ҳешро, ки оmezae аз мӯътақидоти шаманий ва буддой буд, бар мусулмонон таҳмил кунанд. Ҳадафҳои сиёсӣ ва низомии онҳо хеле бештар аз инҳо буд ва дарандахӯии онҳо дар таъриҳи собиқа надошт. Яке аз муҳаққикиони замони Сомониён Руна Грусе дар мавриди пазириши дини ислом аз ҷониби туркон, ворид шудани онҳо ба қаламрави Сомониён ва ба зарари худи Сомониён анҷом ёфтани ин амал чунин менависад:

«Вақте ки ашоири турки ин манотиқи сарҳад ба дини ислом ворид шуданд, вазъ тағиیر пазирифт ва ин иқдом, ки бо ниҳояти

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

пофишорӣ ва камоли таассуб аз тарафи Сомониён ба амал меомад ва турконро ба диёнати ислом водор месоҳт, билмаол ба зарари худи Сомониён тамом шуд. Зоро дарҳои ҷомеаҳои мусалмон ҷаҳортоқ ба рӯи туркон боз монд ва руасои қабоили турк ҳам воқеан аз қабули ислом ҷуз ин манзуре надоштанд, ки ҷанг ва мукотила хотима пазирад ва онҳо бо ҳам бо ҷомеаи ислом зиндагӣ кунанд» [4, 247].

Бояд огоҳ буд, ки ин тоифа то он даме, ки фурсати муносиб даст надиҳад, вафдорӣ изҳор мекунанд. Аммо чун лаҳзаи мувоғиқ даррасад, дигар масъалаи «зери парчами ислом муттаҳид намудани турку тоҷик низ аз сафҳаҳои дурахшони таърихи давлатдории онон (Сомониён – Ҳ.Қ.) ба шумор меравад» [22, 282], зери шубҳа мемонад. Ҳеч ҷойи нигаронӣ нест, ки таърих тақрор нашавад. Ҳатман тақрор мешавад, агар мо боз ҳам ба ҳамон роҳе, ки «ба Туркистон» мебарад, дидаву дониста қадам ниҳем. Агар муҳаққики мӯътабари мо Мирзо Шукурзода ҳадс мезанад, ки пиндоштани он ки наздиқӣ бо туркон бар зарари худи Сомониён тамом шуд, гайримантиқӣ ва гайримунсифона аст ва ҳамчунин мегӯяд, ки сӯқути дудмони Сомониёнро ба масоили турку тоҷик иртибот додан хато аст [22, 283], иштибоҳ кардааст. Албатта, ҳеч ҷойи тардид нест, ки «ҳеч императорӣ ва ё давлатеро, ҳатто ҳушном ва одил ҳам бошад, дар таърихи башар ёд надорем, ки ҷовидон боқӣ монда бошад» [22, 283] ва таърих гувоҳӣ медиҳад аз он «ки ин ё он сулолаи ҳоким тавассути ҳамтаборони худи он барчида шудааст» [22, 283], аммо ба бурҳони китобӣ далели қотеъу сотеъ он аст, ки дар амали аз байн бурдани давлатдории шоҳони сомонӣ туркони гуломтабор саҳми асосӣ гузоштаанд. Қабули ислом барои қабоили турк аз он сабаб манфиатовар гашт, ки ба иттиҳоди қабилаҳои муҳталифи туркнажод сабабгор шуд. Онҳо дар зери парчами ислом тавонистанд як давлати бузурги туркро ба вучуд оваранд, дар ҳоле ки Сомониён хоста буданд то зери номи ислом тамоми мазҳабу миллатҳоро ба ҳам биёваранд, ки барои турки бодиянишин ин масъала на танҳо бегона, балки, пеш аз ҳама, ба манфиати ҳифзи миллату давлаташ нигаронида нашуда буд. Мирзо Шукурзода аз некпайвандии турку тоҷик изҳори қаноатмандӣ мекунад ва бо ишора ба санадҳои асосёфта мегӯяд, ки «дар ағлаб нақли қавлҳо, ҳар кучо, ки зикри тоҷик омада

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

бошад, калимаи турк ҳам паҳлӯнишини ўст» [22, 286]. Қавли мухаққиқи мавсуф дуруст аст, аммо паҳлӯи ҳам омадани ин ду вожа, ба андешаи мо, ҳамеша ба сони ҳампаҳлӯ омадани неку баду хайру шар(р) аст ва ин ду қавм, валлоҳ, ки дар давоми мавҷудияти таърихиашон, ҳамдилу ҳамнаво набуданд ва баъдан низ «шабнами як субҳи ҳандон»² шуда наметавонанд.

Ҳаққост, ки Хуросони бузург баъд аз даврони аз Оли Сомон тиҳӣ шудан аҳволу сомонаш низ дигар шуд. Дигар чойи тардиде ҳам нест, то бигӯем, ки қисмати Оли Сомон чӣ муносибати ногусастание доштааст бо зиндагонӣ ва сарнавишти минбаъдаи Оли Муҳаммад (с). Чунончи, академик Аҳрор Муҳторов ин масъалаи нозукро хуб дарк карда навишта буд:

«Ҳар ҳодисай ноҳуше, ки нисбат ба Рӯдакӣ рух дода буд, баъди аз дарбор дур шудани ин ду вазири донишманд – Ҷайхонӣ ва Балъамӣ сар зад. Номеҳрубонӣ нисбат ба Рӯдакӣ, кӯр кардани ў, ба зодгоҳаш дехай Рӯдак нарафта ба дехай дурдасти кӯҳистони Панҷрӯд паноҳ бурдани Рӯдакӣ байни солҳои 938-941 ба вуқӯй пайвастааст» [12, 120]. Сад дарегу афсӯс, ки ҳалқи тоҷик ҳама вақт баҳонаи ноҷизро сабабгори воқеаҳои мудҳиш, ки ағлаби авқот бар зарари ҳалқу зиёни давлатдориашон мешуд, медонисту медонад. Дар давраи салтанати шоҳони сомонӣ низ баъд аз тамоюли қатли оми исмоилиён ва «ҳиёнати нангини рӯҳониён ба ҳаракати созандай фикрии донишгироӣ ва озодандешиву озодманишии мардуми тоҷик, ки дар шакли кеши исмоилий буруз намуда буд, ин ҳаракат дар Осиёи Миёна комилан сарқӯб гардид ва зимоми давлатро оҳиста-оҳиста ба ихтиёри гвардиячиёни турк зери фармони Сабуктегин супурданд» [21, 168].

Шоҳони баъди Оли Сомон омада тамоми бойгарии фарҳангии тоҷиконро ба боди фано супурданд. Гӯянд, ки Султон Маҳмуди Ғазнавӣ баъд аз соҳиби дороиҳои сомонӣ шудан, бузургтарин китобхонаҳои мавҷудро горат кард, тамоми кутуби марбут ба қаломро берун кашид ва оташ зад. Салҷуқиён низ ҳамин корро бо тамоми китобҳои нучум ва фалсафа карданд [16, 62]. Ин аст, ки мо имрӯз аз осори устод Рӯдакиву ҳамасронаш, Кисоии Марвазиву Ҳоча Абулҳайсами Ҷурҷонӣ, ки

² Таъбир аз як мисраи Иқболи Лоҳурӣ, ки фармуда: «Шабнами як субҳи ҳандонем мо».

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

аз бузургтарин шоирони исмоиликеши он замон буданд, намунаи андаке беш дар даст надорем. Танҳо Носири Хусрав аз маъдуди шоироне аст, ки аз инқилоботи сиёсӣ-динии даврони худ ҷон ба саломат бурд. Доираҳои пешқадами адабӣ, илмиву фарҳангии он замон, ба иллати таассуби саҳту муҳаббати заиф нисбати адаби миллӣ дошта афкори ўро қабул накарданد, танҳо кӯҳсори Юмгони Афғонистон чун лаъл ўро дар синаи худ парварид ва, хушбахтона, имрӯзиён тамоми осори манзуму мансури ин ҳакими суханварро камайбу бенуқс дар даст доранд.

Таърихнигорон нузули Сомониён ва сукути давлатдориашонро бо ҳамин ҷамъбаст мекунанд.

Вале бояд гуфт, ки бозмондаи мероси бузурги ин салтанат ва боқимондаи мардуми меҳандӯсту миллатпарости аз зулми туркон начотёфта зуҳури худро дар ташкили давлати дигари исмоилий бо номи давлати Аламут ёфтанд. Сарварони миллатгарои ин давлат дар давоми зиёда аз 166 сол (аз с.1090 м. то с. 1256 м.) мунтазам ба муқобили туркону муғулон қаҳрамонона мубориза мебурданд. Ҷоннисорӣ ва истодагарии саҳти онҳоро низ хиёнати муллоҳо, боз бо ҳамон шиори «чиҳод ба муқобили коғирон» шикаст дода буд. Чунончи, рӯҳониёни ҳақиқатбехабар дар доми туркони салҷуқӣ афтоданд, муллоҳои зоҳирпарости ҷаннатталаб низ бо муғулҳои дур аз мазҳабу диндорӣ дasti мадад дароз намуданд ва як давлати дигари тоҷиконро, ки тавониста буд даҳсолаҳои зиёд ақвоми бегонаи арабу турку муғулро ба ларза биёварад, аз байн баранд. Таърих аз он гувоҳӣ медиҳад, ки он зулму бадбаҳтӣ ва шақовату қасофатеро, ки ҳалқи эрониасл аз дasti мардуми туркнажоду муғултабор диданд, кам набудааст ва кас дар ҳайрат меафтад агар як эронии беномус галабаи муғулҳоро бар давлати Аламут «наҷоти ислом» ва «косуда сохтани Эрон аз шарри онон» [9, 921] пиндорад!. Дар ҳоле ки дар «Таърихномаи Ҳирот» ном асар, ки муҳаққики тоҷик Ғ.Ашӯров онро дар мақолааш истифода мекунад, омадааст:

«Чингизхон Тӯлихонро пеш хонд ва гуфт: «...Туро бо ҳаштод ҳазор савори ҷарори номдор ба Ҳурносон мефиристам, то билоду диёри мусалмонро бигирӣ ва қилою буқои Ҳурносонро бикушоӣ ва ба заҳми теги оташбори обдор дар он диёр аз дайёр осор нагузорӣ...Ва зинҳор, ки бедору хушӯр бошӣ ва бар тожикон

СУХАНИНОСӢ, №2 2015

эътимод накунӣ, хосса бар Хурросониён...Мусаллам шудани он диёр ба қатли сиғору кибор ва қалъи қалъаву ҳисор аст...ва шаҳрҳоро ба заҳми гурзу купол ва дарбандонии моҳу сол ва ҳарби рӯз ба рӯз ва тоҳти мутақиб фатҳ кунед. Ва ҳалқи ҳар шаҳр, ки бар хилоғи ҳукми олии мо раванд..., чун он шаҳр фатҳ шавад, аз бачаи гаҳвора то пири садсоларо ба қатл расонед» [2, 104; 6, 575].

Ин аст сарнавиште он ҳалқияте, ки күштори исмоилиёнро боиси осудагии мулки ҳуд ва «наҷоти ислом» мепиндошт! Ҷоиз аст то сухани ҳулоsavии мақолаи F.Ашӯровро биёварем, ки гуфта:

«Мо бояд фаромӯш накунем, ки омили асосии рушду камоли Сомониёнро озодии фикру андеша, озодии дину ойинҳо ва озодии амали созандагӣ дар ҳаёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ташкил медод» [2, 108]. Дар он замон ҳам, ки мусулмониёни миллатношинос, аниқтараш, гайритоҷикҳо, «подоши тадайини мардуми моро бо күштори Абӯмуслимҳо ва Бармакиҳо ва...оғоз карданд ва бо саркӯби дехқонон ва донишмандон ва озодандешон идома доданд ва номи ин рафтори ҳудро ҳам «ҷанг бо маҷусҳо» ва зандиқҳо ва габрҳо ниҳоданд» [16, 100], аз дасти мусулмонони муқими ғайритоҷик ва тоҷиконе, ки ҳисси миллатдӯстиашон заиф аст, низ ин амал боран бо шиори «тоза соҳтани ислом» сар ҳоҳад зад.

Ба хотири дур нарафтан аз ҳадафи хеш баҳсро дар ин мавзӯъ кӯтоҳ мекунем ва ҷоиз медонем то ин баҳшро бо сухани шодравон А.Шоҳуморов, ки гуфта буд: «аксари мутафаккирон, ҳуҷҷатону доиён ва мубалиғони мазҳаби исмоилӣ аз нигоҳи мансубияти миллиашон эрониюласл будаанд ва ҳадафи сиёсии онҳо барқарор намудани шевай ғирӣ, озодии динӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ бар асоси андешаи аслии озодагӣ будааст» [21, 171] ҷамъбаст намоем ва дуо кунем, ки мардуму миллати кӯҳанбунёди мо дигар сармояи умрро азиз медонанд, ба хотири дарёфтани ҷаннатулҳақ даст ба хуни ҳамдигар намезананд, меъёри қазовати қуфру имонро бо тарозуи бобоӣ наҳоҳанд андоза кард ва бо истифода аз ақлу фаросату дониши диниву дунявӣ сабру таҳаммулро пеш ҳоҳанд гирифт ва ҳар яке дар пойдории як давлати намунавӣ барои ҷаҳониён саҳмгузор ҳоҳанд буд. Таъқид кардан зарур аст, ки давлати мо то аз ҳисоби тоҷикони Эрону Афғонистон ва шаҳру маҳалҳои тоҷикнишини Ӯзбекистон қаламрави милливу маънавӣ ва фарҳангиишро васеъ ва

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

решаашро мустаҳкам накунаду таърихи қадимӣ доштанашро ба субут нарасонад, бо ин аҳолии нимтурку нимтоҷик ва ҳамсояҳои кинавару ҷаҳлпарвараш боз ҳам хатари аз даст додани мавқею манзалати худ ва ҳавфи аз саҳнаи таърих нест шудани ин миллатро дорад. Замоне даррасидааст, ки агар «чуствиву туркӣ» накунему ба «нармиву тоҷикӣ»³ қаноат варзем, он рӯз дур наҳоҳад буд, ки боз ҳам «пеши туркон пушт аз тамаъ дутойӣ»⁴ бикунем, ки ин корест нангин ва амалест нобахшиданӣ.

Исмоилиёнро дар миёни тамоми фирақу мазоҳиби исломӣ, ки «бештар ба наҳзати озодиҳоҳонаи мардуми Эрон дар баробари ҳукумати бегонаи арабӣ ва ҷунбиши нажодӣ раҳоибахши онон кумак ва ёрӣ кардаанд» ном бурд ва агар қӯшишҳои ин аҳл намебуд, «шояд то дер замоне миллати Эрон мебоистӣ дар қайду банди асорати бегонагон бимонад» [14, 7]. Ин мазҳаб, ба қавли Ҳудоӣ Шарифов, «ҳам бунёди динии мусулмонӣ дорад, ҳам равиши хоси мазҳабӣ ва ҳам асоси илмии фалсафӣ» [20, 55] ва исмоилиёни Бадаҳшон низ ба Ислом ҷун мазҳаби онҳост, имону эътиқод доранд ва ба Тоҷикистон, ба ҳукми ин ки ватани аҷдодии онҳост, меҳру муҳаббати беандоза меварзанд.

Китобнома:

1. Асир, Фазолиддин Алӣ. Комил / Фазолиддин Алии Асир. Тарҷумаи Абулқосим Ҳолат, ч.14. – Техрон, 1387.
2. Ашӯров, F. Таҳаввули таърихии миллияти тоҷик / F.Ашӯров //Фалсафа дар аҳди Сомониён. - Душанбе: Дониш, 1999.
3. Бозичаев, М. Тоҷикони Бадаҳшон / М.Бозичаев // Тоҷикон дар қаламрави Ориёно (чопи дувум). Гирдоварӣ ва пажӯҳиши Мирзо Шукурзода. - Душанбе: Деваштич, 2009.
4. Грусе, Руне. Имперотурии саҳронавардон / Руне Грусе. Тарҷумаи Абулҳусайнӣ Майкада. Чопи дуввум. – Техрон: Интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1365.
5. Ғафуров Б. Тоҷикон, китоби якум / Б. Ғафуров. – Душанбе: Ирфон, 1983. -701 с.
6. Давлатдории тоҷикон дар асрҳои IX-XIV (мураттиб ва муҳаққиқ Нурмуҳаммади Амиршоҳӣ). -Душанбе: Дониш, -575 с.

³ Таъбирот аз Шамси Табрезӣ.

⁴ Ифодаи Носири Ҳусрав.

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

7. Дафтарӣ, Фарҳод. Таъриҳ ва ақоиди исмоилия / Фарҳод Дафтарӣ. - Техрон, 1376.
8. Кабир, Муинуллоҳ. Моҳигирони тоҷдор / Муинуллоҳ Кабир. Тарҷ. Маҳдии Афшор. -Техрон, 1362.
9. Кирмонӣ, Аҳмад Машкут. Таърихи ташаййӯз дар Эрон / Аҳмад Машкути Кирмонӣ. - Техрон, 1358.
10. Минавӣ, Муҷтабо. Барзуяи Ҳаким ва Рӯдакии шоир ва нашъунамои забони форсӣ / Муҷтабо Минавӣ //Ёди ёри меҳруbon. –Техрон: Садои мардум, 1384. -446 с.
11. Мусавӣ, Сайд Шарафуддин. Имомат, висоят ва хилофат / Сайд Шарафуддин Мусавӣ. –Душанбе: Ройзани, 1997. -230 с.
12. Мухторов, А. Рӯдакӣ ва мероси ӯ / А.Мухторов. - Душанбе: Дониш, 2008. -125 с.
13. Назаров, Ҳ. Причины возвышения и падения государства Саманидов / Ҳ.Назарвов //Саманиды: эпоха и истоки культуры. Сборник статей. - Душанбе, 2007. -451 с.
14. Наҳзати исмоилий ва тавориҳи он. Дебочаи Муҳаммадтақии Донишпажӯҳ ва Муҳаммад Мударрисии Зинҷонӣ ба кит. «Ҷомеъ-ут-тавориҳ»-и Рашидулдин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ. –Техрон, 1371. -216 с.
15. Низомулмулк. Сиёсатнома / Низомулмулк. – Душанбе: Адиб, 1989. -140 с.
16. Оташӣ, Манучехр. Носири Ҳусрав – саргаштаи ҷаҳон ва табъидии Юмғон / Манучехри Оташӣ. – Техрон: Оҳангӣ дигар, 1386. -304 с.
17. Паргорӣ, Солеҳ. Сомониён ва туркон / Солеҳи Паргорӣ // Тоҷикон дар қаламрави Ориёно (чопи дувум). Гирдоварӣ ва пажӯҳиши Мирзо Шукурзода. - Душанбе: Деваштич, 2009.
18. Риёҳӣ, Муҳаммадамин. Рӯзи Фирдавсӣ ва «Шоҳнома» / Муҳаммадамин Риёҳӣ // Паёми андеша, шум.7, июни 1998.
19. Ҷовид, Абдулаҳмад. Суҳане чанд дар бораи тоҷикҳо / Абдулаҳмад Ҷовид //Тоҷикон дар қаламрави Ориёно. Гирдоварӣ, пажӯҳиши ва таҳияи Мирзо Шукурзода. - Душанбе: Деваштич, 2009.
20. Шарифов, Ҳ. Рози ҷаҳон / Ҳ.Шарифов. – Душанбе: Нодир, 2004. -352 с.

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

21. Шохуморов, А. Сомониён ва ҷунбиши исмоилия / А.Шохуморов //Фалсафа дар аҳди Сомониён. - Душанбе: Дониш, 1999.
22. Шукурзода, Мирзо. Ҳамзистии тоҷику турк аз нигоҳи орифона порсигӯй / М.Шукурзода //Тоҷикон дар қаламрави Ориёно (чопи дувум). Гирдоварӣ ва пажӯҳиши Мирзо Шукурзода. - Душанбе: Деваштич, 2009.
23. Эмомалий Раҳмон. Нигоҳе ба таъриҳ ва тамаддуни ориёй / Э.Раҳмон. – Душанбе: Ирфон, 2006.

САМАНИДЫ И ИСМАИЛИЗМ

Цель данной статьи – проанализировать исторические корни существования и искоренения государства Саманидов и определить наличие этих признаков в современном обществе. Эта цель реализована в процессе поиска ответов на вопросы: Какое взаимовлияние имели вера и нация в существовании того или иного государства и до какой степени идеологическая борьба против исмаилитов явилась равнозначной уничтожению целой нации.

Ключевые слова: Саманиды, исмаилизм, религия, вера, нация, литература, политика, исторические корни, государство, современное общество.

THE SAMANIDS AND ISMAILISM

The purpose of this article is to analyze the flourish and the fall of the Samanids dynasty. It focuses on highlighting the factors, which led to the fall of the Samanids and indicates their presence in our modern society. Author attempts to answer the following questions: What are the inter-relations between the ‘nation’ and ‘belief’ in existence of particular state? To what extent the ideological struggle against the Ismailis was tantamount to the annihilation of an entire nation.

Keywords: Samanids, Ismaili, religion, belief, nation, literature, politics, historical roots, state, modern society.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҳоким Қаландаров- ходими калони илмии Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хаттии ба номи Рӯдакии АИ ҶТ, доктори илми филология. Тел.: (+992) 93 489 26 26; E-mail: hokim_k@mail.ru,

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

Сведения об авторе: Хоким Каландаров – доктор филологических наук, старший научный сотрудник Института языка, литературы, востоковедения и письменного наследия им. Рудаки АН РТ. Тел.: (+992) 93 489 26 26; E-mail: hokim_k@mail.ru.

About the author: Dr.Kalandarov Hokim Safarbekovich is a senior research fellow at the Rudaki Institute of Language, Literature, Oriental Studies and Written Heritage of the Academy of Sciences of Tajikistan. Phone: (+992) 934-892-626, E-mail: hokim_k@mail.ru

УДК: 891.55.092

«ТУҲФАТУ-Л-ҲАБИБ»- И СУЛТОН МУҲАММАД ФАҲРИЙ ҲИРАВӢ

Ализода Сайдхоҷа

*Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси ҳамтии ба
номи Рӯдакии АИ ҶТ*

То имрӯз дар адабиётшиносии тоҷик оид ба ҳаёт ва ғаъолияти адабӣ ва илмии Султон Муҳаммад Фаҳрий Ҳиравӣ, ба истиснои оварданӣ бэзде маълумоти муҳтасару умумӣ дар таҳқиқоту рисолаҳои ҷудогона ҳеч тадқиқоти нисбатан батафсилу ҷолибтаре сурат нагирифтааст.

«Тухфату-л-Ҳабиб» асари сеюми Султон Муҳаммад Фаҳрий Ҳиравӣ мебошад. Пеш аз он ки дар бораи ин асари бисёр муҳим маълумот дихем, зарур аст, ки ба таври муҳтасар дар бораи таърихи пайдоиш ва таснифи чунин маҷмӯаи адабӣ ихтисоран маълумот дихем.

Дар таърихи адабиёти форсу тоҷик қайҳо боз мураттаб соҳтану таълиф намудани чунин тазкираву маҷмӯаҳо ба ҳукми анъана даромада буд. Дар чунин маҷмӯаҳо, ному осори як идда шоирони гумном боқӣ монда, то замони мо омада расидаанд.

Ин анъанаи адабӣ аз тазкиранигорӣ, баёзнивасӣ, тартиб додани радиофулашъорҳо ва маҷмӯаҳои муҳталифи дигаре иборат аст, ки то имрӯз дар китобхонаҳои гуногуни дунё шумораи зиёди онҳо нигоҳдорӣ мешаванд. Бояд гуфт, ки чунин маҷмӯаҳо то қунун ба таври комилу ҳаматарфа мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор нагирифтаанд. Осори садҳо нафар шоирони ношинохтаи форсу тоҷик дар саҳоифи чунин асарҳо нигоҳ дошта мешаванд. Аз ин рӯ, лозим меояд, ки ба омӯзишу таҳқиқи ҳамаҷонибаи онҳо

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

таваҷҷуҳи бештаре дода шавад, то ин ки осори ношинохтаи шоирони бузург аз осори илҳоқӣ чудо танзим гардад.

А.Афсаҳзод дар китоби худ «Накъд ва баррасии осор ва шарҳи ахволи Ҷомӣ» баҳои носаҳеҳи Маликушшуаро Бахорро дар бораи ғазалҳои Ҷомӣ оварда, онро бо далелҳо рад менамояд. А. Афсаҳзод менависад, ки албаттა, ин сухани Бахор, ки онро аз забони одамони дигар меоварад, галат аст, vale ҷои афсӯс аст, ки ин андешаи нодурусти М. Бахор, солҳост, ки дар Эрон аз китобе ба китобе мегузарад ва ё такроран оварда мешавад. Чун мазмун ва моҳияти ҳамаи он гуфтаҳо аз ҳамдигар тафовут надорад, ба иқтибоси онҳо ҳочат нест. А. Афсаҳзод дар поёнтари фикри худ номи ҳамаи он асарҳоеро, ки ин андеша дар онҳо баён гардидааст, меоварад[1]. Ў менависад, ки бо ин ҳама пастзаниҳо ва ҳоршумурданҳо, ҳеч як даъвогар, ягон ғазали Ҷомиро таҳлил ва ё бо ғазалҳои гузаштагон муқоиса намекунад. Чунин баҳодиҳии беасос ва гаразнок наметавонист, ки қабули дигарон гардад.

Абдунаబӣ Сатторов дар китоби худ «Афкори адабӣ ва эстетикии Абдураҳмони Ҷомӣ»[3,83-84] ботил будани даъвоҳоеро, ки Ҷомиро тақлидкор мешуморанд, исбот менамояд.

А.Сатторов чунин менависад, ки ба шеъри шоирони номии гузашта ҷавоб гуфтани дар садаи XV аз «камолоти назм» ба ҳисоб меомад ва маъни мусобиқа карданро дошт. Шоире, ки дар гуфтани ҷавоб қодир буд, сазовори шуҳрат мегардид. Чунончи, Алишери Навоӣ дар бораи Амир Аслами Фаззолӣ чунин мегӯяд: «Чун муроди хешро бо мулки Рай кардам қиёс» маълум мешавад, ба ин маънӣ на танҳо ба асарҳои шоирон ва нависандагон ҷавоб навиштани Абдураҳмони Ҷомӣ, балки ишора ва гуфтаҳои зиёди ў низ, ки дар ғазалу қасида, хусусан маснавиҳо ва равзай ҳафтуми «Баҳористон» фаровонанд, далолат меқунанд.

Шеъри ҷавобия ба ақидаи Ҷомӣ бояд аз сармашқ бартарӣ дошта ва ё ҳеч набошад ақаллан ба он ҳампоя бошад...ба ин талабот Ҷомӣ қӯшидааст дар тамоми ҷавобҳои худ риоя кунад[3,84]

То А.Сатторов чандин муҳаққиқон ба ин ақида буданд, ки назира тақлид набуда, балки як равияи адабӣ аст. Ҳанӯз дар охири садаи гузашта шарқшиноси англisis Э. Гиб дар китоби «Таърихи назми туркон»-и худ, ки соли 1900 дар Лондон ба табъ расида буд, менависад, ки назира на чун тақлид, балки як навъ мусобиқаи адабӣ мебошад. Е.Э.Бертелс, А.А.Стариков,

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

А.Н.Болдириев, Ф.Ю.Алиев, А.Афсаҳзод, А.Сатторов, А.Афсаҳов, А.Ш.Шомуҳаммадов ва дигарон низ изҳори ақида кардаанд, ки назира дар ҳар сурат тақлид нест, балки он анъанаи адабиест, ки ба василаи мусобиқаи эҷодӣ, ҷавобнависӣ ба беҳтарин асарҳои гузаштагон давом ёфта беҳтарин суннатҳои устувори адабиро ифода медиҳад.

Пеш шоирон аз мутолиаи шеъру ғазал ба шавқ омада, ба онҳо ҷавоб меғуфтанд, vale аксар вақт шоир ба қувваи шоирии худ бовар мекунад ва ба мақсади он ки мавқеи худро дар муҳити адабии замон мустаҳкам намояд, ба назирагӯй рӯ меоварад. Дар ин ҷо вазифаи ӯ хурд нест. Ӯ бояд аз осори беҳтарин ва машҳури шоирони забардасти гузашта ва ё асари мустақили шеърӣ: ғазал, маснавӣ, қитъа ва руబиро гирифта, дар вазн, қофия ва мавзӯи он шеър эҷод намояд. Ба ин роҳ ӯ қувваи табъи худро дар рӯёруи шеъри баланд як бори дигар санҷидани мешавад. Баъзан шоирон барои санҷидани қувваи шоирии худ маҳфилҳо мөростанд ва аз яке талаб менамуданд, ки шеъре гӯяд, то ин ки қувваи эҷодӣ ва нерӯи суханварӣ ва тахайюли шоиршишро дар ҷавоб гуфтан ба ин ё он шеъри машҳур имтиҳон кунанд.

«Тухфату-л-Ҳабиб» ба шакли «Радоифу-л-ашъор» мураттаб гардида, ашъор ва ғазалиёти татаббӯии шоирони асрҳои XV ва XVI -ро дар бар мегирад.

Баъд аз Фаҳрӣ мураттаб соҳтани чунин маҷмӯаҳо ба ҳукми анъана даромад ва дар ҳамон давра ва минбаъд маҷмӯаҳои зиёде бо ин усул тасниф карда шуд.

Ҳусомиддин Рошидӣ менависад, ки дар назди ман ҷанд маҷмӯа ҳаст, ки дар пайравии «Тухфат-ул-Ҳабиб»-и Фаҳрӣ дар Синҷ навишта шудаанд: «Маҳаки Комил»-и Мӯҳсини Таттавӣ, «Маҳаки Қонейӣ»-и Қонеи Таттавӣ, «Маҳаки Ҳусравӣ»-и Мир Ғуломалихони Толпур, «Маҳаки Муртазоӣ»-и Ғулом Муртазо Шоҳ Муртазои Таттавӣ ва ғайраҳо аз ҳамин қабил асарҳо мебошанд.

Дар бораи ин маҷмӯа Ҳочӣ Ҳалифа дар китоби худ «Кашфу-з-зунун» чунин менависад:

Яъне ин ки маҷмӯаи ашъори форсӣ, ки ба номи «Тухфат-ул-Ҳабиб» мавсум аст, ба ҷаҳор маҷлис шомил мебошад. Vale ҳақиқати амр ғайр аз он аст, ки Ҳочӣ Ҳалифа «Тухфат-ул-Ҳабиб»-ро аз ҷаҳор маҷлис иборат дониста, иштибоҳ намудааст.

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Шояд Ҳочӣ Ҳалифа ин хулосаро аз мазмуни муқаддимаи худи «Тухфат-ул-Ҳабиб», ки Фахрӣ навиштааст, гирифтааст. Ва чунин сухани Фахриро, ки «чаҳор ғазали татаббӯй овардаам»-чаҳор маҷлис пиндоштааст.

Фахрӣ дар ин бора дар муқаддимаи «Тухфату-л-Ҳабиб» чунин гуфтааст:

Кам аз чор гавҳар дар ин ришта нест,
Чунон чор гавҳар, ки гӯё яkest,
Ки омад дар ин сон табоъеъ чаҳор,
Бар ў чор ҳадди ҷаҳонро қарор.

Ҷӣ тавре, ки аз гуфтаи Фахрӣ бармеояд, ин маҷмӯа дар чор маҷлис тартиб дода нашуда, ғазалҳои ҳамрадифу ҳамтарҳ ба тартиби ҳарфҳои ҳичо як ҷо оварда шуда, дар ҳар радиifu қофия кӯшидааст, ки чор ё зиёда аз он ғазалҳои татаббӯй пайдо карда дар маҷмӯа дохил намояд.

Муҳаққикини покистонӣ Муҳаммад Довуди Роҳбар ва Қозӣ Ахтар, навиштаанд, ки чун Фахрӣ натавонист, ки беш аз се шоиреро, ки ғазалҳояшон дар баҳру қофия ва радиif яксон бошанд, пайдо қунад, ғазали ҷорумро, ки соҳтаи ҳудаш буд, ҷузви он гардонидр[6]. Мутолиа ва таҳқиқи нусхаҳои мутааддии «Тухфату-л-Ҳабиб» нишон дод, ки бештар аз чор ғазал ҳам оварда шудааст[4,38-39].

Дар ҳақиқат, ақидаи олимони покистонӣ то андозае дуруст аст, чунки дар муқаддимаи «Тухфату-л-Ҳабиб», ки дар боло зикри он гузашт, муаллиф ҳам ба ин ишора намудааст. Барои исботи ин фикр дар зер як ғазали асосӣ аз Ҳоча Камол ва се ғазали ҷавобияро аз Мавлоно Шарафи Яздӣ, Мавлоно Абдураҳмони Ҷомӣ ва худи мураттиб-Фахрии Ҳиравӣ меорем.

Ҳоча Камол гӯяд:

Ин чӣ манзил, чӣ биҳишт, ин чӣ мақом аст ин ҷо?
Айши бокӣ, лаби соқӣ, маю ҷом аст ин ҷо...

Мавлоно Шарафи Яздӣ гӯяд:

Ин чӣ базм аст, магар маҷлиси ком аст ин ҷо,
Хизрро орзуи ҷуръаи ҷом аст ин ҷо?
Ли ҷомеиҳи Мавлоно Фахрӣ гӯяд:
Зулф бикшой, ки ҷон бастаи дом аст ин ҷо,
Мурғи дил аз ҳама рам кардаву ром аст ин ҷо.
Ё ба як ғазали Амир Ҳусрави Дехлавӣ ки матлааш ин аст:
Боз дил гум гашт дар кӯяш мани девонаро,

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Аз қучо кардам нигоҳ он шакли қаллошонаро[5,19^a].
шоирони зерин чавоб гуфтаанд:

Хоча Ҳасан фармояд:

Боз масти ишқи худ кардӣ мани девонаро,
К-оташе андар задам ҳам раҳтро ҳам хонаро[5,19^b].

Хоча Салмон гӯяд:

Мӯҳтасиб гӯяд, ки бишкан согару паймонаро,
Голибан фарзона медонанд мани девонаро [5,20^a].

Мавлоно Ҷомӣ гӯяд:

Рахна кардӣ дил ба қасди чон мани девонаро,
Дузд оре, баҳри колое шикофад хонаро[5, 20^b].

Убайдхон гӯяд:

Гар набинам равшан аз шамъи рухат кошонаро,
Мекунам яксон ба хоки тира ин вайронара[5,20^b]

Шайхам Суҳайлӣ фармояд:

Сӯҳт ногаҳ чисму з-ӯ равшан бидидам хонаро,
Кай фурӯғ аз шӯълаи барқе бувад кошонаро[5, 21^a].

Анисӣ гӯяд:

Дида пушти ранҷат чандин гавҳари яқдоноро,
Бар наяндозад касе ҳаргиз бад-ин сон хонаро[5, 21^a].

Ҳилолӣ фармояд:

Гаҳ намак резад ба хум гаҳ бишканад паймонаро,
Мӯҳтасиб то чанд дар шӯр оварад майхонаро[5,21^b].

Амирӣ фармояд:

Ҷой ҷуз майхона хуш н-ояд мани девонаро,
З-он ки пур ёри мувофиқ ёфтам паймонаро[5, 22^a].

Оҳӣ гӯяд:

Гар бидонад муҳтасиб завқи маю майхонаро,
Бишканад паймону дигар нашаканд паймонаро[5, 22^a].

Мавлоно Сабӯҳӣ гӯяд:

Моҳи ман, имшаб ба нури хеш ин кошонаро
Соз равшан в-арна оташ мезанам ин хонаро[5, 22^b].

Мавлоно Сурурӣ гӯяд:

Гаҳ бирезад бодаву гаҳ бишканад паймонаро,
Дар шикасту наҳсат дорад муҳтасиб паймонаро [5,22^b].

Аз ин ҷо маълум мегардад, ки Фаҳрӣ зиёда аз 4 ғазал низ
овардааст ва ба як ғазали Амир Ҳусрав 11 ғазали ҷавобӣ пайдо
намудааст.

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

Бинобар ин саҳех нест, ки Фахрӣ дар ҳар замина газали худро шомил карда бошад ё не.

Тарзи илова кардани газалҳои хешро Фахрӣ дар дебочаи назмии ба «Тухфату-л-Ҳабиб» навиштааш чунин иброз медорад.

Пас аз комил шудани китоб мамдӯҳи ўХоча Ҳабибуллоҳ онро аз аввал то ба охир мутолия намуда, гуфтааст:

....Ту ҳам дар чунин коргоҳи сухан
Зи кори сухан он чӣ дорӣ, бикан,
Мабодо, ки ба баъзе шавад иштибоҳ,
Ки дар мулки назмат набудат роҳ[5, 2^a].

Фахрӣ ҷавоби Ҳочаро чунин шарҳ медиҳад:
Дигарбора гуфт Осафи рӯзгор,
Ки худро дар ин боб фориг мадор[5, 2^a].

То ҷое, ки мушоҳида карда мешавад, Фахрӣ қабл аз тартиб додани «Тухфату-л-Ҳабиб» дар назди худ мақсади қатъӣ гузоштааст, ки бояд дар ҳар замина ақаллан 4 газал биёварад.

Дар сурате, ки пайдо намудани 4 газал ба ў муяссар нагардида бошад, як ғазал аз ҷониби худаш илова менамояд:

.....Агар ҷор ҳомад гаҳе интизом,
Манаш ҷоруминро намудам қиём....[5, 2^b].

Фахрӣ «Тухфату-л-Ҳабиб»-ро мисли «Латоифнома» ба Ҳоча Ҳабибуллоҳи Соварӣ бахшидааст.

Ҳисомиддин Рошидӣ менависад, ки Муҳаммад Довуд Роҳбар «Тухфату-л-Ҳабиб»-ро ҳамчун моддаи таърихӣ зикр намудааст, ки он ба соли 941ҳ./1534м. рост меояд ва санаи таълифи китобро нишон медиҳад[9,132].

Дар нусхаҳои ҳаттии ба мо дастрасшуда соли таълифи китоб зикр нашудааст ва назар ба маълумоти Саид Ҳисомиддин Рошидӣ дар нусхай Китобхонаи сипаҳсолори Эрон дар поёни нусха байти таърихии зер зикр гардидааст:

Таърихи ин сафинаи кассир шуд айём,
Қ-ӯ беҳад оварад ба назар «Тухфату-л-ҳабиб».

Пас аз қасри адади «ҳад», ки ифодаи ракамиаш 11 мебошад, соли 929ҳ./1522м. ҳичрӣ пайдо мешавад. Пас аз такмили «Латоифнома» дар соли 928ҳ /1521м. Ҳичрӣ муаллиф як сол баъдтар аз он дар соли 929ҳ/ 1522м. «Тухфату-л-Ҳабиб»-ро тартиб додааст[10, 314].

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

Мураттаб сохтани ин маҷмӯа хидмати арзандаест, ки Фаҳрӣ ба адабиёти форсӯ тоҷик кардааст ва аз эҷодиёти баъзе шоироне газалҳо овардааст, ки ному осори онҳо ба аҳли таҳқиқ то қунун равшан маълум набуд.

Аҳмад Гулчини Маонӣ[10,318] дар асоси як нусҳаи номукаммали асари мазкур менависад, ки дар «Тухфату-л-Ҳабиб» 229 шоири маълум ва 10 шоири номаълум оварда шудааст.

Азбаски нусхҳои дастнависи ин китоби пурарзиш чандон сершумор нестанд, мо зарур донистем, ки нусҳаи дастрасгардидаи онро ба таври муҳтасар муаррифӣ намоем.

Он нусхаҳои «Тухфату-л-Ҳабиб», ки дастраси мо гардидаанд, аз рӯйи ороиш ва ҳачму төъдоди газал аз яқдигар тавофтдоранд.

Нусҳаи хаттии таҳти рақами 235 «Радиифу-л-ашъор»-и Фаҳрии Ҳиротӣ дар Институти шарқшиносии Академияи илмҳои Узбакистон маҳфуз мебошад. Ҷилди асар сурҳи ҷигарранг мебошад. Нусха аз 166 варак иборат буда, 20x30 см тӯлу арз дорад.

Хатти нусха настаълиқ буда, дар қарни 17 китобат шудааст.

Тамоми сарлавҳаҳо ва унвонҳо бо ҷӯша сабт гардида, дар ҳар вараки нусха 17-сатрӣ ғунҷонида шудааст,

Дар ҳошияҳои баъзе варакҳо байтҳое аз ин ё он шоир оварда шудаанд. Номи асар «Тухфату-л-Ҳабиб» ё «Радииф-ул-ашъор» аст.

Газалҳои дар нусха мувофиқи тартиби алифбои арабӣ аз ҳарфи «алиф» то «ё»-ро ҷойгир гардидаанд. Дар ибтидои нусха чунин оварда шудааст:

«Чун сабаби тартиби ин ҷавоҳири маъюнӣ ҷиҳати маҷлиси Шарифу-л-Ҳабиб иттифоқ афтод, ибтидо аз ҳазрати Шайх кард ва «Тухфат-ул-Ҳабиб» ном ниҳода шуд».

Матни аслии нусҳаи хаттӣ бо газали Саъдӣ, ки матлааш ин аст:

Муштоқию сабурӣ аз ҳад гузашт ёро,

Гар ту шикеб дорӣ, тоқат намонд моро.

шурӯъ шуда ва баъд аз он газалҳои Ҳоча Ҳумоми Табрезӣ, Ҳофиз, Мавлоно Котибӣ, Мавлоно Ҷомӣ, Носири Бухорӣ, Саид Мир Ҳоч, Мавлоно Биной ва Финой ҷамъян 97 газали ҷавобӣ[29] оварда шудааст.

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Дар ин нусха ғазалҳои шоирон: Саид Қосимулланвор, Амиршоҳӣ, Савдой, Бокӣ, Амир Суҳайлӣ, Ҷомӣ, Ҳофиз, Низорӣ, Асад, Назирӣ, Ҳоча Камол, Имод, Ғиной, Наргисӣ, Ваҳшӣ, Аҳлӣ, Ҳилолӣ, Убайдуллоҳон, Риёзӣ, Муфлисӣ, Котибиӣ, Мавлоно Навидӣ, Ҳайдари Кулуч, Шавқӣ, Файзиӣ, Умедӣ, Аҳмади Ҷомӣ, Убайди Зоконӣ, Ҳасани Дехлавӣ, Ҳусрави Дехлавӣ, Бадеӣ, Анисиӣ, Оҳӣ, Фонӣ, Комӣ ва гайраҳо оварда шудаанд.

Аз чумла дар ин маҷмӯа 92 ғазали Ҷомӣ, 65 ғазали Ҳофиз, 38-ғазали Ҳусрави Дехлавӣ, 56 ғазали Биной, 30 ғазали Ҳасани Дехлавӣ, 24 ғазали Суҳайлӣ, 16 ғазали Сайфӣ ва 15 ғазали Навоӣ (Фонӣ) ҷой дорад.

Дар ҳошияни як қатор варакҳо ғазалҳои Мутрибиӣ ва Мушфиқӣ навишта шудаанд. Маҷмӯа аз 127 варак иборат мебошад. Ҷилди дастнавис дар солҳои охир ба картони нав саҳҳофӣ гардидааст. Андозаи дастнавис 12x14см мебошад.

Нусхайи дуюми «Тухфату-л-Ҳабиб», ки яке аз нусхаҳои нодир ба шумор меравад, таҳти рақами 375 дар музеи Британия маҳфуз аст[11,333]. Ин нусха ба ҳатти настълиқ зебо китобат гардидааст.

Ҷилди нусха мувоғики маълумоти «Феҳристи Риё» ҷармӣ ва дорои мӯҳраҳои доирашакл мебошад. Дар оғози нусха унвони зебои музайяну музахҳаб мавҷуд аст. Дар ин нусха ғазалҳои шоирони зиёде мутобиқи замони зиндагии муаллифашон оварда шудаанд. Ғазалҳои нусха бо ашъори Саъдӣ шурӯъ шудааст. Дар ин ҷо аз эҷодиёти бештари шоирони садаи нӯҳуми ҳичрӣ понздаҳуми мелодӣ намунаҳо оварда мешаванд. Нусха дорои ноқисиҳои зиёд буда, бо муқаддима шурӯъ мешавад. Дар муқаддима муаллиф дар бораи сабаби таълифи асар маълумот дода, ба вазир Абдуллоҳон баҳшида шуданашро иброз медорад. Ғазалҳо дар нусха аз рӯи тартиби хуруфи алифбои арабӣ оварда шудаанд. Дар ин маҷмӯа ғазалҳои Биной, Осафӣ, Оҳӣ, Ҳилолӣ, Аҳлӣ оварда шудаанд ва он бо ғазалҳои Ғаҳрӣ такмил дода мешавад.

Дастнавис бо ғазали зерини Саъдӣ шурӯъ мешавад, ки матлаааш ин аст:

Муштоқиву сабурӣ аз ҳад гузашт ёро,
Гар ту шикеб дорӣ, тоқат намонд моро[11, 233-234].

Ғазали дуввум аз Ҳумоюн ба матлаи зерин оварда шудааст:

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

Бо он ки баршикастӣ чун зулфи хеш моро,
Гуфтан адаб набошад паймоншикан шуморо.
Газали охирин дар ин нусхай «Тухфату-л-Ҳабиб» аз Навоӣ
буда, бо матлаи зерин оғоз мегардад:
Новаки шӯҳе, ки дар дил ҳамчу ҷоне монда,
Дар тани зорам чу мағзу устухоне монда.

Нусхай дигари бисёр ҷолиб ва хеле муқаммал, ки бо унвони «Радоифу-л-ашъор» машҳур буда ва он ҳамчун нусхай «Тухфату-л-Ҳабиб»-и Ғаҳрии Ҳиравӣ медонанд, дар китобхонаи шаҳсии адабиётшинос, профессори Донишгоҳи Ҳуҷанд Эргашалӣ Шодиев, маҳфуз мебошад.

Ин нусха нисбат ба дигар нусхা�ҳои дастрасгардида муқаммалтар буда, соли 1231 ҳичрӣ/1816 м. аз ҷониби котиб Мирзо Фозил ибни мухаммад Ғайзии Шаҳрисабзӣ дар 383 варақи сафеди моил ба зардии самарқандӣ бо ҳатти настаълиқи хоно китобат гардидааст. Ҳачми нусха 24x12,5 см. буда, ҷилди он қирмизи ранг ва дорои се турунҷ мӯҳрдор мебошад.

Нусха бидуни муқаддима ё дебоча буда, дар хеч ҷои он номи китоб зикр нашудааст, вале баъзе муҳаққиқон онро бо унвон «Радоиф-ул-ашъор» зикр намудаанд.

Соҳиби нусхай мазкур Э. Шодиев дар мақолаи худ «Ғазалҳои форсии Алишери Навоӣ дар «Радоифу-л-ашъор», (маҷаллаи «Узбек тили ва адабиёти», №5, 1982) ва А. Афсаҳзод дар рисолаи доктории худ «Лирика Абд ар-Рахмана Джами», Душанбе, 1989) оид ба ин нусха маълумоти нисбатан батағсил дода, номгӯи шоирони дар он зикрёфттаро овардаанд.

Дар ин нусха 1399 газали ба 234 газали аслии 35 шоир, ки ба шакли назира суруда шудаанд дарҷ гардидааст.

Аз ин муаллифони газалҳо зиёда аз 50 нафарашон аз қабилии Ҳусрави Деҳлавӣ, Саъдӣ, Ҳасани Деҳлавӣ, Ҳочуи Кирмонӣ, Салмони Совонӣ, Имоди Ғаҳек, Ҳофиз, Камол, Котибӣ, Насими, Нематуллоҳи Вали, Қосимулланвор, Шоҳӣ, Озарӣ, Тӯсӣ ва дигарон дар асрҳои XIII- XV зиндагиву эҷод намудаанд. Бештар аз 70 нафари дигари шоирони мазкур дар нимаи дуюми асрҳи XV ва аввалҳои асрҳои XVI зиндагӣ кардаанд ва ин шоирон ба доираҳои адабии ғайри Ҳирот (Моваруннаҳр, Ирок, Озарбайҷон, Ҳиндустон ва Туркия) мансуб мебошанд.

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Баъд аз мутолиаи тамоми ин нусхаи ҷолиби диққат суоле ба миён меояд, ки ин нусха ҳакикатан «Тухфат-ул-Ҳабиб»-и Фахрии Ҳиравист ё не?

Аз рӯи соҳт ва тартиби ҷобаҷогузории газалҳо нусхаи мазкур комилан ба «Тухфату-л-Ҳабиб» монанд буда, газалҳои Фахрӣ бо унвони «личомеаҳу Фахрӣ гӯяд»-яъне ҷамъқунандай ин ашъор Фахрӣ гӯяд, оварда шудаанд, ки ин моли Фахрӣ будани онҳоро событ месозад[7].

Ин нусха бо газали Ҳофизи Шерозӣ, ки матлааш ин аст:

Ало ё айюҳассоқӣ адири қаъсан ва новилҳо,

Ки ишқ осон намуд аввал, вале афтод мушкилҳо[7,5^a],
шурӯъ мешавад.

Дар нусхаи Э. Шодиев дар ҷавоби ин газали Ҳофиз ҷордаҳ газали ҷавобӣ аз Шиҳобиддин Лисонӣ, Амир Шоҳӣ, Ҷомӣ, Ибни Ҳисом, Котибӣ, Сайфии Бухорӣ, Тӯсӣ, Олам, Биноӣ, Мир Пуронӣ, Шоҳ Ҷаҳонгир (Ҳимматӣ), Комӣ, Ҳилолӣ ва Аҳլӣ оварда шудааст.

Дар нусхаи таҳти рақами 105/13 Оршифи миллии Афғонистон дар ҷавоби ин газалҳои Ҳофиз газали татаббӯй аз Лисонӣ, Амир Шоҳӣ, Ҷомӣ, Мавлоно Тӯсӣ, Мавлоно Олам, Мавлоно Ҳилолӣ сабт гардидаанд.

Ё худ ба газали дигари Ҳофиз, ки матлааш ин аст:

Шунидам сухани хуш, ки пири Қанъон гуфт,

Фироқи ёр на он мекунад, ки битвон гуфт[5, 5^a],

шоирони зерин ҷавоб гуфтаанд: Ибни Ҳисом, Мавлоно Котибӣ, Мавлоно Абдураҳмонӣ Ҷомӣ, Мир Алишер, Мавлоно Ҳайрии Хоразмӣ ва ли ҷомеаҳу Фахрӣ[5].

Дар нусхаи Оршифи миллии Афғонистон низ айнан мисли нусхай шаҳсии Э. Шодиев газалҳо пайиҳам омадаанд.

Дигар ҳусусияти фарқунандай «Радоифу-л-ашъор»-и китобхонаи шаҳсии Э. Шодиев аз дигар нусхаҳои ҳаттии «Тухфату-л-Ҳабиб», ки дар китобхонаҳои дунё маҳфузанд, дар он аст, ки ин нусха бо газали Ҳофизи Шерозӣ, ки матлааш ин аст:

Ало ё айюҳассоқӣ адири қаъсан ва новилҳо,

Ки ишқ осон намуд аввал, вале афтод мушкилҳо[7,4^b],
сар мешавад ва тамоми нусхаҳои дигари «Тухфату-л-Ҳабиб», ки мутолиа намудем, бо газали Саъдии Шерозӣ оғоз меёбанд.

Чунончи:

Шайх Саъдии Шерозӣ фармояд:

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

Муштоқиу сабурӣ, аз ҳад гузашт ёро,
Гар ту шикеб дорӣ, токат намонд моро[5,5^a].
Хоча Ҳумом фармояд:
Бо он ки баршикастӣ чун зулф хеш моро,
Гуфтан адаб набошад паймоншикан нигоро[5,5^a].
Хоча Ҳофизи Шерозӣ гӯяд:
Дил меравад зи дастам сохибдилон Ҳудоро,
Дардо, ки рози пинҳон ҳоҳад шуд ошкоро[5,5^b].
Мавлоно Котибӣ гӯяд:
Савдои он парирӯ девона карда моро,
Коре намонд бо мо, эй оқилон шуморо[5,5^b].
Мавлоно Абдураҳмони Ҷомӣ гӯяд:
Бар тарфи рух ниҳодӣ он зулфи мушксоро
Чун шаб сиёҳ кардӣ рӯзи сафеди моро[5,6^a].
Сайд Мир Ҳоч гӯяд:
Дар гардиш ор, сокӣ, ҷоми ҷаҳоннаморо,
То бар ту рози пинҳон гардад ошкоро[5,6^a].
Мавлоно Биной бо таҳаллуси Ҳолӣ гӯяд:
Нури Ҳудост ломеъ аз ҷехраи ту моро,
Бурқаъ барафкан аз рух, то бингарем Ҳудоро[5,6^b].

Нусхай шахсии Э. Шодиев, ки аз ҳар ҷиҳат пурра мебошад, дар асрҳои баъдӣ китобат шудааст. Аммо дар бораи он ки ин нусхай бо номи «Радоифулашъор» муаррифӣ гардида, «Тухфату-л-Ҳабиб» ҳаст ё не, далели дақиқе дар ихтиёр надорем. Мутаассифона роҷеъ ба ҷанд нусхай дар Эрон будаи ин асар ва ҳамчунин доир ба китоби «Т уҳфату-л -ҳавонин»-и Дӯстии Бухорӣ, ки соли 955/1548 таълиф гардидааст, маълумоти зарурӣ дастраси мо нагардидааст. Аз ин лиҳоз мо гуфта наметавонем, ки нусхай («Радоифу-л-ашъор»-и китобхонаи шахсии Э. Шодиев) моли Фаҳрӣ нест.

Ин нусхай нодир аз ҷониби ду донишманди маъруфи тоҷик А. Мирзоев[1,129-131] ва А. Афсаҳзод[2,59-61] мавриди омӯзиши васеъ қарор гирифтааст. Онҳо дар заминаи таҳқиқоти хеш ба таълифи Фаҳрӣ будани он асар ишораҳои зиёде намудаанд.

Дар асоси ин нусха ва нусхаҳои Оршифи миллии Афғонистон матни пурраи «Тухфату-л-Ҳабиб» бо алифбои сириллик бо ҳамкорӣ ва машварати адабиётшиносон Амрияздон Алимардонов ва шодравон Ҷобул Додалишоев дар ҳачми 650

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

саҳифаи компьютерӣ таҳия гардидааст, ки он то қунун ба дasti чоп нарасидааст.

Нусхаи дигар ва муҳимми ин радиофулашъор, ки мо дар бораи он бештар маълумот хоҳем дод, ин нусхай Оршифии миллии Афғонистон, воқеъ дар шаҳри Кобул, мебошад. Ин нусха тақрибан дар замони худи муаллиф китобат шудааст. Нусха зери раками 105/60 дар феҳристи нусхай хаттии муассисай мазкур мавҷуд аст. Нусхай дорои 180 варақ мебошад. Аз мутолиаи нусха маълум гардид, ки баъди варақи 62 чанд варақи дигар аз байн рафтгааст. Дар варақи 62а ғазали Ҳофиз бо матлаи:

Чуз оstonи туам дар ҷаҳон паноҳе нест,
Сари маро ба ҷуз ин дар ҳавола ғоҳе нест.

омадааст, аммо ғазалҳои ҷавобӣ ба ин ғазал аз нусха афтодаанд. Ба гайр аз ин баъзе варақҳо бо иштибоҳи саҳҳоф нодуруст саҳифабандӣ шудаанд. Масалан, дар варақи 130б ғазали Мавлоно Ҷомӣ пурра оварда нашуда, варақи 131а бо ғазали Ҳофиз шурӯъ мешавад, ки вазну қоғияни он тамоман дигар аст. Баъди мутолиа ва баррасии ин нусха маълум гардид, ки варақи 161а давоми бевоситаи варақи 131а мебошад. Бештари норасоҳо дар ин нусха бо гуноҳи саҳҳофи он сар задаанд.

Дар аввали нусха якчанд мӯҳрҳо гузошта шудааст, ки баъзе онҳо шакли мудаввар ва баъзе шакли байзавӣ доранд. Дар яке аз мӯҳрҳо номи Файзмуҳаммад сабт шудааст, ки шояд ў соҳиби нусха буда бошад. Дар ҳар сурат ин нусха баъд аз нусхай музеи Британия нусхай қадимтарини то қунун номаълуми «Тухфату-л-Ҳабиб» мебошад. Нусхай мазкур бо ин рубой оғоз мегардад:

Эй номи ту дебочаи маҷмӯаи роз,
Нозанда ба номи ту ҳама аҳли ниёз.
Бар ҳар варақе, ки номи ту гашт тироз,
Моро дарест ба ғулшани аҳли ниёз^[5,1a].

Фаҳрӣ ба мамдӯҳи худ Ҳоҷа Ҳабибуллоҳи Соваҷӣ вазири Ҳурросон ду маснавӣ гавиштааст.

Аз ин маснавӣ маълум мешавад, ки суханвариву сухансанҷӣ дар замони шоир, ҳусусан дар дарбори салотини Ҳирот мавқеи баланду ҳосае дошта, аз ҷониби ҳокимони ҳамон давр мавриди эҳтирому дастгирӣ қарор доштаанд.

Матни ин нусха бо ғазали Саъдӣ шурӯъ мегардад. Нусхай Кобул бо гузашти айём то андозае осеб дида, авроқи он қисман аз байн раftаast.

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

Дар баъзе варақҳо танҳо мақтаи ғазалҳо оварда шудааст. Варақҳо дар нусха аз рӯи тартиби муайян саҳҳофӣ нашудаанд. Бо вуҷуди ҳамаи нуқсонҳо ва норасоиҳо нусхай Кобул дорон аҳамияти муайян мебошад ва ҳангоми табъи асар аз он истифода бурдан мувофиқи матлаб хоҳад буд.

Омӯзишу баррасии «Тухфату-л-Ҳабиб» ва дар адабиёт ба ҳукми анъана даромадани ин навъи адабӣ имкон медиҳад, ки рушду нумӯи адабиёти форсу тоҷик дар қарнҳои гуногун мушоҳида карда шавад.

Китобнома:

1. А.Мирзоев. Як манбаи муҳим роҷеъ ба таъсири қаломи сухангӯи бузурги Ҳинд//Известия АН Республики Таджикистан отделение общественных наук №2(84), 1976. -С. 51-54. А.Мирзоев Сенздаҳ мақола. Душанбе, 1977. 287с.
2. А.Афсаҳзод Ҷомӣ- шоири ғазалсаро. Душанбе: Маориф, 1989. 256с.
3. Абдунаబӣ Сатторов. Афкори адабӣ ва эстетикии Абдураҳмони Ҷомӣ. Душанбе// Абдураҳмони Ҷомӣ, маҷмӯаи мақолаҳо бахшида ба 550-солаги А.Ҷомӣ) Ирфон, 1975.- С.83-84.
4. Довуд Роҳбар. Оғози Мушоираҳо//Маҷаллаи Урду, апрел. - Қарочӣ. - С.1945.-С.38-39.
5. Нусхай қаламии Оршифи милии Афғонистон, рақами 617 (Феҳристи нусхай ҳаттии оршифи миллии Афғонистон.-Кобул,1303. - С. 232, 234.)
6. Саид Нағисӣ. Таърихи назм ва наср. - С.359.
7. «Тухфат-ул-Ҳабиб», нусхай қаламии китобхонаи шахсии Эргашалий Шодиев. Шаҳри Ҳучанд.
9. Маҷаллаи «Урду». Исломобод, чопи «Ориентал», с.1425.-С.132.
10. Аҳмад Гулчини Маонӣ. Таърихи тазкираҳои форсӣ. Ҷ.1. Техрон-1350.-715с.
11. Supplement to the Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum by Charles Rieu. London: 1895. –P.308.

«ТУХФАТ АЛ-ҲАБИБ» СУЛТОНМУҲАММАДА ФАҲРИИ ХИРАВИ

«Тухфат ал-Ҳабиб» относится к числу самых значимых сочинений Фаҳрии Хирави и считается наиболее надежным

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

источником для исследования литературы XІУ-ХҮ вв. Сборник, составленный в 924/1522 г. в Герате, как и «Латийиф-наме», посвящен Хабибулаху Саваджи, о чём свидетельствует его название – «Дар Хабибу».

Следует особо отметить, что «Тухфат ал-Хабиб» Фахрии Хирави еще при жизни самого автора имело всеобщее признание и способствовало появлению его последователей в литературе начала XVI века, открывая новое направление в персидско-таджикской литературе, в результате чего в литературных кругах Мавераннахра, Хорасана и Индии появилось множество сборников. Так, например в Мавераннахре были созданы сотни сборников под названием «Радаиф ал-ашъар», в Хорасане - «Джунг» а в Индии - «Махак». В настоящее время в библиотеках различных стран хранится большое количество таких сборников.

Поэт, как правило включал в сборник не менее четырех газелей – ответов. «Пустые» места, если таковые оставались, он заполнял собственными газелями. Но зачастую можно обнаружить и более четырех газелей – ответов.

Ключевые слова: Фахрии Хирави, Тухфат ал-Хабиб, Радаиф ал-ашъар, персидско-таджикская литература, газели – ответы, джунг.

«TUHFAT UL-HABIB» SULTON MUHAMMAD FAKHRIYYA HIRAVI

“Tuhfat ul-Habib” is one of the extremely important works of Fakhriyya Hiravi and is considered as one of the principal source material for the study of the 14th-15th century literature. The collection “Tuhfat ul-Habib” was compiled in 924 (AH/1522 CE) in Heart and similar to that of “Latiyif-name”, is a dedicatory composition and as evidenced by its title was dedicated to Habibullah Savagi.

Compilation of “Tuhfat ul-Habib” gave stimuli into emergence of a new trajectory in the Persian-Tajik literature of the early 16th century and contributed to the development of many anthologies in the literary circles in Transoxiana, Khorasan and India. Some of the anthologies following the “Tuhfat ul-Habib” example of this era are “Radaif al-ash’ar”, “Jung” and “Makhak” composed in Transoxiana, Khorasan and India respectively. There are multiple copies of such anthologies held in various libraries in the world.

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

Keywords: Tuhfat ul-Habib, Fakhriyya Hiravi, Habibullah Savagi, anthology, prose.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сайдҳоҷа Ализода- мудири Маркази таҳқиқ ва нашри мероси хаттии Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хаттии ба номи Рӯдакии АИ ҶТ, номзади илми филология, дотсент; тел.: (+992) 61-64-12, e-mail: alizoda1955@mail.ru.

Сведения об авторе: Сайдходжа Ализода – кандидат филологических наук, доцент, заведующий Центром исследования и публикации письменных наследия Института языка, литературы, востоковедения и письменного наследия имени Рудаки АН РТ; тел.: (+992) 61-64-12, e-mail: alizoda1955@mail.ru.

About the author: Dr. Saidkhoja Alizoda is a head of Centre of Research and Publication of the Written Heritage at the Rudaki Institute of Language, Literature, Oriental Studies and Written Heritage of the Academy of Sciences of Tajikistan. Phone: (+992) 616-412, E-mail: alizoda1955@mail.ru

МАҚОМИ «МАҲОСИНУ-Л-КАЛОМ»-И МАРГИНОНӢ ДАР ТАҲАВВУЛИ НАЗАРИЁТИ АДАБИИ ПОРСИИ ТОЧИКӢ

Юсуфов Умриддин

***Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хаттии
ба номи Рӯдакии АИ ҶТ***

«Маҳосину-л-калом»-и Имом Абулҳасан Наср ибн ал-Ҳасан ал-Маргинонӣ (ваф 1055 м.) дар илми адабиётшиносии араб мақоми хос дошта, дувумин таълифот баъди китоби «ал-Бадеъ»-и Ибн Муътазз мебошад, ки ба илми бадеъ баҳшида шудааст. Номи Ҳасани Маргинонӣ ба аҳли арбоби балогат, хусусан бадеънигорони порсии тоҷикӣ ҳанӯз аз мукаддимаи «Тарҷумону-л-балога»-и Муҳаммад Умарӣ Родӯёнӣ ошноост. Вале дар бораи муаллифи он дар сарчашмаҳо маълумоти ниҳоят кам вучуд дорад. Чунонки соҳиби тазкираи машхури «Думяту-л-қаср» Абулҳасан Алӣ ибн ал-Ҳасан ибн Алӣ ал-Боҳазрӣ дар бораи Маргинонӣ дар бораи зиндагиномаи номаълуми ӯ ахбори пуркимат медиҳад: «Маргинонӣ дар рӯзгори раис Абулқосим Абдулҳамид ибн Яҳё раҳматуллоҳу алайҳумо ба Зузан ворид

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

шуда, аз мукаррабони даргоҳи ӯ ба ҳисоб мерафт. Вай дар назму наср соҳибназар будааст» [2, 125-126].

Сипас, барои нишон додани ҳунари шоирии ӯ се байти ашъорашро зикр мекунад:

وَدْعَ الْغَزَالَ مَعَ الْغَرْنُ
أَهْدَى وَقَارَكَ إِذْ نَزَلَ
رَكْبَ الْبَطَالَةِ أَوْ هَزَلَ
وَدَعْ شَبَابَكَ إِذْ رَحَلَ
وَاسْتَغْنِمُ الشَّيْبَ الَّذِي
أَقِيقَ بِشِيخٍ مُّحَصِّدٍ

Муроди шоир дар ин абӯт он аст, ки вақте бо даврони ҷавонӣ видоъ мекунад, ба худ насиҳат медиҳад ва хешро водор месозад, ҳар он чи дар ҷавонӣ аз нишоту нерӯ ва ишқу муҳабbat буд, фаромӯш намояд. Он иззату оромише, ки дар даврони пирӣ дорад, барои анҷоми тоату ибодат ва иҷтиҳоди нафс ганимат бишморад. Шоиста нест, ки камоли умри хешро бо ҳазл ва амалҳои бесуд зоеъ намояд [2, 126].

Маргинон - тибқи гуфтаи Ибн Асир - «аз шаҳрҳои машҳури балдаи Фарғона» [4, 364] будааст. Аз ин бармеояд, ки аслу насаби Ҳасани Маргинонӣ ба мардуми порсигӯи Варорӯд нисбат дорад.

То имрӯз ба аҳли илм ду нусхай «Маҳосину-л-калом» маълум аст. Нусхай нахуст, ҳамоно нусхай мунҳасир ба фарди китобхонаи Эскуриали шаҳри Мадриди Испания мебошад, ки Аҳмад Оташ дар муқаддимаи «Тарҷумону-л-балоға»-и Родуёнӣ дар бораи он маълумот дода, аз дастнорас будани он ҳикоят мекунад. Ин нусха таҳти рақами 264 дар феҳрасти дастхатҳои китобхонаи мазкур сабт шуда, худуди чихъил варак дорад. Бояд гуфт, ки таърихи таҳрири нусхай Эскуриалро Абдулҳай Ҳабибӣ аз қавли Доренберг соли 838 ҳичрӣ медонад [15, 338]. Брокелман ва Доренберг таҳмин кардаанд, ки «Маҳосину-л-калом» дар асри IX ҳ. баробар ба XV м. таълиф шудааст. Вале Аҳмад Оташ ба ин ақида ихтилоғи назар дошта, ба чунин хулоса меояд, ки соли таҳрири нусхай мазкур 838 ҳ. мебошад [10, 22]. Аз рӯи чунин мулоҳизоти илмӣ ва рӯзгори зиндагии муаллифи китоб метавон ба ин натиҷа расид, ки Маргинонӣ рисолаи «Маҳосину-л-калом»-ро дар солҳои 40-уми асри X мелодӣ нигоштааст.

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Масарратбахш аст, ки чопи мусаввари ин нусхаро бори нахуст донишманди эронй Мұхаммади Фишоракй дар шахри Исфаҳони Эрон соли 1364 шамсй ба ҳуллаи табъ ороста, дар навбати худ муқаддима ва беш аз панҷоҳ саҳифа таълиқоту ҳавошӣ навиштааст. Барои барқарор кардани нусхай асл ва муҳтавиёти китоб,- мегӯяд Фишоракй, - ба марҷаъҳо ва масодири балоғӣ, аз қабили «Китобу-л-бадеъ»-и Ибн Муътазз, ки муаллиф аз он иқтибос намудааст, назар кардам ва матни онро бар мабнои муқоясаву муқобала таҳия соҳтам [8, бо-чим]. Нигоштаи зер низ дар асоси ин нусха сурат мегирад.

Нусхай дувуми ин асар баъдтар аз ҷониби ховаршиноси рус М. С. Киктев ёфт шуд. Ӯ роҷеъ ба бозёфти худ дар маҳфили «мутолиоти Ломоносовий»-и Донишгоҳи давлатии Москва соли 1982 гузориши илмӣ карда, дар навбати худ онро бо асари «Ятимату-д-даҳр»-и Саолибӣ ба риштаи таҳқиқ кашид [7]. Нусхай мазкур таҳти шумораи 3745 дар ҷилди панҷуми Феҳрасти дастхатҳои Тошканд сабт шуда, соли 1292 қ. таҳrir ёфтааст ва нисбатан бегалат мебошад [3, 70].

Ин нусха дар асарҳои илмии Н. Чалисова [3], М. С. Киктев [7], Р. Мусулмонқулов [9] мавриди истифода қарор гирифтааст, ки дар баробари таҳқиқи мавзӯоти умдаи улуми балогати арабиву форсӣ, ба баъзе паҳлӯҳои «Маҳосину-л-калом» низ ишора кардаанд.

Ба ҷуз ин Н. Чалисова дар таҳқиқоти боарзиши худ, ки дар ҳусуси китоби «Ҳадоиқу-с-сехр фӣ дақоқи-ш-шеър»-и Рашиди Ватвот мебошад, аз вучуд доштани ду нусхай дигар ҳабар медиҳад, ки дар дasti донишмандон Брокелман ва Сезгин маҳфуз будааст [3, 70].

Рисолаи «Маҳосину-л-калом»-и Маргинонӣ аз муқаддимаи муаллиф ва 20 фасл иборат мебошад. Вале Аҳмад Оташ ва Р. Мусулмонқулов бар ин назаранд, ки Маргинонӣ дар китоби худ 33 санъатро зикр кардааст[10. 15; 9. 12]. Ин ду нуқтаи назар ғалат мебошад. Зоро Маргинонӣ дар асарааш танҳо дар бораи 19 санъати бадей маълумот додааст.

Яке аз арзишҳои таълифоти Маргинонӣ дар он аст, ки барои ҳар санъат таърифи дақиқ мекунад ва аз Қуръон, аҳодис, сурудаҳои араб ва навиштаҳои арабии худ мисолҳои фаровон меорад.

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Сабаби таълифи китобро Маргинонӣ чунинбаёнмекунад: «... Ин китоб дар бораи зебоиҳои сухан (маҳосину-л-калом) ва тариқи оростану перостани калом, ки чӣ гунааст, баҳс мекунад ... дар маҷмӯъ зебоиҳои сухан беҳудуд ва шумораи онҳо беохиранд. Он (фан- У.Ю.) бояд ҷонҳоро мафтун кунад, афкорро маҷзуб созад ва ҷаҳонбиниро вусъат баҳшад» [8, 1-2].

Ва баъд аз муқаддимаи нисбатан кӯтоҳ ба ташреҳи санъатҳои бадеӣ мепардозад.

Фасли нахусти рисолаи Маргинонӣ ба санъати тарсеъ ихтисос дода шудааст. Вале чунонки дар китобҳои фанни бадеи арабӣ дида мешавад, асосан санъати аввалро «истиора» («Китобу-л-бадеъ»), «таҷнис» («Асрору-л-балога»), «маҷозваистиора» («ас-Синоатайн»), «истиора» («ал-Умда») ташкилмедиҳанд.

Дар рисолаҳои Ибн Рашиқ, Абӯҳилоли Аскарӣ, ал-Хоразмӣ ва ал-Боқилонӣ санъати «тарсеъ» мутаносибан мақоми 14,15,11 ва 19-умро ишғол менамояд.

Тарсеъ - мегӯяд Наталя Чалисова - дар бадеи порсӣ, баръакси бадеи арабӣ мақоми аввалро қасб менамояд, ки ба ин суннат Маргинонӣ асос гузошт[3, 173]. Сабаби дар мақоми аввал гузоштани тарсеъро Атоуллоҳ Маҳмуди Ҳусайнӣ чунин шарҳ медиҳад: «Ва тариқи ҷамеи шоирони Аҷам он аст, ки дар гуфтани саноеъ ва баёни он тарсеъро муқаддам медоранд-ба ҷиҳати он ки он санъат дар ваҷхи камол ҷуз дар матлаъ адое намеёбад»[17, 13].

Ба ақидаи Маргинонӣ тарсеъ аз «зебоиҳои сухан» (маҳосини калом) ва «бадеъ» буда, муҳтассоти онро «мӯътадилу-л-ақсом» (ақсоми баробари сухан-У.Ю) ва «муттағиқу-н-низом» (аз рӯи сиға хонаҳояш* дорои иттифоқ бошад- У.Ю) медонад...»[8, 2]. Худои барин гӯяд:

إِنَّ إِلَيْنَا إِيَّابِهِمْ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا حِسَابُهُمْ

(Ба яқин бозгаши тонон ба сӯи мост. Он гоҳ ҳисобаишон [низ] бар мост)[8, 2; 17, 88|25-26].

Чунонки Мутанаబбӣ гуфта:
و فَأُوكِمَا كَالرَّبْع أَشْجَاه طَاسْمَة بَأْن تُسْعَدَا وَ الدَّمْعُ
أشجاه سماجمة

*Родуёнӣ ва Ватвот ҳангоми таснифи санъати тарсеъ калимаи «қисм»-ро «хона» ва «ақсом»-ро «хона-хона» гуфтаанд.

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

(Вафои шумо дар ёрӣ расонидан ба ман монанди ин диёр аст, ки фарсудааши ҳузнангезтар аст, чунонки ашки фаровон низ ишфобахштар аст) [8,3].

Дар ин байти матлаъ вожаҳои «рубъ»-у «думъ» ва «тосума»-ю «самоҷума» дар санъати тарсесъ омадаанд.

Шоир дар ин байти чунин ақида дорад: -Ба ёрони худ мегӯяд, ки бо ашке фаровон ҳамроҳи ман гиря кунед, зеро ашки зиёд сӯзи дилро беҳтар мешиноад, ҳамчунон ки хонаи дӯст чун мундарис шавад, барои ошиқ андӯхбортар аст. Агар бо дикқат ба он таваҷҷуҳ кунем, мебинем, ки дорои навъе ошуфтагии равонӣ аст, ки таъқиди мавҷуд дар ин матлаъ нишондиҳандай он аст. Шояд муроди шоир он буда, ки донишмандони забоншиноси дарбори Сайфуддавла, аз ҷумла Ибн Ҷинӣ ва Ибн Ҳолуяро дар шигифт андозад, ба ҳамин далел аз матлаъи қасида шурӯъ мекунад ба истифодай зиёди алфози гарӣ, услуби печ дар печ ва маонии номаънус, то таваҷҷуҳи донишмандон ва файласуфоне чун Форобиро ҷалб кунад.

Тарсесъ -мегӯяд Марғинонӣ,-дар қаломи мансур маъни «бадеъ» («навойин», «навпардоҳта») ва дар қаломи манзум мағҳуми «абдаъ» («оғаридан» ва «навоварию навпардозӣ»)-ро ифода менамояд [8, 2-3].

Агар Марғинонӣ ба «аксоми баробар» ва «иттифоқи сига»-и тарсесъ афзалият дода бошад, Кудома «сифоти вазн», «саҷъи оҳири ҷузъи шеър» «аз лиҳози тасриф аз як ҷинс будан»-ро моҳияти он мешуморад [16, 140]. Ба шаҳодати Абӯҳилоли Аскарӣ асоси санъати тарсесъ «ҳашви байти мусаччаъ» аст [1. 489].

Вале тавзехи мавзӯъ дар китобҳои бадеи порсӣ нисбатан содатар буда, тарзу равиши корашон ба осори нависандагони араби пеш монандии бештар дорад ва дар навбати худ ғоҳе дар арзёбии нақди шеър ва асолати сухани манзуми шоир мулоҳизоти ҷолиб ва навро баён месозанд, ки рушди назариёти адабии порсиро мумтоз месозад. Чунонки Родуёнӣ дар «Тарҷумону-л-балоға» санъати таҷнисро чунин таъриф мекунад: «Порсии тарсесъ гавҳар ба ришта кардан бувад. Вай бад-ин ҷойгاه он аст, ки дабир ва шоир андар назму наср бахшҳои сухан хона-хона оранд, чунонки ҳарду қалима баробар бувад ва муттағиқ ба вазн ва ҳарфе аз аввали вай ҳамчун охир бувад, чунонки Абӯтайиби Мусъабӣ гуфт:

Шаккаршикан аст ё сухангӯи ман аст,

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Анбарзақан аст ё суманбүи ман аст.

Андар ин байт ҳар ду калима баробар афтоданд ва яксонанд ва вазни чун *шаккар бо анбар ва шикан ба зақан ва сухан бо суман ва гүй бо бүй*, ки ёд кардам, онро тарсөй хонанд» [11, 7].

Тафовути байнин тақсимбандии тарсөй дар «Махосинул-калом» ва «Тарчумону-л-балога» зиёд аст. Маргинонӣ ба ҷузъҳои тарсөй ва равише, ки онҳо барои расонидани иттилоот бо якдигар амал мекунанд, алоқаманд аст, Родӯёнӣ бошад, ба ҳусусиятҳои тасвирии тарсөй бештар аҳамият медиҳад.

Яке аз санъатҳои зеботарини фанни бадеъ ташбех мебошад, ки онро Маргинонӣ «ҳусну-т-ташбех» меномад. Ин байти Имруулқайстро, ки дар ҷаҳони ӯзбекӣ ӯзбекӣ буда, дар аксари китобҳои бадеи арабӣ, аз ҷумла «Махосину-л-калом» омадааст, Маргинонӣ низ шоҳид меорад:

**كَانَ قُلُوبُ الطَّيْرِ رَطِبًا وَ يَا بَسًا لَدِي وَ كَرَهَا الْعَنَابُ
وَ الْحَشْفُ الْبَالِي**

(Дилҳои мурғон дар ошёнаи он ӯзбек дар ҳоле, ки тару ҳушк буданд, ҳамонанди унноб ва ҳурмои ҳушк пусида буд) [8, 33].

Шоир дар ин байт ду ҷизро ба ду ҷиз ба таври тафсил ташбех кардааст, «рутаб»-ро ба «унноб» ва «ёбис»-ро ба «ҳашаф», пас дар «гояти ҷавдат» омада. Ба иборати дигар, Имруулқайс қалби тару тозаи парандаро ба унноб ва дили кӯҳнаву ҳушкидаи онро ба бадтарин навъи ҳурмои пӯсида ташбех кардааст, ки бешак, аз маҳорати бузург ва ҳунари тасвиргарияш шаҳодат медиҳад. Ҳамин нукта шеъри ӯро нисбат ба дигар шоирони ҷоҳилий мумтоз мекунад, ки онҳо зеби китобҳои бадеъ гардидаанд.**

Ин ду байти Абулфараҷ Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Ғассонӣ ад-Димашқӣ, мулаққаб ба Ваъворо низ ташбехи қоноят зеб додааст:

**قَلَنَا وَ قَدْ قُتِلَتْ فِينَا لَوْ اَحْظَاهَا
الْحُبُّ مِنْ قُوَّدٍ
فَامْطَرَتْ لَوْلُوٌّ مِنْ نَرْجِسٍ فَسَقَتْ
الْعَنَابُ بِالْبَرْدِ
وَرْدًا وَ عَضَّتْ عَلَى**

(Мо гуфтем, вақте ки ҷашмони ў бисёре аз моро қушта буд,
«Оё барои қотили шиқ подоше нест?»

** Барои маълумоти бештар ниг. ба рисолаи Умриддин Юсуфӣ «Ибни Рашиқ ал-Қайрувонӣ ва асари ў «ал-Умда» с. 145-150

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Ва лӯълӯ аз чашм ҷорӣ кард ва нарғисро об дод ва садбаргро сероб гардонд ва бар унноб бо тагархо газид) [8,34].

Дар китоби Ибн Рашиқ танҳо байти дувум бо таҳрири дигар оварда шуда, Абӯҳилоли Аскарӣ ҳам онро иқтибос карда, яке аз аёти олий медонад, зоро дар он панҷ ҷизро ба панҷ ҷиз ташбех кардааст: ашкӣ чашм ба лӯълӯ (марворид), ҷашмро ба нарғис, суратро ба гул, ангуштонро ба унноб аз ҷиҳати хизоб, дандонро ба тагарг (жола). Марғинонӣ ин байтро «зинати замон, беҳтарин зебоии рӯзгорон, бадоєъу-н-низом, рафєъу-л-калом, ҷамоли аср ва ҳилоли Миср» тавсиф кардааст [8,33-34].

Вижагии дигари муаллифи Маҳосину-л-калом дар он аст, ки илова бар санои адабӣ, ки баъдҳо ҷузви илми бадеъ гардид, дар бораи илми баён низ баҳс мекунад.

Маъни истиора,-мегӯяд- Марғинонӣ «он ҷунун бувад, ки исм ё лафз дар асли лугат мавзӯи ҷизро фаро гирад, сипас он исм ё лафзро ба ҷои дигар истиорат қунад». Ҳудои барин гӯяд:

وَ أَخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الَّذِي مِنَ الرَّحْمَةِ

(Ва аз (ҷиҳати) меҳрубонӣ бозуи фурӯтаниро барояшон паст қун...)[8, 29; 17, 24].

Марғинонӣ тавзех медиҳад: «Дар ибтидо бол – аз парандагон аст, вале дар инҷо он ҷизи дигарро ифода мекунад» [8, 29].

Чунонки дар ин таърифи Марғинонӣ дида мешавад, санъати истиора таърифи ибтидой дошта, масири ҷуғрофиёни худро ҳанӯз вусъат набахшидааст. Марғинонӣ дар ин фасл бештар ба ояҳои нуронии Куръон, аҳодиси набавӣ ва гуфтори фусаҳо қаноат варзида, ҳеч байти шоҳид намеорад.

Бояд гуфт, ки истиора дар назариёти бадеи арабӣ яке аз санъатҳои муҳимтарин ва коркардшуда буда, онро Ибн Мұтазз ҷунун тавзех додааст: «**Дар ин ҷо мустаор шудани қалима (-и нав) барои ҷунун ашё, ки истифодаи он ҷизи пинҳон аст, аз ҷизе ки дар он қалима номаълум аст, иборат мебошад...**»[5, 320].

Баъдан Қудома ибн Ҷаъфар онро бо мөъерҳои таърифи Арасту муқоиса кард, ки ба санъати маҷоз наздиқ аст. Аз ин ҷо, ки нисбат ба санъати истиора дар фанни шеър андешаҳои гуногун ва ихтилоғи назар вуҷуд дорад. Бо итминон метавон гуфт, ки ҳам худи санъат ва ҳам дарки назариявии он таҳаввули тӯлонаниро сипарӣ кардааст. Чунонки Ибн Рашиқ баъд аз дусад соли Ибн Мұтазз ба ҷунун натиҷа мерасад: «Истиора беҳтарин

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

навъи маҷоз буда, дар миёни зеварҳои шеър аз он ҳайратангезтар нест. Ин боби аввал аз фанни бадеъ аст» [6, 1/268]. Дар ҷои дигар Ибн Рашиқ маҳрачи истиораро ташбех низ медонад [19, 152].

Аммо дар бадеи порсӣ Родуёнӣ истиораро бад-ин ваҷӯҳ таъриф мекунад: «Маъни вай ҷиз орият хостан бошад ва ин санъат чунон бувад, ки андар ӯ ҷизе бувад, номеро ҳақиқӣ ё лафзӣ бувад, ки мутлақи он ба маъни бозгардад маҳсус, онгоҳ гӯянда мар он номро ё он лафзро ба ҷои дигар истиорат кунад, бар сабили орият»[11,40].

Родуёнӣ бо ин гуна таърифҳо ба илми бадеи порсӣ бунёд мегузорад ва зимнан методологияи (равишшиносии) онро таъйин месозад. Ӯ бо ду равиш сару кор дорад: якум, айнан истилоҳоти бадеъ, ё ба таври умумӣ ғӯем, балогати арабиро мавриди истифода қарор дода, маъни лугавӣ ва истилоҳии онро шарҳ медиҳад; дувум, истилоҳоти нав ва дар айни замон порсиро вазъ намудааст, ки зербинои бадеи порсиро ҳамчун илми мустақил асос гузаштааст.

Родуёнӣ дар оғоз ёдовар мешавад, ки мутобики ин таъриф барои ҳар сухан «ҷиз» «ном» вучуд дорад. Ин ду истилоҳро Родуёнӣ ба порсии тоҷикӣ баргардон намудааст, ки баробар ба «лафз»-у «маъно»-и арабӣ мебошад. Баъдан тавзӯҳ медиҳад, ки дар истиора «ном»-и мавриди назар «ба таври истиорӣ дар ҷои дигаре истифода мешавад», ки нисбат ба шарҳи интиқол ҷархиши ба ҳисоб меравад.

Таърифи Ватвот аз таърифи Родуёнӣ ҷандон тафовуте надорад. Аммо таърифи истиора дар «ал-Мӯҷам» нисбат ба ду таърифи пешина возех ва устувор мебошад. Ӯ истиораро «навъе маҷоз» медонад ва маҷоз зидди ҳақиқат аст, ки лафзро бар маъни итлоқ кунанд, ки возеъи лугат дар асл вазъи он бозои он маъни ниҳода бошад...» [12, 374].

Тариқи коргоҳи эҷодии Шамси Қайс ба ин зайл аст, ки ӯ истилоҳоти фанни арабии «вазъу-л-луға ва аслу-л-луға»-ро мавриди баррасӣ қарор медиҳад ва алоқаи истиораро, ки аз ҳусусиёти зотии он ба шумор меравад, бо мағхуми тамсилӣ он таъкид менамояд ва зимнан талош меварзад, ки миёни маъни ҳақиқӣ ва маҷозии қалима тафовут гузорад. Фузун бар ин, ӯ дар таърифи худ ҷанд навъи корбасти тамсилӣ қалимаро меоварад.

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Яке аз онҳо «робитаи шабоҳат» мебошад, ки дар натиҷаи иртиботи байни маънни ҳақиқӣ ва тамсилӣ ба вучуд меоянд. Вилим Смит бар ин ақида аст, ки Шамси Қайс ин ҷанбаҳои нави истиораро аз китобҳои «Мафотиҳу-л-улум»-и Саккокӣ ва «Ниҳояту-л-иҷоз»-и Фахри Розӣ аҳз кардааст[14, 162]. Ин навъро профессор Абдунаబӣ Сатторзода ба қарин будани «мурооти алоқаи мушобихат дар истиора ба ташбех» нисбат медиҳад[13, 104]. Ҳамин аст, ки Ӯнсуралмаолии Кайковус дар мавриди арзиш ва таъсири сухан мефармояд: «Агар хоҳӣ, ки сухани ту олий бошад ва бимонад, бештар сухани мустаор гӯй ва истиорат бар мумкинот гӯй».

Марғинонӣ дар баробари баёни баъзе аз мулоҳизоти хеш дар бораи нақди шеър ва мақоми шоириӣ, дар фасли охири китоб назариёти адабии ҳудро нисбатан муфассал изҳор медорад. Ба андешаи ӯ моҳияти асосии адабиёт дар адои «сухани фасеҳ гуфтани шоиру нависанда ва маънни бадеъ» ифода мегардад. Ӯ аз шоирону дабирон даъват ба амал меорад, ки онҳо бояд рисолати азалии ҳудро, ки баёни матбӯъи сухан тавассути шеър мебошанд, адо намоянд. Ва ин амрро ба василаи «ибдоъ ва ҷазал» масъалагузорӣ кардааст. Маънни лугавии «ибдоъ»-ро соҳиби «Маҳосину-л-калом» «падид овардани чизи нав буда, дар истилоҳ он аст, ки шоир маънни бадеъ ба лафзи ҷазал назм карда ва ин сухан аз ӯ пеш касе нагуфта ва дигареро дар он мушорикат набошад», таъбир кардааст. Аксари муҳаққиқони илми бадеъ мусталаҳоти «ибдоъ» ва «иҳтироъ»-ро бо ҳам баробар ва муодил донистаанд. Вале танҳо Ибн Рашиқ миёни онҳо тафовут гузошта, моҳияти ибдоъро то андозае ташаккул додааст: «Тафовут миёни иҳтироъ ва ибдоъ – ҳарчанд дар забон мағҳумҳои онҳо яқсонанд – дар он аст, ки иҳтироъ ин баёни маъоние, ки қаблан набуда.... Ибдоъ – ин вакте ки шоир маъноро бо роҳҳои суннатӣ ва гайримаъмул зеб мебахшад, ба ҳамин хотир ин ном боқӣ мемонад ва онро бадеъ (нав) меноманд, ҳатто агар онро зуд-зуд такрор намоянд ҳам. Бинобар ин, иҳтироъ ба маъно ва ибдоъ ба ифодай он дар лафз тааллук дорад»[6, 1/265].

Бинобар ин, Марғинонӣ ба муҳтавои ганӣ ва навпардозонаи шеър аҳамият дода, адои «маънни бадеъ ба лафзи ҷазал»-ро асоси иншоди қаломи манзум медонад.

Чунонки ба назар мерасад, миёни бадеъи арабӣ ва бадеъи

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

порсии точикӣ дар баробари яксонии баррасии мавзӯъ аз ҷиҳати мазмуну муҳтаво каме тавофут дорад. Вале дар иваз изофоти зиёдеро дар онҳо мебинем. Масалан, Абӯҳилоли Аскарӣ дар «Синоатайн» 38 санъатро тавсиф карда бошад, Родуёнӣ 72 санъат, Ватвот 81 ва Шамси Қайс 69 санъатро бармешуморанд[5, 6-8]. Ин иловаҳо ба таври умумӣ ҷуз оғоҳии ин санъатпардозон аз тафовутҳои зарифи забон, тағиироти муҳимми дигареро инъикос намесозад. Вале метавон бо эътиමод гуфт, ки ҳамин навгониҳои ҷузъие, ки дар кутуби бадеъи порсӣ дида мешавад, якҷо ҷамъ намуда, онҳоро ба тартиб мавриди баррасӣ ва таҳқиқ қарор дихем, фарқияти умдаи бадеъи арабӣ ва порсии точикӣ куллан равшан мегардад. Дар оянда ба ин масъалаи муҳим барҳоҳем гашт.

Ба назари ин ҷониб, рисолаи «Маҳосину-л-калом»-и Марғинонӣ дорои аҳамияти зер аст:

1. «Маҳосину-л-калом»-и Марғинонӣ аз қадимтарин китобҳои фанни бадеи арабӣ мебошад ва дар навбати худ вай аввалин муаллифи арабизабони порсигӯй аст, ки дар илми бадеъ китоб таълиф кардааст. Ин матлабро метавон идомаи назҳати шуубия ва ҷараёни бомуваффақӣ назҳати тарҷума номзад кард, ки Марғинонӣ ба ин суннати устувори гузаштагони худро, аз қабили Ибни Муқаффаъ, Ҳасан ибн Саҳл, Балозурӣ, Муҳаммад ибн Ҷаҳми Бармакӣ, Баҳром пури Мардоншоҳ, Абӯяъқуби Ҳураймии Суғдӣ, Саҳл ибн Ҳорун ва садҳо фарзандони дигари фарзонаи тоҷик барои ҳифзи мероси фарҳангии худ ҷонбозиҳо кардаанд, идомат баҳшидааст.

Баъдан, ин суннатро Абдулқоҳири Ҷурҷонӣ, Ҷоруллоҳи Замаҳшарӣ, Сироҷиддин Абӯяъқуб Юсуф ибн Абібакри Саккокӣ, Фаҳри Розӣ, Ҳатиби Қазвінӣ ва дигарон идома дода, дар рушду такомули фанни балогати арабӣ, ҳусусан ба шоҳаҳои алоҳида ва мустақил ҷудо шудани он (маонӣ, баён ва бадеъ) саҳми барҷаста гузаштаанд.

2. Он сарчашмаи асосии таълифоти бадеънигории порсии тоҷикӣ мебошад. Яъне барои падид омадани китобҳои бадеи порсӣ, баҳусус «Тарҷумону-л-балога», густариши он дар қаламрави Варорӯдзамина гузаштааст. Чунонки Родуёнӣ дар муқаддимаи китобаш мегӯяд: «... ва оммаи бобҳои ин китобро бар тартиби фусули «Маҳосину-л-калом», ки Ҳоча Имом Наср б. ал-Ҳасан (разияллоҳу анху) ниҳодааст, таҳриҷ кардам ва аз тафсири вай мисол гирифтам» [11, 3-4]. Дар баробари ин,

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

рисолаи мазкур марчаъи муҳимми адабӣ ва таърихӣ низ ба ҳисоб рафта, оид ба осори зебошинохтии арабҳо маълумоти пурқимат медиҳад. Ҳусусан бâъзе мулоҳизаҳо доир ба нақди шеър, арзёбии моҳияти воситаҳои тасвири бадей ва муқoisai ашъори шоирон, ки дар натиҷа назариёти адабии Марғинониро шакл медиҳанд, аҳамияти калони адабӣ доранд.

3. Таъсири мустақими рисолаи мазкур ба рисолаҳои дигари бадеи форсии тоҷикӣ, аз қабили «Ҳадоиқу-ш-шеър фӣ дақоиқи-ш-шеър»- Рашиди Ватвот ва «ал-Мӯъҷам фӣ маъойири ашъори-л-Аҷам» дар он аст, ки аслан мисолҳои арабӣ, ба шумули оёти раббонӣ, аҳодиси набавӣ, зарбулмасалу мақол ва абёти арабӣ аз он баргирифта шудаанд.

4. Арзиши илмии дигари ин рисола дар он аст, ки хусусияти таълимиву омӯзишӣ дорад. Ҳарчанд Н. Чалисова онро аз ҷумлаи асарҳои машҳури назарияй намешуморад [3, 70]. Вале мо ба ин ақидаи ӯ розӣ шуда наметавонем. Зоро асарҳои балогати арабӣ дар давраи аввали таҳаввули ҳуд, ба мисли «Китобу-л-бадеъ»-и Ибн Мұтазз ва «Нақду-ш-шеър»-и Қудома нисбатан кӯтоҳ ва мӯчаз буданд, ки Марғинонӣ низ аз ҳамин равиш пайравӣ кардааст.

Китобнома:

1. Аскарӣ, Абӯҳилол Ҳасан ибн Абдуллоҳ ибн Саҳл, Меъёрӯ-л-балоға. Муқаддимае дар мабоҳиси улуми балогат. Ба инзимоми тарҷумаи китоби Синоатайн (назму насрӣ арабӣ). Тарҷумаи доктор Муҳаммад Ҷаводи Насирӣ.-Техрон: Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон. 685 с.
2. Боҳазрӣ, Абулҳасан Алӣ ибн ал-Ҳасан. Думяту-л-қаср. Бейрут: Дорулҷалил. 1414қ/ 1993 м. ҷ. 2. 438 с.
3. Ватват Рашид ад-дин. Сады волшебства в тонкостях поэзии (Ҳадаик ас-сихр фӣ дақаик аш-шиър) Перевод с персидского, исследование и комментарий Н. Ю. Чалисовой. Москва:Наука. 1985. 324 с.
4. Ибни Асир. Ал-Комил фӣ-т-таърих. Бейрут-Лубонон:Дор содир. ҷ. 6.
5. Ибн ал-Мұтазз. Китаб ал-бадӣ. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Т. VI. Издательство Академии наук СССР. Москва-Ленинград. 1940. 739 с.
6. Ибн Рашиқ ал-Қайрувонӣ. Ал-Умда фӣ маҳосини-ш-

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

шеъри ва одобиҳ ва нақдиҳ. Бейрут:Дорулҷил, 1401 қ./1981 м. ҷ.1-2., 328 с.

7. Киктев М. С. Из арабской литературной теории XI в. Трактаты Маргинани и Саалаби. Москва: МГУ, 1982.

8. Марғинонӣ Имом Абӣ ал-Ҳасан Наср ал-Ҳасан. Маҳосину-л-калом ав Китобу-л-маҳосин фӣ назми ва-н-насри. Бо муқаддима, таълиқот ва ҳавошии Фишоракӣ М. Исфаҳон: Фарҳангсарои Исфаҳон.1364 ш. 127 с.

9. Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтикаХ-XV вв. Москва:Наука, 1989. 240 с.

10. Оташ Аҳмад. Муқаддима бар Тарҷумону-л-балога. - Сс. 7-18

11. Родуёнӣ, Муҳаммад б. Умар. Тарҷумону-л-балога. Ба тасҳех ва иҳтиоми профессор Аҳмад Оташ ва интиқоди Маликушшуаро Баҳор. Техрон:Асотир.1362. 290 с.

12. Розӣ, Шамсуддин Муҳаммад ибн Қайс. Ал-мӯъчам фӣ маъёйири-л-ашъори-л-Аҷам. Ба тасҳехи аллома Муҳаммад Қазвийӣ, устод Мударриси Разавӣ ва Сируси Шамисо. Техрон: Илм, 1388. 640 с.

13. Сатторзода А. Такмилаи бадеъи форсии тоҷикӣ. Душанбе:Адид. 2011. 380 с.

14. Смит Вилям. //Нахустин осори форсӣ дар балогат. Мутарҷим Ҳасанободӣ Маҳмуд. Маҷаллаи Кайҳони андеша. Мурдод ва шаҳривари 1373. Шумораи 55. –сс. 152-169.

15. Фишоракӣ Муҳаммад. //«Маҳосину-л-калом»-и Марғинонӣ. Техрон:Донишкадаи адабиёт. 1362.

16. Кудома ибн Ҷаъфар. Нақду-ш-шеър. Ба форсӣ тарҷумаи доктор Сайд Абулқосими Сиррӣ. -Ободон:Пурсиш,1384. 312 с.

17. Қуръон.

18. Ҳусайнӣ, Атоуллоҳ. Бадоєъ-ус-саноеъ. Бо сарсухан, тавзехот ва таҳрири Р. Мусулмонкулов.-Душанбе:Ирфон.1974. 222 с.

19. Юсуфӣ У. Ибни Рашиқ ал-Қайрувонӣ ва асари ў «ал-Умда фӣ маҳосини-ш-шеъри ва одобиҳ ва нақдиҳ. Душанбе:Ирфон. 2012. 188 с.

РОЛЬ «МАҲАСИН-АЛ-КАЛАМ» МАРГИНАНИ В РАЗВИТИИ ТАДЖИКСКО-ПЕРСИДСКОЙ

ЛИТЕРАТУРНОЙ ТЕОРИИ

Трактат «Махасин-ал-калам» Маргинани послужил появлению таких произведений персидской художественной литературы, как «Тарджуману-л-балага», и их распространению на территории Вароруда и признан как один из лучших источников персидской художественной литературы. Наряду с этим, данный трактат признан важным историко-литературным источником, полноценно и всеобъемлюще описывающим многогранную и богатую арабскую историю. В частности, некоторые размышления о поэтической критике, ценности и сущности способов художественного представления и сравнения поэзии поэтов, которые формируют и представляют художественную значимость творчества Маргинани, имеют важное значение для теории и практики литературоведения.

Ключевые слова: Махасин-ал-калам, Маргинани, художественная теория, прикладная литература, украшение художественной речи, рифма, метафора, аллегория.

THE ROLE OF MARGHINONI'S “МАҲАСИН-АЛ-KALĀM” IN THE DEVELOPMENT OF TAJIK-PERSIAN LITERARY THEORY

Marghīnānī's treatise “Mahāsin-al-kalām” gave impetus for emergence of Persian literary works such as “Tanjumān-al-balāgha” and their spread in Transoxiana. “Mahāsin-al-kalām” is recognized as one of the prime sources of the Persian literature. In addition, this treatise is also considered to be an important historical source, which provides a comprehensive description of the Arabic history. In particular, it provides some reflections on the poetic criticism, value and essence of ways of the fictional presentation and comparison of rhymes that essentially form and represent Marghīnānī's writing. These insights are important for the theory and practice of literary study and criticism.

Keywords: Mahāsin-al-kalām, Marghīnānī, literary introduction, applied literature, art speech, rhyme adornment, metaphor, and allegory.

Маълумот дар бораи муаллиф: Юсуфов Умриддин Абдукофиевич- докторанти Институти забон, адабиёт,

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

шарқшиносӣ ва мероси хаттии ба номи Рӯдакии АИ ҶТ, номзади илми филология; тел.: (+992) 919 04 55 75; email: nushin74@mail.ru.

Сведения об авторе: Юсуфов Умриддин Абдукофиевич, докторант Института языка, литературы, востоковедения и письменного наследия имени Рудаки АН РТ, кандидат филологических наук; тел.: (+992) 919 04 55 75; email: nushin74@mail.ru.

About the author: Yusufov Umriddin Abdukofievich is a doctoral student at the Rudaki Institute of Language, Literature, Oriental Studies and Written Heritage of the Academy of Sciences of Tajikistan. Phone: +992 919 045 575; Email: nushin74@mail.ru

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

ПОСВЯЩАЕТСЯ 150-ЛЕИЮ ПОЭТА

УДК:891.550.092

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЭЗИИ

ТУГРАЛА

Шоев Абдухамид

***Таджикский государственный педагогический
университет им. С.Айни***

Каждому поэту присущ свой стиль выражения, воплощающийся в его стихах. Поэтому, знакомство со стилем стихов поэта, несомненно, способствует познанию и определению его творческого мастерства, его близости и источников вдохновения относительно поэтов прошлого и будущего, приверженности форме или содержанию, периодизации и демонстрации развития и совершенства словесного мастерства в свете художественных приёмов и т.д.

Поскольку вопросы стилистики стиха являются весьма обширными, то мы отдельно рассмотрели некоторые из них в поэзии Туграла с позиции тематики, размера, рифмы и редифа и считаем необходимым затронуть, **художественные особенности его стихов, которые комментируются как элемент мастерства и формирования его стиля.**

Перед тем, как мы приступим к изложению затрагиваемой темы, считаем приемлемым, провести периодизацию стиля стихов Туграла с его первых шагов на творческом поприще до его творческого совершенства. Туграл, как было не раз отмечено, наряду с тем, что писал стихи во всех литературных жанрах, является поэтом-певцом газелей. Его газели были воспеты в свете творчества поэтов классиков иракского и индийского стиля. Следовательно, творчество Туграла по стилевым особенностям можно классифицировать на два периода:

1. Первый период творчества поэта связан с иракским стилем, в нем нет никакой прихотливости и сложности изложения. В данном периоде поэт акцентирует внимание на произведения таких великих поэтов иракского стиля как Саади, Камол Худжанди, Хафиз, Джами, сочетает и гармонирует своё творчество с их творчеством. Следует обратить внимание на следующие строки, где поэт словно упоминает стихи,

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

полные смысла и превосходства Саади Ширази и Хафиза Ширази:

Дұш ин ғазал дар гұши ман мегуфт дехқони сухан,
Назме, ки Саъді гүфтааст, дорад «Гулистан» дар бағал! [1, 274]
Вчера эту газель мне говорил сказитель,
Поэзию, воспетую Саади, имея за пазухой «Гулистан»!
Туграл, чй хуш аст маънни ин мисраи Ҳофиз:
«Рухсорай Махмуд кафи пойи Аёз аст» [1,171].
Туграл, какая прекрасная мысль в этом полустишии
Хафиза:

«Лико Махмуда- это ступня Аёза»!
Газели первого этапа творчества поэта в основном
посвящены теме любви.

Ёди ёйеме, ки ҳар дам бо манат пайғом буд,
Шахди мазмуни ҳадиси дилкашат дар ком буд [1, 193].
Память дней, когда была от тебя мне весточка,
Сласть твоей приятной речи была желанна.

В этом смысле газели, воспетые поэтом на этом этапе, были
просты, благозвучны и выразительны.

2. Второй период творчества Туграла включает стихи в
индийском стиле, воспетые в свете газелей Бедиля. На данном
этапе, когда Туграл достигает достаточных знаний и опыта,
как сын своей эпохи, он сознательно исходит из творчества
Бедиля и следует ему. Туграл в своём творчестве подражает
Бедилю с позиции тематики, размера, рифмы, редифа и
художественности, результатом чего являются 106 газелей, о
которых было упомянуто выше. Диван стихов Туграла (1916 г.)
начинается со следующих байтов:

Ба ачз аз нотавонихо агар бурди ту роҳ он ҷо,
Садои қўси навбат зан зи моҳи то ба моҳ он ҷо[2, 2-3].
В потёмках своей немощи, если ты шел туда,
Бей в барабан череды, от рыб до луны.
Указанная газель Туграла написана в подражание газели
Бедиля, начинающейся следующим начальным байтом:

Ба авчи Кибриё, к-аз пахлӯи ачз аст роҳ он ҷо,
Сари мӯе гар ин ҷо ҳам шавӣ, бишкан кулоҳ он ҷо
[9, 337-338].

До вершины величия, куда дорога лежит через немощь,
Коль здесь согнёшься на волосок, там будеш ты горделив.

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Тематика газели Бедиля является мистической, то есть выражается мысль: если хочешь найти путь в высший мир - царство Божье, выбери покорность и смирение. Если здесь - в настоящем мире наклонишься на волосок - будешь сдержаным и непрятательным, то там - в потустороннем мире будешь превосходным, с высоко поднятой головой. Размер стиха: ҳазаджи мусаммани солим - четырехкратный мафоъйлун (v - - -) в каждой стопе; со следующей рифмой: часть «оҳ» в обоих матлаъ, ҳ-рави, о-ридфи муфрад и выражение «он чо» редиф. Всё это мы видим в матлаъ газели Туграла, где всё повторяется. Здесь бейт Туграла предпочтителен тем, что он прост. Следовательно, Туграл считается в числе тех последователей, которые отличаются простотой изложения индийско-бедилевского стиля.

Исследование показывает, что Накибхон Туграл в сложении газелей использовал разные виды художественных приёмов, и тем самым добился выразительности, красочности и привлекательности своих стихов как с точки зрения стихотворной речи, так и смысла. В частности, поэт часто использовал такие смысловые и речевые приёмы как аллегория, сравнение, метафора, реминисценция, описание, иносказание, гипербола, цитирование пословиц или афоризмов, ихом (вид аллегории, где одно слово имеет два значения) стихи, пятнистый стих на двух языках) и т.д., что делает его стихи благозвучными, естественными и удивительными. Одной из значимых особенностей газелей Туграла, которая отличает его от других поэтов индийского стиля, считается индивидуальность его стиля, подтверждаемая высказываниями его современников, приведенными нами выше, о высоком художественном воображении поэта.

Туграл, будучи поборником духовных ценностей в поэзии, был больше склонен к смысловым приёмам. Но, наряду с этим, не совсем удаляется в своих стихах от словесных приёмов. Используя их последовательно или отдельно, он раскрывал наилучшим образом тему, содержание и в целом идею своих газелей. В газелях поэта можно даже встретить байты, в которых использованы оба художественных приёма, образцы которых мы рассмотрим ниже. Итак, если проникнуть в красочный мир и

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

заоблачное воображение поэта, то сперва ясно представляются его метафоры.

Метафора (маджоз) в словаре имеет значение “неправдоподобие” и “место перехода”, в терминологии - образная фигура, когда слова употребляются в косвенном значении, в переносном смысле. Поэтому, художественную словесность, особенно поэтическую – стихотворение, нельзя представить без метафоры (маджоз).

Туграл в своих газелях, следуя примеру своих предшественников, очень часто использует метафоры (маджоз), большая часть которых направлена на изображение красоты возлюбленной. Частота употребления слова, выражений и словосочетаний, которые представлены в метафоре, выглядят следующим образом. **“Рўй”** (Лико): “офтоб”(солнце), “моҳ”(луна), “гул”(цветок), “хуршед”(солнце), “бадри мунир”(ясная луна), “мохи том”(полнолуние), “баҳори ноз”(блаженная весна), “шамъи шабистон”(свеча ночи), “ойинаи сафо”(чистое зеркало), “офтоби Ховар”(солнце Востока); **“абру”(брюви)**: “камон”(лук), “тег”(клиновидный), “мадди эҳсон”(прилив милости), “мехроби дуъо”(ниша мольбы), “хилоли нагун”(перевернутый месяц); **“чашм”(глаза)**: “наргис”(нарцисс), “наргиси маст”(хмельной нарцисс), “наргиси шаҳло”(блестящий нарцисс); **“мижгон”(ресницы)**: “ханчар”(сабля), “тири камон”(стрелы лука); **“мӯй ва зулф”(волосы и кудри)**: “турра”(локон), “каманди ҳалқа”(верёвка с петлей), “турраи шабранг”(чёрные кудри), “турраи лаблоб”(вьющийся локон), “мор”(змий), “ҷаъди турра”(завиток локона), “турраи сунбул”(завитки локона); **“қаду баст”(стан, фигура)**: “саṛви равон”(стройный кипарис), “саṛви озод”(свободный кипарис), “саṛви мумтоз”(прекрасный кипарис), “мавзун”(стройный), “саṛви гулзори Ирам”(кипарис цветника Ирам), “шамшод”(самшит), “саṛви гулистон”(кипарис цветника), “саṛви хиромон”(грациозный кипарис), “бути парипайкар”(кумир словно пери), “саṛви саҳӣ”(прямой кипарис), “болои ноз”(блаженный стан), “нахли шамшод”(самшитовая пальма), “баҳори ноз”(блаженная весна), “нахли гулистони Ирам” (пальма цветника Ирам), “мохи симинсок” (серебристая луна), “саṛвимавзун”(изящный кипарис), “гулбадан”(грациозная),

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

“гулпирахан” (изящный цветок), “нозукбадан”(нежная), “ар-ари тұбишикан”(рев, ломающий сказочное райское дерево туби); **“рафтору кирдор” (манеры):** “тири нигоҳ задан”(выпустить стрелу взгляда), “бути номеҳрубон”(немилостивый кумир), “ширинтакаллум” (сладкоречивая), “хироми ноз”(величавая поступь), “чилваи товуси нар”(грациозный жест павлина), “дилсанг”(“бессердечный”), “оташинхұ”(вспыльчивый), “бути нозофарин”(кумир, приносящий счастье), “чафочұ”(притеснитель), “ширинсухан”(сладкоречивый), “бемуруват”(невеликодушный), “кабки дарй”(горная куропатка); **“лабу дандону дахон”(губы, зубы и уста):** “ғунча”(бутон), “ғунчай лаъл” (рубиновый бутон), “лаъли майгун” (рубин цвета вина) , “лаъли майпараст”(хмельной рубин), “лаъли Масеҳэъчоз” (рубин Христа чудотворного), “лаъли қонбахш” (живитильный рубин), “лабшакар”(сладкогубая), “дандонгұхар” (жемчужная улыбка), “шакар” (сладкий как сахар), “зулоли Кавсар”(райский источник), “ғунчай хандон”(смеющийся бутон), “лаъли ширини шакаррәз”(сладкоречивый рубин), “лаъли гухарзо” (плодородный рубин), “чавҳари фард”(бесподобный жемчуг), “лаъли гулгун”(розовый рубин), “донаи жола”(льдинки града), “лаъли сухандон”(красноречивый рубин).

Из образцов можно увидеть, что в использовании метафоры Туграл показал высокое мастерство и сделал свою поэтическую речь красочной, высокохудожественной и приятной, что безусловно приводит читателя в восторг и побуждает к эстетичности и гуманности.

Метафора (истиора) в словаре имеет значение брать во временное пользование. Как литературный термин является смысловой фигурой, образующейся из второстепенных слов, между которыми в изображении наблюдается сходство. Поэтому, метафору (истиора) исследователи называют одним видом метафоры (маджоз) и близким сравнению (ташбех). Но не упоминание сравниваемого отличает его от фигуры сравнения (ташбех). “Метафора (истиора) – отмечает литературовед С. Сайдов,- более лаконичная и выраженная, чем сравнение (ташбех), и считается лучшим средством для выражения чувств и изображения какого-нибудь жизненного эпизода или картины природы”[8, 60]. В связи с этим, Туграл

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

в своих газелях обратил особое внимание на этот художественный приём. Итак, обратимся к некоторым примерам, свидетельствующим о мастерстве поэта:

Мохи ман ҳар гах күшояд турраи лаблобро,
Мебарад аз чаъди ҳар зан гӯши обу тобро [3, 42].
Каждый раз, как расплетет моя луна вьющиеся косы,
Затмевает локоны всех женщин блеском своим.

Или:

Эй баҳори ноз, баҳри зиннати гулҳо биё!
Сайри дарё орзу дорӣ, ба ҷашми мо биё! [3, 50]
О весеннее благо, приди же, покрасуйся среди роз!
Мечтаешь, коль о прогулке речной, приди, взгляни на нас!

Или:

Эй ғунчай ҳандони ман, аз бӯстони кистӣ?!
В-эй душмани имони ман, аз дӯстони кистӣ? [3, 232]
О прекрасный бутон мой, чьих ты садов?!

О недруг веры моей, из чьих ты друзей?

Или:

Сарви ман, боз о, ки то сарви хиромон бинамат,
Ҳар тараф ҷавлон намо, то масти ҷавлон бинамат [3, 216].
Мой кипарис, приди же снова, чтобы я увидел твой

прекрасный стан,

Красуйся же по сторонам, чтобы я увидел твоё хмельное
кружение.

Как мы видим, поэт, чтобы точнее и яснее изобразить образ своей милой, использовал слова “моҳ” (луна), “баҳори ноз” (весеннее благо), “ғунчай ҳандон” (прекрасный бутон), “душмани имон” (враг, недруг веры), “сарви хиромон” (грациозный кипарис) ва “масти ҷавлон” (хмельное кружение) в качестве истиора, что полностью соответствует требованиям этой художественной фигуры.

Реминисценция (талмех) в словаре толкуется как “разбрасывать”, “тихо смотреть на что-то”. В терминологическом значении это - смысловая фигура, при которой стихотворец для усиления своей мысли упоминает исторические даты и события, известные пословицы, поговорки и предания, стихи из Корана и хадисы пророка. Поэтому, фигура талмех в газелях Туграла очень распространена.

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Поэт, наряду с упоминанием стиха Корана и хадисов пророка, также обращает внимание на любовные приключения и исторические предания, что сильно привязывается с тематикой и поэтическим стилем при изображении таких образов, как Лейли и Меджнун, Мансури Халладж, Вомик и Узро, Фарход и Ширин, Искандар, Доро, Джами Джам, которые представлены в новом литературном одеянии. Например, в следующем бейте мы видим применение двух реминисценций:

Гесуи Ширин бувад занчири пои Күҳкан,
Турраи Лайлӣ бувад дар гардани Мачнун таноб [3, 63].
Коса Ширин -это цепи, сковавшие ноги (горняка) Кухана,
Локоны Лейли- это аркан, накинутый на шею Меджнун.

В другом бейте поэт считает важным посетить и справиться о здоровии больного, даже если он враг, и очень хорошо упоминает историю Александра и Дария:

Пурсиши бемор бояд кард, гар худ душман аст,
Хеч нашнидӣ, Сикандар чун сари Доро гирифт [3, 69].
Посещение больного необходимо, если даже он враг,
Не слыхал разве ты, как Александр миловал Дария.

Примеры, подтверждающие вышеизложенное, свидетельствуют о том, что поэт был хорошим знатоком мировой истории и культуры и вместе с тем показал своё высокое мастерство в создании художественной фигуры талмех

Эпитет в словаре толкуется как “воспевать” и “прославлять”. В литературоведении является смысловой фигурой, направленной на воспевание и прославление предметов, событий и человеческих качеств. Туграл больше использовал данный приём для демонстрации прелестей возлюбленной. Например, в следующем бейте он упоминает свою любимую как «белотелая светлокожая», что удачно получилось:

Марҳабо, эй дилбари симинтани симинбадан,
Чаъди мушкинат бувад бар гардани чонам расан! [3, 219]
Милости просим, о очаровательная сереброкожая,
Твой ароматный локон аркан на шее души моей!

Он не довольствуется этим и использует самую высокую степень хвалы (тавсиф), которая называется отбором свойств (сифатчинӣ):

Лабшакар, дандонгухар, ширинтакаллум, дилбарон,
Дидаам, аммо на ҳамчун туам дилҳоҳ шуд! [3, 133]

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Сладкоустую, жемчуженную улыбку, сладкоречивую из красавиц,

Я видел, но подобно тебе ни одна не желанна!

Это состояние, с одной стороны, возникшее от искренности и привязанности лирического героя к возлюбленной, с другой стороны, ещё раз доказывает высокое мастерство поэта.

Иносказание (киноя) в словаре толкуется “говорить скрытыми фразами”. В терминологическом значении является одной из смысловых фигур, которую стихотворец использует в определенных целях - приятности, художественности и в то же время таинственности и символичности стихотворной речи. Например, в нижеследующем бейте поэт словом “гул” (цветок, роза) символизирует прекрасную возлюбленную, а фразой “гули рӯ” (цветок лица) иносказательно выражает её красивое лицо, и тем самым обнаруживает, что на свете он видел много красавиц, но они не так прекрасны, как любимая:

Кай бувад ҳамчун гули рӯи ту гул андар чаман,
Дар гулистони чаман дидем мо бисёр гул [3, 188-189].
Нет цветка, подобающего твоего лика розы,
Во всех садах цветущих, где мы были

Этот бейт может быть ярким примером поэтических приёмов илтизом (повторение в каждом стихе или полустишии одних и тех же слов или выражений) и иштилок (приведение в одном бейте подряд однокоренных слов), которые выражаются в виде “гул” (цветка, розы). Одна характерная особенность создания приёма иносказания (киноя) проявляется в том, что с его помощью поэт не показывает изображаемый предмет отрицательно, ибо объектом его иносказаний, является образ милой.

Гипербола (муболига) в словаре имеет значение “переходить границы”, “не знать меры”; прилагать много усилий; в литературоведении является смысловой фигурой, при помощи которой предмет изображения показывается больше или меньше, чем на самом деле. Туграл, используя этот приём при выражении прелести милой, состояния влюбленного, порицания соперника и правителей времени, иногда доходит до приёмов преувеличения (игроқ), высшего предела гиперболы и чрезмерности (гулув). Например, в нижеследующем бейте мы видим, что тело лирического героя из-за печали по любимой превратилось в кости, о которых притупились даже сто мечей

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

воинов, таких как Бахром, что свидетельствует об искусном применении поэтом приёма гиперболы (муболига):

Дар ғами ў аз вүчудам устухоне беш нест,
Кунд созад чисми ман сад ханчари Баҳромро! [3, 48]
От горести о ней всё существо моё кости, не более,
Сотня мечей Баҳрома от них отупело!

Исходя из вышесказанного, поэт так применил гиперболу (муболига), что образ представляется естественным и метким.

Цитирование пословиц или афоризмов (ирсоли масал) в словаре толкуется как “передача мудрого слова”. Как литературный термин - это смысловая фигура, состоящая из приведения пословицы, истории и поучительного слова, используемая стихотворцем для усиления своей мысли. Туграл в следующих байтах наилучшим образом использовав знаменитую поговорку “чашм пӯшида аз дарё гузаштан” (перейти реку с закрытыми глазами) и “гул бехор намешавад” (не бывает роз без шипов), представил выдающийся образец упомянутого художественного приёма:

Ашки хунин дар фироқаш гарчи тӯфон меқунад,
Чашм мегӯшем, з-ин дарё гузар дорем мо [3, 37].
Кровавые слезы бушуют, как бури,
Реку минуем, закрыв свои очи.

Или:

Кай бувад ёр барӣ аз ағӯр,
Як гуле нест, к-ӯ бехор аст [3, 72].
Не бывает желанной без недругов,
Нет розы, не имеющей шипов.

Первый бейт может также послужить примером для приёма “иҳом” - особого вида аллегории, фигуры, где одно слово имеет два значения, привычное и не привычное. Одна из особенностей индийского стиля заключается именно в продолжительном и распространенном применении рассматриваемого художественного приёма.

Туграл, как представитель индийского приёма, не мог не применять “ирсоли масал” в своих газелях. Он приводит такие афоризмы, которые известны, популярны и понятны. Кроме того, “ирсоли масал” в газелях поэта не доведен до крайности, а используется, как другие обычные художественные приёмы. В связи с этим Туграла можно назвать одним из мечтательных и в

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

тоже время чётко излагающих свои мысли, представителей индийского стиля. Эту характерную особенность поэта мы наблюдали также и в применении “ташбех” (сравнение), “истиора” (иносказание) и “талмех” (намек), что является ярким доказательством вышеизложенных мыслей.

Вопрос и ответ (саволу ҹавоб) по словарю означает “спрашивание” и “отвечание”. В терминологии является смысловой фигурой, где стихотворец свои мысли выражает путем вопросов и ответов. В истории литературы зафиксированы разные способы выражения поэтами приёма вопрос и ответ (саволу ҹавоб), примерами которых являются “пурсишу посух” (спросить и ответить), “гүфтаму гүфто” (сказал я и сказал(а) он,(она), “гүфту гүфтамаш” (сказал(а) он,(она) и сказал я), “паёму пайгом” (послание и весть) [10, 116-117]. Туграл использовал эту поэтическую фигуру следующим образом:

Гүфт зохид: «Хешро дар хоб дидам дар бараш»,
Гүфтамаш: «Таъбири хоби худ бигү равшан дар об»
[3, 58-59].

Сказал отшельник: «Себя во сне увидел я рядом с ней»

Сказал я ему: «Растолкуй лучше воде ты сон свой »

Здесь также присутствует приём “ихом”, особый вид аллегории, ибо рядом с земной любовью крепко держится и мистическая любовь.

Поэтическая фигура вопрос и ответ в творчестве поэта также занимает особое место. Он использовал их для своих неподражательных газелей, которые переполнены любовной тематикой. Самая длинная газель поэта, которая написана с использованием данного приёма, свидетельствует о его мастерстве.

Свертывание и развертывание (лаффу нашр) в словаре означает “собирать” и “расстилать”. В терминологическом значении является смысловой фигурой, в которой стихотворец, изложив свои мысли в первой строке, в следующей строке последовательно разъясняет её. Например:

Ди бо қади баланд гузар кардй сүи боғ,
Афтод сарву түбиву шамшоду ар-аро! [3, 31]
Вчера с высоким станом прошла ты по саду,
Пали кипарис, тузи (дерево рая), самшит и тополь.

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Как мы видим, мысль поэта, высказанная в первой строке во фразе “қади баланди ёр” (высокий стан любимой), то есть милая, у которой грациозная походка и высокий и прямой стан, прошла мимо сада, во второй строке усиливается во фразе “афтодани сарву түбиву шамшоду ар-ар” (падение кипариса, тузи(дерево рая), самшита и тополя). Таким образом, поэт стройный стан милой ставит превыше всех перечисленных красивых деревьев, которые похожи на фигуру “ташбеҳи тафзилій” (предпочтительное сравнение) и является неплохим образцом “муроотунназир” (соотношение).

“Иштиқоқ” (поэтический приём, когда в одном бейте подряд приводятся однокоренные слова) в словаре толкуется как “раскалывать”, “ломать” и “рыть яму”. В терминологии - это словесная фигура, при которой стихотворец из одного корня составляет несколько новых или сходных слов. В частности, исследователь Хусайн Воиз Кошифи, подытожив соображения предшественников относительно особенностей фигуры “иштиқоқ”, выявил два его свойства. Во-первых, из одного корня образования слов подобно “хаким” (мудрец) и “хикмат” (мудрость), “хукм” (приговор) и “маҳкам” (крепкий); “қарин”(близкий), “ақрон”(близкие), “қирон” (уничтожение); во -вторых, производное слово или же образование слов из разных корней, например: “сағват”(богатство) и “сағо”(постоянный двор) и “Сурайё”(астр. Плеяды)..., что подтверждает и разъясняет сказанное выше [5,86-87].

Первый вид “иштиқоқ” в произведениях Туграла особенно в его газелях, занимает ощутимое место. Например, в следующем бейте мы видим, что он из корня “рақс”- образовал слова “ракқос” и “ракқосй” и передал высокий смысл:

Рашки ракқос аст анҷоми тапишҳои дилам,
Гар кунад он шӯхи ракқосй даме оғоз рақс [3,171-172].
Ревностью к танцовщице кончается тревога в сердце моё,
Коль начнёт та весёлая танцовщица свой танец.

Таким образом, используя данный приём, поэт в своих газелях, очень умело раскрыл своё мастерство.

Омонимия (тачнис) в словаре означает “делать однородным” и “уподоблять”. В терминологии-это художественный приём, образующийся из совокупности слов, выражений и словосочетаний, одинаковых по форме,

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

независимых и противоречивых. Поэтому, он является употребительным и разнородным в искусстве красноречия.

Если исследователи средневековья, в частности, Шамс Кайса Рози, указали семь видов омонимии (тачнис) [7, 271-276], то Хусайн Вөйиза Кошифи на пошел дальше и довел их количество до двенадцати [5, 78-86].

Литературовед Т. Зехни, касаясь разных тем художественной словесности, в том числе, классифицируя “тачнис” на две группы - словесные и смысловые говорит: «...Словесные омонимы означают присутствие в одном бейте двух или нескольких слов с одинаковой формой и с разными значениями, но в смысловых омонимах присутствуют в одном бейте одно или несколько равнозначных слов» [4, 225-226].

В газелях Туграла, в основном, применены два вида данного приёма: целое и сложное, которые по своему содержанию входят в словесную группу:

Монии Чин нақши матбӯи ту дар чин оварад,
Чини зулфат, чини ғам, бар ҷабҳай чин оварад
[3, 109-110].

Монист Китая коль нарисовать твой образ приступит,
нарисует,
Складки твоих кудрей, невзгоды печали на морщинистом
лице.

Поэт говорит, что “Монист Китая не в состоянии справиться с изображением прелести милой”. Для выражения этой мысли поэт слово “чин” использует в значениях “страна”, “возможность”, “завитки волос”, “кудри”, “удачи” и “неудачи” и “морщины на лбу”.

А в другом бейте он, применив сложную омонимию (тачниси мураккаб), своего лирического героя представляет очарованным:

Ҳар киро гар дилбараш бошад, набошад дил бараш,
Дил бараш бошад фидо он ҷо, ки бошад, дилбараш [3, 167].

Кто нашел любимую, тот потерял сердце своё,
Сердце в жертву его принесено, там, где милая его.

В этом бейте также присутствует художественный приём “акс”(отражение), свидетельствующий о высоком мастерстве поэта.

Двойная рифма (зукофиятайн), когда стихотворение в конце строки имеет не одно, а по два рифмующихся слова - один из

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

словесных приёмов, произошедших от использования рифмы. Туграл широко использовал в своих газелях данную фигуру, что доказывает его мастерство в рифмовании, которое мы наблюдали в части “рифма”. Например, в следующем бейте поэт последовательно и уместно применяет две рифмы мукайяд в словах “дилдору дарбор” и “дару бар”:

Пардаи субҳи нигаҳро бар руҳи дилдор дар,
Тӯтиё бо ҷашми худ аз ҳоки ин дарбор бар [3, 109].
Чадру первого взгляда на лице возлюбленной сорви,
Землей её дворца ты глаза свои исцели.

Поэт, не довольствуясь двумя рифмами, добавляет ещё одну. Такое положение, если в газелях Ходжи повторяется один раз [6, 83], то в газелях Туграла мы видим три таких повтора, которые выглядят таким образом:

Бурд диламро зи раҳ зулфи сумансои ӯ,
Кард шаҳиди нигаҳ нарғиси шаҳлои ӯ [3, 202-203].
Пленил мое сердце душистый её локон,
Я мученик взгляда её нарциссовых глаз.

В этом бейте слова “бурду кард”, “раҳу нигаҳ”, “сумансою шаҳло” являются рифмами, в первой паре часть “урду ард”, во второй часть “ах” и в третьей гласная “о” считаются корнем. Неодинаковый корень первой части свидетельствует о том, что рифма неполноценна, так как хазв выражается гласными “у” и “а”, “д”- это рави а “р” кайд. В части “ах”: “х”-рави а гласная “а”, стоящая перед рави, является тавджехом. Третья пара, состоящая из гласной “о”, является рифмой мукайяд.

В общем, упомянутый бейт имеет три рифмы, одна из которых неполноценна, а две другие- полноценные и выражены в виде мукайяд.

Муламмаъ в словаре имеет значение “смешанный” и “разноцветный”. В литературоведении это- смысловая фигура, побуждающая поэта к изложению на нескольких языках. В результате он одну строчку или бейт, излагая на таджикском, а другую - на арабском, тюркском, узбекском, русском и т.д. языках, демонстрирует своё знание других языков. Следующий бейт является ярким примером данного приёма, так как выражен одновременно на таджикском и узбекском языках изложен в русском стиле и подтверждает вышеизложенное:

Қаламданаш биринчӣ, нархи ӯ даҳ танга, мегӯяд:

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

Ӯзим юз сум олибман, бу қаламдондур қумушинкӣ [3, 229]. У него бронзовый пенал, говорит, что стоит десять тенге, За сто рублей сам купил этот пенал серебряный.

Необходимо признать, что большинство поэтов, получивших образование в Самарканде, Бухаре и её окрестностях, наряду со своим родным-таджикским, в силу необходимости общения, знали и другие языки, такие как арабский, тюркский, узбекский, татарский.

После Октябрской революции у населения, особенно представителей науки и литературы, русский язык также занял свое место. Поэтому, не случайно Туграл обращает внимание на русский стиль выражения, что для того времени было необычным явлением. До него никто из поэтов классической персидско-таджикской литературы не использовал стиль такого выражения, который особенно проявляется в построении рифмы газелей.

Анализ и исследование художественных приёмов газелей Туграла показывает, что он действительно является поэтом, представившим читателю свои газели в новом стиле, с помощью тонких, нежных и содержательных образов. В подтверждении этому можно привести его собственные слова: “Туграл в одном взлете охотится за ста смыслами” [1, 160]. На основании вышеизложенного можно утверждать, что поэт, в одном бейте используя несколько смысловых и словесных приёмов для создания оригинальной и свежей мысли, демонстрирует высокое поэтическое мастерство.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ахори, Накибхон Туграл. Диван стихов Туграла Ахори. /Сост. и comment. М. Шукурзаде.-Душанбе: Пайванд, 2011.-452 с. (на тадж. яз.).
2. احراري، طغرل. دیوان-بخارا: کاگان، . ص. - ۱۹۱۶ - ۲۲۸، رقم ۴۸، زخیره سست خطهای شرقی انسٹیتوت زبان، ادبیات، شرق شناسی و میراث خطی اکادمی علمهای جمهوری تاجیکستان.
3. Ахори, Накибхон Туграл. Древо любви: избранная поэзия. /Автор предисл. и подгот. текста и словаря А. Пулодов и А. Рахмонов.-Душанбе: Ирфон, 1986-351 с. (на тадж. яз.).

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

4. Зехни, Т. Искусство слова/ Т. Зехни.-Душанбе: Маориф, 1992.-302 с. (на тадж. яз.).

5. Кошифи, Хусайн Вөъиз. Бадаеъ ал-афкар/Автор предисл. и сост. У. Тоиров и А. Хафизов.-Душанбе: Хумо, 2006.-232 с. (на тадж. яз.).

6. Мухиддинова, Д. Мухаммадхусайнини Ходжи и поэтика его газалей /Д. Мухиддинова.- Душанбе: Истъодод, 2011.-160 с. (на тадж. яз.).

7. Рози, Шамс Кайс. Толковый словарь размеров стихов аджама./ Автор пердисл. и сост. У. Тоиров.-Душанбе: Адиб, 1991.- 464 с. (на тадж. яз.).

8.Саидов, С. Художественная речь/С. Саидов. -Душанбе: Ирфон, 2012.-134 с. (на тадж. яз.).

9.Тысячи газелей ста поэтов. /Сост. и автор предисл. Ибрагим Наккаш.-Душанбе: Ирфон, 2011.-599 с. (на тадж. яз.).

10. Шарифов, X. Художественная речь /Х. Шарифов.-Душанбе: Маориф, 1991.-160 с. (на тадж. яз.).

БАДЕИЁТИ АШЬОРИ ТУГРАЛ

Дар мақола сухан аз хусусиятҳои бадеии ашъори Нақибхон Туграл меравад. Таҳлилу баррасии санъатҳои бадеии ғазалиёти Туграл нишон медиҳад, ки ў воқеан шоири тавоно ва боистеъоди замони хеш ва дар сурудани ғазал ба сабку шеваи хос маҳорат нишон дода, бо тасвирҳои шоиронаву устодона дар адабиёти тоҷик аз ҷойгоҳи баланд бархурдор будааст. Сувари хаёле, ки дар ғазалиёти ў дида мешавад, барои адабиёти замони шоир науву тоза буданд.

Калидвозжаҳо: санъатҳои бадеӣ, маҷоз, ташбех, истиора, тавсиф, талмех, ташхис, муболига, саволу ҷавоб, зарбулмасал, мақол.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЭЗИИ ТУГРАЛА

В этой статье проведена исследовательская работа по стилистике и художественным особенностям поэзии Накибхона Туграла. Анализ и исследование художественных приёмов газелей Туграла показывает, что он действительно является талантливым поэтом, представившим читателю свои газели в новом стиле с помощью тонких, изящных и содержательных образов.

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

Ключевые слова: поэтический приём, аллегория, сравнение, метафора, реминисценция, описание, иносказание, гипербола, цитирование пословицы, афоризма, вопрос и ответ.

STYLE AND ARTISTIC FEATURES OF TUGHRAL'S POETRY

This article examines the style and artistic features of Naqibkhan Tughral's poetry. Analysis and study of artistic techniques employed in Tughral's ghazals demonstrate his eminence in poetry. In particular, the use of the new style and prose elements gave his ghazals new delicate and meaningful images.

Keywords: style, poetic technique, allegory, metaphor, reminiscence, description, allegory, hyperbole.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шоев Абдухамид Абдунабииевич- асистенти кафедраи адабиёти тоҷики факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ. Тел.: (+992) 93 536 43 03.

Сведения об авторе: Шоев Абдухамид Абдунабииевич- асистент кафедры таджикской литературы Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Тел.: (+992) 93 536 43 03.

About the author: Shoev Abduhamid is a teaching fellow at the Tajik literature department of the Tajik State Pedagogical University. Phone: (+992) 935-364-403.

УДК: 82.09
ОСОРИ АРАБИИ МИР САЙИД АЛИИ ҲАМАДОНӢ

*Давлатов Илҳомиддин
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

Олиму донишманд будани ҳар шахсро баъд аз мутолиаи осори ў ё аз шунидани суханонаш метавон дарк намуд. Аз чумлаи донишмандоне, ки аз осори фаровону пурқимати он бузургии онро метавон дарк намуд, ин Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ ба шумор меравад. Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ, ки аз бузургтарин орифон ва мутафаккирони форсу тоҷике мебошад, ки кас баъд аз ошно гаштан бо осораш аз илму дарки вофири он дар ҳайрат мемонад.

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Эчодиёти ирфонӣ ва осори ахлоқии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ дар таърихи илму адаб ва умуман дар таърихи маданияти гузаштаи мо тоҷикон яке аз саҳифаҳои дурахшонеро ишғол менамояд. Гуфтан мумкин аст, ки ӯ на танҳо ба фикру андешаҳои ахлоқиву фалсафӣ, балки бо андешаҳои ирфонии хеш дар фарҳанги мо тоҷикон нақши арзанде гузаштааст.

Дар бораи ҳаёт ва фаъолиятҳои ин донишманд дар кишварҳои муҳталифи дунё таҳқиқоти илмии зиёде сурат гирифтааст. Аз ҷумла донишманди машҳури Покистонӣ Муҳаммад Риёз рисолаи доктории худро бо номи «Ахволу осор ва ашъори Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ» дифоъ намудааст. Ҳушбахтона дар кишвари мо низ олимони зиёде дар паҳлӯҳои муҳталифи эчодиёти ӯ мақолаҳову китобҳои арзишманди зиёде таълиф намудаанд. Аз ҷумлаи ин донишмандон метавон Моҳирҳоҷа Султонов, Ҳотам Асозода, Муҳаммад Ғоиб ва Шамсиҷдини Аҳмадро зикр намуд. Ҳатто Моҳирҳоҷа Султонов дар бораи ин донишманд рисолаи номзадӣ ва доктории хешро дифоъ намудааст.

Ба андешаи Моҳирҳоҷа Султонов асосан асарҳои Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ ба мавзӯъҳои «тасаввуф, фалсафа, ҷамъиятшиносӣ ва ахлоқ» [5,14] баҳшида шудааст.

Гарчанде Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ се яки умри хешро дар мусофират гузаронида бошад ҳам, лекин аз ҳуд осори зиёде ба мерос гузаштааст. Албатта дар бораи төъдоди осори Алии Ҳамадонӣ байни донишмандон ихтилоғи назар аст. Муҳаммади Қанбарӣ мегӯяд, ки Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ 44 ҷилд китоб ба забони форсӣ ва 20 ҷилд ба забони арабӣ таълиф намудааст. Аммо ба ақидаи Муҳаммад Риёз бошад, шумораи осори ӯ ба 110 мерасад [6,8; 8,10].

Мо дар ин ҷо 23 асари арабии Мир Сайид Алии Ҳамадониро муҳтасаран муаррифӣ ҳоҳем намуд.

1. Шарҳи Асмо-ул-хусно: Нусхаи хаттии ин рисола дар «Ганчинаи дастнависҳо»-и ба номи Абдуғанӣ Мирзоев АИ ҶТ таҳти раками 546 ва нусхае ҳам дар китобхонаи Академияи илмҳои Ҷумҳурии Ӯзбекистон махфуз мебошад. Чуноне ки аз номи ин рисола маълум аст, мавзӯи асосии ин рисола дар бораи шарҳу тафсили номҳои неки Ҳудованд (ҷ) мебошад. Муаллиф дар муқаддимаи рисолаи хеш ояти 180-уми сурай мубораки «Аъроф», ки «**Ва лил-л-Лоҳ-ил-асмо-ул-хусно фадъуху бихо**» (*Ba*

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

номҳои нек азони Худо аст, Пас Ӯро ба он номҳо бихонед) [2,174] ва ин ҳадиси Паёмбари Худо, ки ба ривояти Бухорӣ ва Муслим аз Абӯхурайра (р) аст

«عَنْ أَبِي هُرَيْثَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لِلَّهِ تِسْعَةُ وَتِسْعُونَ اسْمًا مِائَةً إِلَّا وَاحِدًا لَا يَحْفَظُهَا أَحَدٌ إِلَّا دَخَلَ الْجَنَّةَ وَهُوَ وَتُرْ يُحِبُّ الْوَتْرُ»

(Худованҷ дорои наваду нуҳ ном аст. Ҳар касе, ки ин номҳоро ҳифз кард, доҳили биҳшишт мешавад. Ва Худованҷ тоқ аст ва тоқро дӯст медорад).

Баъд аз муқаддима дар бораи фазилат ва аҳамияти исмҳои Худованҷ маълумоти муфассале дода, якојк исмҳои Худованҷро бо истидол аз оёти қуръонӣ, аҳоди набавӣ ва ақволи бузургони дин шарҳу тавзех медиҳад. Ва нахустин исме, ки шарҳ медиҳад, ин исми «Аллоҳ» (ҷ) мебошад. Ин исмро бо чунин ибора, ки «Аллоҳ зотест, ки дорои қудрат ва ихтирои бузург» шарҳу тавзех медиҳад.

Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ ин рисоларо бо ояти 8-уми сураи «Оли Имрон», ки «Раббано ло тузиғ қулубано баъда из ҳадайтано» (Мегӯянд:) Эй Парвардигори мо, баъд аз он, ки ба мо роҳ намудӣ, дилҳои моро каҷ макун!) [2, 50] ба поён мерасонад.

2. **Ан-носиҳу ва-л-мансұх фи-л-Қуръон-ил-мачид:** Ин рисола дар байни донишмандон бо номи «Насх-ул-Қуръон ва-л-маншурот» низ шуҳрат ёфтааст. Муаллиф дар ин рисола истидолан бо ояти 106-уми сураи муборакаи «Бакара», ки «Мо нансах мин оятин ав нунсиҳо наъти бихайримминҳо ав мислиҳо» яъне (Ҳар чиро, ки аз ояте насҳ меқунем, ё онро фаромӯш мегардонем, беҳтар аз вай, ё монанди вайро меорем) [2,17] шурӯъ карда, масъалаи насхи ояти Қуръони каримро матраҳ менамояд ва оятҳои носиҳу мансұхро шарҳу тавзех медиҳад.

3. **Манозил-ус-соликин:** Нусхаи хаттии ин рисола дар «Ганчинаи дастнависҳо»-и ба номи Абдуғанӣ Мирзоев АИ ҶТ таҳти рақами 546, Тошканҷ таҳти рақами 2388 ва нусхаи дигаре дар китобхонаи Музейи Британия маҳфуз мебошад.

Муаллиф дар ин рисолаи хеш мақому ҷойгоҳи соликонро дар даҳ боб, ки ҳама дарбаргирандаи мавзӯҳои ахлоқианд зикр намудааст. Боби якум «ал-Бидоёт» унвон дошта, дар ин боб маъонии калимаҳои тавба, инобат, муҳосаба, тафаккур, тазаккур, фирор, самъӣ, риёзат ва иътисомро шарҳ медиҳад. Масалан дар шарҳи калимаи «Муҳосаба» чунин мефармояд: «Муҳосаба- ин

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

муқояса намудани байни корҳои хуб ва бади (инсон) аст» [3, 293]. Боби дуюм «ал-Мақомот» ном дошта, дарбаргирандаи шарҳи калимаҳои ҳузн, ҳавф, ишфоқ, ҳушӯъ, ачнот, зуҳд, вараъ, тамсил, раҷо ва рағбат мебошад. Масалан дар шарҳи калимаи «зуҳд» мефармояд: «Зуҳд- ин тарк намудани ҳар амале, ки инсонро аз Ҳудо дур менамояд» [3, 293] Боби сеюм «ал-Муъомалот» унвон дошта, дар он калимаҳои риъоят, муроқаба, ихлос, таҳзиб, истиқомат, таваккул, тафвиз, сиққа ва таслим мавриди шарҳу тавзех қарор гирифтаанд. Ба таври намуна дар шарҳи калимаи «Сиққа» чунин мефармояд: «Сиққа- ин эътиимоду боварии комил доштан ба Ҳудованди яккаву ягона аст» [3, 294].

Ба андешаи Муҳаммад Риёз муаллиф дар ин вақизаи хеш пайравӣ аз китоби «Манозил-ус-соирин» –и Ҳоча Абдуллоҳи Анзорӣ кардааст [6,189; 7, 156]. Ҳулоса, Мир Сайи Алии Ҳамадонӣ дар ин рисолаи хеш ба шарҳу тавзехи муҳтасари ин истилоҳот пардохтааст, ки мо ба хотири адами татвил ба ин қадр иктифо менамоем.

4. Фақрия: Нусхаи хаттии ин рисола дар «Ганчинаяи дастнависҳо»-и ба номи Абдуғанӣ Мирзоев АИ ҶТ таҳти рақами 546, Тошканд таҳти рақами 2316 маҳфуз мебошад.

Муаллиф дар ин рисола бо истишҳод аз ояҳои қуръонӣ, аҳодиси набавӣ ва суханони аҳли дин фазилати факру факириро исбот намудааст. Инчунин дар рисола баъзе мақомоти сӯфиҳоро, ки иборат аз иродат, тавба, мӯҷоҳидат, узлат, тақвову зуҳд мебошад, зикр намудааст. Ва дар охири рисола силсилаи насаби устоди худ Муҳаммад ибни Аҳмади Азкониро ба Паёмбар (с) бурда мерасонад.

5. Сифат-ул-Фуқаро: Мувофиқи гуфтаи Муҳаммад Риёз, Сайийд дар рисолаи мазкур тибқи равиши худ бо истинод аз оёти Қуръони мачид, аҳодиси Расул (с) ва ақволи сӯфиҳо баҳси худро мустаҳкам менамояд. Рисола зоҳирان ба монанди хутбаест, ки Алии Ҳамадонӣ онро ирод карда ва яке аз муриданаш онро китобат кардааст [6,193; 7,158].

6. ат-Тавба: Нусхаи хатти ин рисола дар «Ганчинаяи дастнависҳо»-и ба номи Абдуғанӣ Мирзоев АИ ҶТ таҳти рақами 546 ва нусхае дар китобхонаи музейи Британия маҳфуз мебошад. Дар ин рисолаи хурд муаллиф дар бораи мағҳуми тавба, инобат ва азкори хафиву ҷалӣ маълумоти муҳтасаре додааст. Ва дар

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

охири рисола намунае аз сано ва дуои қуръонӣ, ки дар ояи 201-уми сураи муборакаи Бақара омадаст: «Раббано отино фи-д-дунё ҳасанаҳ ва фи-л- охирати ҳасана» (Эй Парвардигори мо, ба мо дар дунё неъмат ва дар охират неъмат бидех) [2, 31] аст, мисол меорад. Хулосаи рисола ин аст, ки барои дарки маърифати худовандӣ тазкия, пок намудани нафс аз амрози ботинӣ, ба монанди бухлу кина ва амрози зохирӣ ба монанди ғайбату таҳқири шаҳс лозим буда, машғул шудан ба ибодату риёзат зарурист. Ва солик дар аввали кор бояд худро аз гуноҳҳои кабираву сағира нигоҳ дорад.

7. **Зикрия:** Нусхаи хаттии ин рисола дар «Ганчиная дастнависҳо» -и ба номи Абдуғанӣ Мирзоев АИ ҶТ таҳти рақами 546 маҳфуз мебошад. Ин рисола тақрибан монанди рисолаи «Зикрия» -и форсии муаллиф мебошад. Сайид барои исботи фазилати зикр аз оятҳои Куръон ва ҳадисҳои Паёмбар (с) ҳучҷат овардааст. Рисола ба се фасл тақсим карда шудааст: Фасли якум- дар бораи фазилати зикр; Фасли дуюм- дар бораи мӯҷоҳидат ва намудҳои зикр ва фасли сеюм бошад, дар бораи ақсоми зикр мебошад.

8. **Хутбат-ул-амирия:** Нусхае аз ин рисола дар «Ганчиная дастнависҳо»-и ба номи Абдуғанӣ Мирзоев АИ ҶТ таҳти рақами 546, Тошкант таҳти рақами 2384 ва музейи Британия маҳфуз мебошад. Ин рисолаи муҳтасар, дарбаргирандаи ду хутбаи Алии Ҳамадонӣ мебошад, ки дар хутбаи аввал муаллиф дар бораи ҳикмати оғариниши инсон, неъматҳои биҳишт ва азоби дузах сухан ронда, инсонҳоро ба ғанӣмат шуморидани ин умре, ки Ҳудованд барои онҳо бахшидааст даъват менамояд. Дар хутбаи дувум бошад, дар бораи аҳамияти зикру сабр бо далел овардан аз ояҳои қуръонӣ ва аҳодиси набавӣ сухан ронда, инсонҳоро аз васвасаҳои нафсониву шайтонӣ барҳазар медорад.

9. **ас-Сабъин фӣ фазоли амирил мӯъминин Алӣ (р):** Нусхае аз ин рисола дар «Ганчиная дастнависҳо»-и ба номи Абдуғанӣ Мирзоеви АИ ҶТ таҳти рақами 546 нигоҳ дошта мешавад. Мувофиқи гуфтаи Муҳаммад Риёз Шайх Сулаймони Қундузии Ҳанафии Накшбандӣ ин рисоларо дар боби 56-уми асари худ «Янобеъ-ул-мавадда» комилан овардааст. Бад-ин сабаб ин рисола бо китоби «Янобеъ-ул-мавадда» дар шаҳрҳои Истамбул, Бейрут, Ҳинд ва Эрон чоп шудааст. Инчунин ин асар ҳангоми

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

тарчума шудани китоби «Янобеъ-ул-маваддай» бо номи «Мафотех-ул-муҳабба» дар Техрон ба форсӣ тарчума шуда дар соли 1312 ҳ. мунташир гардидааст [6,205; 7,163]. Ва худи Муҳаммад Риёз низ ин асарро дар боби ҳаштуми китоби хеш ба шакли муқаммал овардааст. Дар ин рисола шайх ҳафтод ҳадисеро, ки далолат ба фазилату бузургии ҳазрати Алӣ (р) мекунад гирд оварда бо забони арабӣ шарҳу тавзех додааст.

10. **Арбайин:** Нусхае аз ин рисола дар «Ганчинаи дастнависҳо»-и ба номи Абдуғанӣ Мирзоев АИ ҶТ таҳти рақами 546 нигоҳ дошта мешавад. Ин рисола иборат аз чиҳил ҳадисе мебошад, ки дарбаргирандаи мавзӯъҳои гуногуни ахлоқӣ, имонӣ ва иҷтимоӣ мебошад. Муаллиф рисолаи худро бо яке аз суханони Паёмбари Худо Муҳаммад (с) – оғоз намуда, ки дар он қасонеро, ки чиҳил ҳадиси он ҳазрат (с)ро азбар менамоянд, башорат ба ноил гаштани шафоати Паёмбар (с) дода шудааст, шуруъ намудааст.

11. **Ҳавотирия:** Нусхае аз ин рисола дар «Ганчинаи дастнависҳо»-и ба номи Абдуғанӣ Мирзоев АИ ҶТ таҳти рақами 546, Тошкант таҳти рақами 2375 ва нусхае дар китобхонаи музейи Британия маҳфуз мебошад. Муаллиф дар ин рисола «Ҳотира» – ро ба ҷаҳор қисм тақсим намудааст. Ҳотираи раббонӣ, малакӣ, нафсонӣ ва шайтонӣ. Аммо аз байнӣ ин хотираҳо танҳо хотираи шайтониро бо истиidlol аз оятҳои Куръон, ҳадисҳои паёмбар (с) ва суханони бузургони дин ба монанди Абӯҳомиди Ғаззолӣ ва Наҷмуддини Кубро шарҳу тавзех додааст. Инчунин Сайид шайтонро дар ин асари ҳуд ба ду гурӯҳ тақсим кардааст: шайтони инсӣ ва шайтони ҷинӣ. Ҳулосаи қалом, Алии Ҳамадонӣ дар ин рисола роҷеъ ба шурури нафсониву шайтонӣ сухан карда, соликони роҳи ҳақро аз ин шурур барҳазар намудааст.

12. **Содотнома:** Нусхае аз ин рисола дар «Ганчинаи дастнависҳо»-и ба номи Абдуғанӣ Мирзоев АИ ҶТ таҳти рақами 546, нигоҳ дошта мешавад. Дар ин рисола ҳазрати Сайид чиҳил ҳадисе, ки танҳо ба ривояи ҳазрати Алӣ (р) аз Паёмбари Худо (с) аст гирдоварӣ намудааст. Тамоми аҳодисе, ки дар ин рисола ҷамъоварӣ шудааст, дар фазилати аҳли байти Паёмбар (с) мебошад.

13. **Ҷомеъ-ул-ғуунун ва қомеъ-уз-зунун:** Нусхае аз ин рисола дар «Ганчинаи дастнависҳо»-и ба номи Абдуғанӣ Мирзоев АИ ҶТ таҳти рақами 546, нигоҳ дошта мешавад. Ин рисолаи Сайид

дар бораи тасаввуф буда, дорои ҳафт фасл мебошад. Дар фасли нахустини ин рисола Алии Ҳамадонӣ баъзе истилоҳоти сӯфияро шарҳу тавзех дода, дар фасли охирин бошад ҳукми қасоне, ки ин илмро инкор менамоянд, тибқи бардошти хеш аз ҳадисе, ки Дайламӣ аз Абӯхурайра (р) ривоят намуда:

«ان من العلم كهيئة مكنون لا يعلمه الا العلماء بالله فإذا نطقوا به لم ينكره الا أهل الغرة»

بالله»

баён намудааст [4, 399]. Аммо баъд аз таҳқиқи ин ҳадис ба мо маълум гашт, ки яке аз муҳаддисини барҷастаи илми ҳадис, яъне Зайнуддини Ироқӣ дар таҳричи «Эҳё улум аддин»—и Абӯҳомиди Фаззолӣ ин ҳадисро заиф ҳукм намудаанд [1,1,40].

14. **Арбании Амирия:** Нусхае аз ин рисола дар «Ганчинаи дастнависҳо»-и ба номи Абдуғани Мирзоев АИ ҶТ таҳти рақами 546, нусхае дар китобхонаи Панҷоб дар Лоҳур ва нусхае дар музеи Британия таҳти шумораи 2381 маҳфуз мебошад. Алии Ҳамадонӣ дар ин рисолаи худ чихил ҳадиси Паёмбари Худо (с) – ро бо исноди устоди худ Начмуддин Муҳаммад ибни Муҳаммади Азконӣ ривоят намуда, санади онро то ба саҳобаҳои машҳури Паёмбар ба монанди Абубакри Сиддиқ, Анас ибни Молик ва Абузари Гифорӣ бурда мерасонад. Аҳодисеро, ки Алии Ҳамадонӣ дар ин рисола ҷамъ намудааст дар мавзӯъҳои муҳталиф ба монанди «амри ба маъруф», «нахӣ аз мункар», «нишонаҳои шахси муноғиқ» ва «ҷазои шахси баҳил» мебошад.

15. **Рисолаи ал-Аврод:** Нусхай аксии аз ин рисола таҳти шумораи 672 ва 1666 дар китобхонаи марказии Доғишгоҳи Текрон маҳфуз мебошад. Мавзӯи асосии ин асар дарбаргирандаи аҳамияти азкору авроди соликони роҳи тариқат ва сӯфиён мебошад. Муҳтаваёти ин рисола бошад тақрибан ҳамонест, ки дар «Авроди фатҳия»-аш омадааст. Он азкоре, ки дар «Авроди фатҳия» зикр ёфтааст дар ин рисола хулоса шудааст. Ин рисола ба се боб тақсим шудааст. Боби якум «дар фазилати аврод», боби дуюм дар бараи «эҳтиёчи толиб ба аврод» ва боби сеюм бошад, дар «тақсими вақтҳо барои гузаронидани аврод» аст. Барои исбот намудани муҳтавои ҳар боб муаллиф аз оёти Қуръон ва ҳадисҳои Паёмбар (с) далел меорад.

16. **Асрору-н-нуқта:** Нусхай хаттии ин рисола дар китобхонаи Ҳудайвияи Миср дар Қоҳира ва дигаре дар шаҳри Бамбейи Ҳинд маҳфуз мебошад. Рисолаи мазкур бо замимаи

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

рисолаҳои ирфонӣ ба унвони «Анҳори ҷория» бо шакли хело олӣ дар Шероз чоп шудааст. Мавзӯи асосии ин рисола дар бораи тавҳиди Ҳудованд (ҷ) ва бъязе матолиби ирфонӣ дар бораи зоту сифоти Ҳудованд (ҷ) мебошад. Тибқи гуфтаи Муҳаммад Риёз ин асар аз ҷониби Аҳмад Ҳушнависи Аммод ба форсӣ тарҷума шуда, дар китоби «Се ганҷинаи тавҳид» илова гардида, ба чоп расидааст [6,184; 7,154].

17. ал-Маваддату фи-л-қурбо ва аҳли-л-аъбо: Нусхай хаттии ин рисола дар китобхонаи Осафияи Ҳайдаробод ва дар китобхонаи Роил Ишётиқи вилояти Қулкуттаи Ҳинд таҳти рақами 292 нигоҳ дошта мешавад. Мувофиқи гуфтаи Муҳаммад Риёз ин рисола дар соли 1310-и ҳичрӣ дар Бамбей ба таври чопи сангӣ чоп шуда, Сайид Абулқосим ибни Ҳусайнӣ Лоҳурӣ онро дар соли 1295-қамарӣ ба забони арабӣ шарҳ дода, сипас дар соли 1317-и қамарӣ дар шаҳри Лоҳур чоп намудааст. Инчунин ин рисоларо Сайидшариғи Ҳусайнӣ соли 1961 ба забони урду тарҷума карда, бо номи «Зод-ул-уқбо» дар шаҳри Лоҳур ба табъ расонидааст.

Мазмун ва муҳтавои ин рисола баёни муҳаббати 14 маъсум мебошад. Муаллиф муҳаббати ҳар як маъсумро дар бахше ва гоҳо дар баҳшҳои муҳталиф зикр намудааст. Дар ҳар баҳш бо истидлол аз аҳодиси Паёмбар (с) фазоили Расули Ҳудо ва аҳли байти он ҳазратро исбот менамояд. Ба таври мисол дар баҳши якум 35 ҳадис дар баёни фазилати Муҳаммад (с), дар баҳши дуюм 35 ҳадис дар баёни фазилати аҳли байти Паёмбар ва дар баҳши сеюм бошад, 12 ҳадис дар фазилати ҳазрати Алӣ (р) меорад. Ин рисола дар маҷмӯъ дорои 14 баҳш мебошад.

18. Равзат-ул-ғирдавс: Нусхай аксии ин рисола дар китобхонаи музейи Британия мавҷуд мебошад. Рисола мазкур дарбаргирандаи аҳодисест, ки дорои мазмуни аҳлоқӣ ва тарбиявӣ мебошад. Дар муқаддимаи ин китоб Ҳамадонӣ худ мефармояд, ки ин аҳодисро ман аз китоби «Ғирдавс-ул-аҳбор», ки асари Абдулҳомид Шерӯяи Ҳамадонӣ аст хулоса кардаам.

Ба гуфтаи Муҳаммад Риёз Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ дар ин китоб зиёда аз 500 ҳадиси Паёмбари Ҳудоро мулҳҳас карда, зикр намудааст [6,187; 7,155]. Китоби мазкур иборат аз 20 боб мебошад. Муаллиф дар ҳар боб ҳадисҳоеро, ки дар як мавзӯъ ва ба ривояти яке аз ровиёни маъруф ривоят шудааст ҷамъ намуда, зикр кардааст. Масалан бад-ин тартиб: Боби якум: Ба ривояти

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

Алӣ (р) 131 ҳадис; Боби дуюм: Ба ривояти Ҳусай ибни Алӣ 40 ҳадис; Боби сеюм: Ба ривояти Оишаи Сиддиқа 51 ҳадис.

19. **Фӣ уламои-д-дин:** Мавзӯи асосии ин рисола дар бораи фазоили донишмандони динӣ мебошад. Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ мефармояд, ки «донишманди воқеӣ касест, ки зоҳир ва ботинаш як буда, ба китоби Ҳудо амал ва аз суннати Паёмбар (с) комилан пайравӣ мекунад» [6,189; 7,156]. Муаллиф дар ин рисола донишмандонро ба се қисм тақсим менамояд: муҳаддисин, фуқаҳо ва сӯфиҳо. Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ чун сӯғӣ буд, тибқи тамоюли шахсии хеш донишмандони тасаввуфро дар раъси уламои дин қарор медиҳад [6,189; 7,156].

20. **Инсон-ул-комил ё рӯҳ-ул-аъзам:** Нусхай хаттии аз ин рисола дар китобхонаи Лондон маҳфуз мебошад. Дар ин рисолаи хурд муаллиф сифати инсони комилро тавсиф намуда, яке аз сабабҳои умдаи камоли инсониро дар пайравӣ аз суннати Муҳаммад (с) мебинад. Дар ин рисола илова ба ашъори арабӣ шеърҳои форсӣ низ чой дода шудааст. Ба монанди ин ду байти Фирдавсӣ:

Чаҳонро баландиву пастӣ туй,
Надонам чий? Ҳар чӣ ҳастӣ, туй.

21. **Толиқония:** Чун ин рисола дар шаҳри Толиқон навишта шудааст бад-ин сабаб ба ин ном мавсум гаштааст. Тибқи гуфтаи Муҳаммад Риёз Толиқон мақоме аст дар наздики ҷануби Ҳатлон, ки қарнҳои гузашта саҳван Шаҳрак ҳам номида мешуд ва Алии Ҳамадонӣ аз он ноҳия гузар кардааст [6,195; 7,159]. Мавзӯъ ва муҳтавои мақола дар бораи аҳволу авсофи соликони роҳи дин мебошад. Ва муаллиф қайд менамояд, ки солики воқеӣ бояд аз авсофе чун тавба, тақво, шукур, сабр, ихлос, сидқ, ҳаё, зикр, таваккул, тавозӯъ ва зуҳд баҳраманд бошад. Инчунин дар ин рисола дар фазилати факр ва мазаммати дорӣ сухан карда шудааст.

22. **Фӣ ҳавоси аҳլ-ил-ботин.** Нусхай хаттии ин рисола дар музеи Британия ва Тошканд маҳфуз мебошад. Муаллиф ин рисоларо ба яке аз муридони хеш навишта, бартариҳои аҳли ботин ва авлиёуллоҳро барои ӯ шарҳ дода, ба ӯ тавсия намудааст, ки ин хусусиятҳоро дар зиндагиаш шиори хеш қарор диҳад.

23. **Тафсиру ҳуруф ал-муъҷам:** Ин асар дар бораи маъюни хуруфи арабӣ мебошад. Муаллиф дар ин рисола тамоми ҳарфҳои арабиро шарҳу тафсир кардааст. Аммо ба ақидаи Муҳаммад

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Риёз нисбат додани ин рисола ба Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ иштибоҳе беш намебошад [6,198; 7,160].

Китобнома:

1. ал-Ироқӣ. Зайнуддин Абулфазл. ал-Муғнӣ ан ҳамл ал-асфор фил-л-асфор фӣ таҳриҷ мо фӣ «ал-Иҳӯ мин ал-аҳбор./ ал-Ироқӣ. Зайнуддин Абулфазл. - Покистон: ал-Мактаба ал-Ҳаққония. Адад ал-аҷзо 5.

2. Умаров, Муҳаммадҷон. Тарҷумаи Қуръони карим (асл ва матни тарҷумаи тоҷикӣ)./ Умаров, Муҳаммадҷон.-Душанбе: Ирфон, 2007.

3. Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ. Манозил-ус-соликин. «Ганчинаи дастнависҳо»-и ба номи Абдулғанӣ Мирзоев, АИ ҶТ таҳти рақами 546.

4. Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ. Ҷомеъ-ул-фунун ва қомеъ-уз-зунун. «Ганчинаи дастнависҳо»-и ба номи Абдулғанӣ Мирзоев, АИ ҶТ таҳти рақами 546.

5. Моҳирхона Султонов. Ҳақиқат дар бораи мазори ҳазрати Амирҷон / Моҳирхона Султонов. –Душанбе.1975.

6. Муҳаммад Риёз. Аҳволу осор ва ашъори Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ.Чопи дуюм / Муҳаммад Риёз. – Исломобод.1991.

7. Муҳаммад Риёз. Аҳволу осор ва ашъори Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ. Таҳияи Муҳаммадҷаъфари Ранҷбар. /Муҳаммад Риёз.-Душанбе: 2015.-408 с.

8. Муҳаммад Риёз. Аҳволу осор ва ашъори Мирсайд Алии Ҳамадонӣ. Таҳияи С. Аҳмадов ва М. Султонов./ Муҳаммад Риёз. – Душанбе:1995.-247 с.

АРАБСКИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ МИР САЙИДА АЛИ ХАМАДАНИ

В результате анализа произведений на арабском языке Мир Сайида Али Хамадани можно прийти к заключению, что этот выдающийся учёный в совершенстве владел арабским языком и был хорошо знаком с арабской литературой. Как стало очевидно, в его произведениях особое место занимает Корановедение и знание хадисов, где он призывает людей к сознанию Бога, быть верным религии, проявлять любовь к пророку и его семье, а также его последователям. Он также проповедует лучшие человеческие

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

качества, такие как справедливость, честность, помочь нуждающимся, как велят Коран и хадисы.

Ключевые слова: Коран, пророк, Мир Сайид Али Хамадани, Мухаммад Рияз, суфизм, философия, хадисы, упоминание, рукопись, Лахор.

ARABIC WORKS OF MIR SAYYID ALI HAMADANI

This article introduces 23 Arabic compositions of the Mir Sayyid Ali Hamadani. It provides an annotated summary of the content of each works.

Key words: Quran, Prophet, Mir Sayyid Ali Hamadani, Mohammad Riyaz, Sufism, philosophy, hadith, references, manuscript, Lahore.

Маълумот дар бораи муаллиф: Давлатов Илҳомиддин Саҳобиддиновиҷ, докторантни Донишгоҳи миллии Тоҷикистон; тел: +992 918-43-02-88; e-mail: anas_293@mail.ru

Сведения об авторе: Давлатов Илҳомиддин Саҳобиддиновиҷ – докторант Таджикского национального университета; тел: (+992) 918-43-02-88; e-mail: anas_293@mail.ru

About the author: Davlatov Ilhomiddin Sahobiddinovich is a doctoral student at the Tajik National University. Phone: (+992) 918- 430-288; E-mail: anas_293@mail.ru.

ФОЛКЛОРШИНОСӢ

УДК:891.550.-34

ТАСВИРИ ДЕВ ДАР БОВАРҲО ВА АФСОНАҲОИ ТОЧИКӢ

Раҳимов Д., Носирова Л.

*Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси ҳаттии
ба номи Рӯдакӣ АИ ҶТ*

Афсона яке аз маъмултарин жанрҳои адабиёти шифоҳӣ буда, масоили зиндагиро ба воситаи образҳо инъикос меқунад ва фарогири дунёи орзую омоли мардум мебошад. Дар афсонаҳо қадимтарин тасаввуроти одамон доир ба ашё, ҳодисаҳои табиат ва маҳлуқҳои фавқуттабий бозтоб шуда, решаҳои афсона аз ҷиҳати пайдоиш ба замонҳои хеле қадим, ба давраҳои ҷамъияти ибтидой ва ҳатто пештар аз он, ки ҳанӯз инсоният ҳодисаҳову асрори табиатро дуруст дарк карда наметавонист, рафта мерасад. Ҳусусан, афсонаҳои сехромези тоҷикӣ, ки дар онҳо оид

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

ба ҳодисаҳои ғайриоддӣ, махлуқҳои асотирий, ашёи сеҳрнок сухан меравад, маҳсули таҳайюли одамони қадим мебошанд.

Махлуқоти демонологиии асотири ниёғони тоҷикон бо решашои устувори худ дар умқи таъриҳ ва густариш дар адабиёту санъат ва анвои гуногуни фарҳанг даҳсолаҳо инчониб таваҷҷӯҳи муҳаққиқонро ба худ ҷалб намудааст. Пажӯҳишгарон бо такя ва истинод ба асотири Эрони бостон, китоби муқаддаси Авесто, адабиёти паҳлавӣ, адабиёни навини форсӣ-тоҷик, адабиёти шифоҳӣ ва инчунин бозёфтҳои бостоншиносону муаррихон кӯшидаанд, ки реконструксия ва радабандии (иэрархияи) махлуқоти демонологиии ориёиҳоро тарҳрезӣ кунанд.

Оид ба чигунагии образи дев баъзе нуктаҳоро қаблан муҳаққиқони фолклор, этнографҳо ва адабиётшиносон қайд кардаанд. Чунончи, мардумшинос О. Муродов дар мақолаи «Тасаввуроти тоҷикони қисмати миёнаи водии Зарафшон дар бораи девҳо» нақлу ривоятҳои асотириро оид ба дев, ки аз байни мардумони Самарқанд, Панҷакент ва Ургут гирд овардааст, мавриди баррасӣ қарор додааст. Ӯ дар навиштаи худ ба бовару ақоиди мардум оид ба дев ва расму амалҳои ҷодуии бахшию фолбинҳоро барои муҳофизат аз зиёни дев бештар таваҷҷӯҳ кардааст [ниг. 11]. Аммо дар асари дигари Муродов О. «Образҳои қадимаи мифологияи тоҷикони водии Зарафшон» роҷеъ ба образи дев муфассал сухан рафта, муаллиф аз манобеи адабию таъриҳӣ, санъатшиносию фолклорӣ ва бовару эътиқодоти тоҷикон водии Зарафшон истифода кардааст. Дар ин асар як фасли ҳурде бо унвони «Тасвири дев дар афсонаҳои сеҳромез» матраҳ шудааст, ки дар он ба таври муҳтасар оид ба чигунагии симои дев маълумот дода мешавад. Муродов О. таъкид кардааст, ки образи дев ҳамчун персонажи афсонавӣ аз тасвири деви асотирий ва эътиқодии тоҷикон тафовут дорад. Аммо ҷолиб он аст, ки дар афсонаҳо баъзе унсур ва ишораҳои образи қадимаи дев бοқӣ мондаанд [10, 35].

Ин нуктаро муҳаққики дигар Г. Ризвоншоева низ дар асараш «Афсонаҳои сеҳромези Бадаҳшон» (2011) зикр кардааст. Ӯ дар ин рисолаи худ дар қатори дигар образҳо оид ба дев низ маълумот дода, мавқеи ин ҷеҳраи асотириро дар афсонаҳои сеҳромези сокинони Бадаҳшон равшан нишон додааст. Аммо чи хеле ки ҳуди ӯ дар муқаддимааш қайд мекунад, объект таҳқиқоти ӯ, асосан, афсонаҳои маҳдуд ба Бадаҳшон мебошанд [13, 15-16].

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Дар мавриди омӯзиши образҳои демонологии тоҷикон саҳми мардумшинос Сухарева О.А. низ қалон аст. Ӯ дар солҳои 1920-ум ба Самарқанд, Ӯротеппа (Истаравшан) ва Шаҳристон сафар карда, маводи этнографии марбут ба демонологияи ҳалқи тоҷикро сабт намудааст. Сухарева О.А. тибқи мушоҳидаҳои худ дар мақолаи «Бозмондаҳои демонологӣ» ва шамангарӣ дар байни тоҷикони водинишӣ» аз се тоифаи рӯҳҳо ёдовар шудааст. Ба категорияи аввал, ба назари ӯ, рӯҳҳои аз рӯи табиаташон нек ва нигаҳбону ҳайрҳоҳ (момо, арвоҳ), ба категорияи дувум маҳлукоте, ки ба мардум зиён мерасонанд (дев, алbastӣ, чин) ва ба тоифаи севум парӣ – маҳлуке, ки бо инсон изҳори муҳаббат ва ҳатто муносибатҳои маҳрамона дошта метавонист, дохил мешуданд. Дар мавриди тасвири образи дев О.А. Сухарева асосан, ба маводи этнографии расму ойинҳо, бовару эътиқод ва нақлу ривоятҳои асотирӣ такя кардааст. Дев аз нуқтаи назари боварҳо, маҳлукест, ки чуссаву ҳайбати бузург надорад, балки монанди алbastӣ ва ацина рафтор карда, ба инсонҳои танҳогард зарар мерасонидааст. Дев дар боварҳои ҳалқӣ бештар ба асп иртибот мегирад ва баъзан худи аспро дев мешуморанд [14, 39-41].

Дар мавриди тасвири намодҳои асотири эронӣ ва мифологияи ҳалқӣ дар намунаҳои шифоҳии фолклори тоҷик пажӯҳандагоне чун И.С. Брагинский, А.З.Розенфелд, С. Наимбоев, Г. Ризвоншоева, Д. Обидов, Р. Раҳимов, Р.Раҳмонӣ, Д. Раҳимов ва дигарон дар мақолоту рисолаҳои илмии хеш андешаҳои ҷолибе баён кардаанд.

Мақолае, ки дар даст доред, як навъ идомаи пажӯҳишҳои дар боло зикршуда мебошад. Агар муаллифони мазкур аз дидгоҳи этнография образи девро дар контексти бовару эътиқодот шарҳ дода бошанд, ин мақола дар асоси матни афсонаҳои тоҷикии ҳам чопшуда ва ҳам дар шакли дастнавис мавҷудбуда дар Ганчинои фолклори Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси ҳаттии ба номи Рӯдакии АИ ҶТ таълиф шудааст. Мазмuni мақолаи мо таҳқиқи Г. Ризвоншоеваро, ки афсонаҳои мардуми Бадаҳшонро фаро гирифтааст, пурратар мекунад.

Дар демонологиии фолклори ҳалқи тоҷик симову фаъолияти ҷандин маҳлукот ва арвоҳ тасвир шудаанд, ки дар миёни онҳо дев нисбатан образи мукаммал ва қадимаю фаъол мебошад. Дев дар афсонаву қиссаҳои тоҷикий персонажи манғӣ ба шумор рафта, дар маркази демонологиии кеши зардуштӣ ва асотири

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Эрони бостон қарор дорад. Дев дар Авесто дар шакли *даева* омада, аз офаридағон ва дастёрони Ахриман аст, ки бар зидди офаридағони ахурой кор мебаранд. Ҳар яке аз девҳо вазифа ва номи муайяне доштанд, ки дар Авесто ва сарчашмаҳои паҳлавӣ хеле зиёд зикр шудаанд. Девҳо дар замонҳои хеле қадим дар тасаввироти мардуми ҳиндуориёй гурӯҳе аз худоён буданд, ки парастиш мешуданд. Баъдтар дар таълимоти зардуштӣ онҳо ҳамчун худоёни баду зиёнрасон, яъне офаридаҳои Ахриман шинохта шуданд. Дар бисёр забонҳои оилаи ҳиндуаврупой якчанд вожаҳоро дучор мешавем, ки аз ҳамин решай *даева* сар зодаанд. Чунончи, дар санскрит-дӣауҳ, дар лотинӣ *дeus* ба маъни «худо», дар юнонӣ *Зeус/Зeвс*, дар арманӣ-*дeутс*, дар франсавӣ *дeу*, дар ирландии бостонӣ – *дeа*, дар олмонии қадим – *тeйва*, дар литовӣ – *дивас*, дар исландии бостонӣ- *тivar*, дар англисӣ *дeити* ба маъни «худо» ва «худоён» омадаанд. Инчуунин калимаҳои русии *дьявол*, англисии *devil*, олмонии *тoйфел* ва чанде дигар ба маъни «шайтон» аз решай мазкур мебошанд.

Дев дар афсонаҳои тоҷикӣ маҳлүкə аз чинси мард буда, қади баланд, тани пашмин, дасту бозуи пуркуват, нохунҳои тез ва ҷехраи зишту бадҳайбат дорад. Макони дев горҳо, паси қӯҳҳои баланд ва ё дар зери замин мебошанд. Девҳо дар макони худ ганҷҳо, ба монанди тиллову нуқра, сангҳои гаронбаҳоро нигоҳ медоранд [6, 118]. Ғизои девҳо гӯшти инсонҳо буда, дар горҳои худ бандиҳоро дар банд мекардаанд, ки ҳар рӯзе чанде аз онҳоро меҳӯрад. Вақте ки қаҳрамони афсона ба маскани дев ворид шуд, назараш ба устухонҳои одамӣ меафтад, ки парешон дар ҳар қучо меҳобанд. Ҷони баъзе девҳо дар танашон набуда, дар сандуқчае, дар шакли қабӯтар ниҳон аст, ки ба дasti паҳлавонон маҳв карда мешавад.

Дар афсонаҳои тоҷикӣ сужети духтарон, маҳсусан, шоҳдуҳтарҳоро дуздидани девҳо зиёд ба назар мерасанд. Баъзан ин асираҳо духтарони шоҳи париён мебошанд. Қаҳрамони афсона тавассути ҷоҳе ба олами зеризаминӣ мефарояд ва мебинад, ки деве сарашро дар зонуи паридуҳтаре ниҳода, хобидааст (мас., дар афсонаҳои «Калча, «Хирсиддин», Хирс-палвон»).

Паҳлавонон бо девҳо се шабу се рӯз ва ё ҳафт шабу ҳафт рӯз гӯштин мегиранд ва ниҳоят девҳоро мағлуб карда, шоҳдуҳтаронро аз асорати онҳо начот дода, дар охир арӯси худ менамоянд.

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Инчунин дар афсонаву ривоятҳои асотирӣ паҳлавононе чун Ҷамшед, Тахмурас, Эраҷ, Рустам, Сулаймон, Амир Ҳамза, ҳазрати Алӣ ва дигарон бо лашкари девҳо ҷангидонро то паси кӯҳи Қоф ронда, пеши роҳашонро маҳкам мекунанд ва ё ба тобеияти худ медароранд [9,13].

Дев образи машҳуртарини афсонаҳои сехромези тоҷикӣ ба шумор меравад ва дар афсонаҳои тамсилию маишӣ мушоҳида намешавад [12, 128]. Чи тавре ки зикр шуд, дар замонҳои хеле қадим дев дар байнӣ ҳалқҳои ориёй ҳамчун маҳлуқи некрафтор шинохта мешудааст, вале баъдтар бо таъсири дини зардуштӣ он дар қатори маҳлуқоти бераҳм ва заравар шумурда мешавад. Зардушт, ки дар таъриҳ ҳамчун реформатори ойини маздоясной шинохта шудааст, мардумро ба кеши яктонастӣ даъват карда буд ва дигар маҳлуқотеро, ки дар ҷаҳонбинии мардум тимсоли зӯроварӣ доштанд, ёвари Аҳриман мешумурд [ниг. 8, 56]. Тасаввурот оид ба девҳо аз доираи дину асотир, ки ҷонбани эътиқодӣ доштанд, ба дунёи афсонаву ҳамоса ворид мегардад. Аз ҳамон давра инҷониб дар сарҷашмаҳои ҳаттию шифоҳӣ дев ҳамчун маҳлуқи бад баҳо дода мешавад.

Мувоғиқи пиндоштҳои ҳалқӣ, дев дар шакли одам, ҳайвонот ва маҳлуқҳои гуногуни бадҳайбат ва тааҷҷубовар пайдо мешудааст. Тасаввурот оид ба дев аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Ҳатто дар як маҳал тасвири образ ва функцияҳои дев аз ҳам тафовут доранд. Ин натиҷаи хеле мураккаб будани образи мазкур мебошад, ки таҳти як ном (дев) персонажҳои гуногуни демонологӣ фаҳмида мешаванд [14, 39].

Дев дар баробари парӣ ва аҷдаҳо яке аз маъмултарин образи афсонаҳои сехромез ба шумор рафта, таҷассумкунандай бадиву нопокӣ, зулму бераҳмӣ ва мардумозорӣ мебошад. Дар асотир, бовару эътиқодот, адабиёти шифоҳӣ ва ҳаттии ҳалқҳои эронинажод дев суратан маҳлуқест қадбаланду калончусса, пашминӣ ва бадҳайбат буда, ботинан золиму бераҳм, мардумозор ва ҳаҷонак тасвир шудааст. Аз ҷумла, дар афсонаҳои тоҷикӣ ҳислатҳои бераҳмӣ, ваҳшигӣ, зулму ситам ба бандиёнаш, ҳаробасозии ҷойҳои обод, мардумситетӣ ва инчунин ба сехру ҷоду даст доштани девҳоро мушоҳида менамоем. Бо вучуди ин дар аксари афсонаҳо дев дар ниҳоят мутеи одамизод мешавад ва ё аз дасти ӯ ҳалок мегардад.

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Масалан, дар афсонай «Эрачи девафкан» портрет ва характери дев назари мардуми ба ин махлук ахримани хеле возех тасвир ёфтааст: «...Девхө махлукхой бадхайбатанду берам. Чашмонашон даҳони шаҳкоса барин калон-калон, гүшҳояшон мисли гӯши гов, сӯрохии биниашон мисли қубур ва даҳонашон монанди гор аст. Одамизодро бад мебинанд ва ҳар чо ҳар касро бинанд, асир гирифта бо худ мебаранд. Дар кӯхи азиме қалъаे сохта будаанду ҳар замон аз қалъа берун рафта, ба бошишгоҳҳои одамон хучум мекунанд, мекушанду горат мекунанду мебаранд» [4, 124].

Халк, маълум мешавад, ки зимни тасвири симои бадсиришти дев хулқу атвори шахсиятҳои манфури ҷамъияти худ ва душманони кишварро инъикос намудааст. Аз таърих маълум аст, ки дар гузашта қавму қабилаҳои горатгари кӯчӣ сари ҳар чанд вакт ба кишварҳои обод ҳамла карда, тамоми боигарии аҳолиро фасб намуда, хунармандонро бо худ мебурданд. Мардум ин манзараҳоро мушоҳида намуда, дар қолаби афсонаго ҷой қунонидааст ва образи девҳо, бегуфтугӯ, киноя аз ҳамон гоисбону хунхурони аҷнабӣ мебошанд.

Дар тасаввури мардум, гӯё, шоҳи девон соҳиби боигарии зиёде мебошад. Дар ганҷинаи вай ҳар гуна зару зевар, тиллову танга ва ашёи ноёбтарин гирд омадаанд. Ба даст овардани ин гуна ашёи гаронбаҳову муъчи занок барои қаҳрамони афсона басо мушкил аст, зоро ба хотири ин мақсад ўроҳҳои пурпечутоб, кӯҳҳои баланди қасногузар, биёбонҳои тасфонро бояд паси сар намуда, ниҳоят бо девон мубориза бурда, ашёи заруриашро гирифта бармегардад.

Албатта, ин гуна тасвири дороии девҳо ифодаи бадеии ниёзҳои иҷтимоӣ ва нобаробарии ҷамъиятий ба ҳисоб мераванд. Душманону ғосибон ашёи амволи ба яғмо бурдаи худро баъзан дар кӯҳҳову горҳо пинҳон мекарданд. Бо мурури солҳо Тасодуғон ашҳоси мусоғир, чӯпон ё шикорҷӣ он ҳазинаю дафинаҳоро дарёфт менамуданд, ки он ҳодиса даҳон ба даҳон гузашта, дар ниҳоят шакли афсонаго мегирифт.

Мардум дар афсонаго барҳӯрду муборизаи неку бадро дар мисоли ҷангӣ инсону девҳо таҷассум кардааст. Шоҳи девҳо бо вуҷуди қудрат ва тавононии худ ҳамеша ба дasti инсон кушта мешавад. Ҷунончи, дар афсонай «Рустам» омадааст, ки:

«Рустам як рӯз барои шикор ба кӯҳ баромада буд. Бисёр шикор кард, монда шуд, дар лаби як ҷашма хобаш бурд. Подшоҳи девҳо, ки душмани Рустам буду фурсат кофта мегашт,

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

вайро бандй кард. Рустам аз хоб бедор шуда, худро дар банд дид. Ночор ба дев гуфт:

-Ман ба ту бисёр бадй кардаам, падари туро күштаам, модари туро күштаам, хешу таборатро күштаам, ту ҳақ дорй, ба ман ҹазои саҳт дихй, маро ба шах зан, ман донаи қўкнор гардам, армон аз дили ту барояд.

Дев гумон кард, ки Рустам бо ин тадбир роҳи халосй мечўяд, бар акси гуфтаи вай кор карда, ўро ба дарёи Ҷайхун партофт.

Рустам тифоқо дар рӯи дарё чил нафар касро дида, мадад талабид, одамҳо банди дасту пои ўро күшоданд. Рустам аз дарё баромада, ба ҹустучӯи дев равон шуд. Девро аз кӯҳ ёфт. Дев ба ҷониби Рустам гуфт:

-Рустам, омадй?

Гуфт:

-Ҳа, омадам, ахволам бад, бисёр ташна мондам, дастам дар банд аст, агар раҳм кунй ба ман, як кося об дех!

Дев бовар кард, ки дasti Рустам бастааст, як кося об гирифта, ба наздики вай омад. Рустам девро даст гирифт. Се шабу се рӯз гуштин гирифтанд. Охир Рустам девро ба замин зад, сарашро бурид» [16, 221-222].

Тасвири портрети девҳо низ аз қудрату тавоной, ҳайбат ва истибоди онҳо шаҳодат медиҳад. Рафтори онҳо воқеан ҳам “девона”, яъне гайримуқаррарӣ аст. Дар китоби «Фолклори сокинони саргахи Зарафшон» дар қатори дигар матнҳо афсонай сехромези «Деви ҳафтсар» омадааст, ки дар он дев ҳамчун маҳлуқи бадҳайбату ваҳшӣ, мабдаи зулму таадӣ акс ёфтааст, ки дили хонандаро ба ваҳм меорад. Масалан, «Дев аз ҷояш хеста, ин панҷ бародаронро калла карда хӯрд». Ё худ: «Кампирақ ҳам бо бачаи дувоздаҳсолааш ба ҳамон дураҳагӣ расида омаданд, ба тарафи дasti чап гашта рафтан гирифтанд. Нигоҳ карданд, ки аз дур як дуди сиёҳи борик мебарояд. Ба ҳамон манзил омада расиданд. Салом карда даромаданд, диданд, ки як дев шиштааст, ҳафт сар дорад. Дев аз ҷояш хеста, инҳоро қапида хӯрданӣ шуд. Некисара бачаи дувоздаҳсола тан надода, аз бағали дев маҳкам қапид. Дев мезанад, бача мезанад, ҳар дуяшон ҳафт шабу ҳафт рӯз зану барзан карданд. Охир девро зада күшта, даҳони як чукуриро күшода мурдаи девро партофта дид, ки панҷ каллаи бетана хоб рафтааст» [16, 209-210].

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Ин чо дар навбати аввал ба одамхүрии дев низ ишора шудааст, ки бадтарин хислати ў ва душмани инсоният будани он ба шумор меравад. Аз сүйи дигар, тасвири деви ҳафтсар яке аз образхой камназири махлукоти асотирӣ дар фолклори тоҷик мебошад. Мувофиқи тасвири афсонаҳо девҳо, маъмулан, яксара, сесара ва ҳафтсара мешаванд. Девҳои сесара ва ҳафтсара, на танҳо аз ҷиҳати шакли зоҳирӣ, балки бо баъзе хислату рафторхояшон аз дигар девҳо фарқ мекунанд.

Роҷеъ ба девҳои сесара ва ҳафтсара Ризвоншоева Г. низ дар мисоли афсонаҳои Бадаҳшон маълумот додааст. Ба андешаи ў, гӯяндаҳо ин гуна образи девҳои сесара ва ҳафтсараро ба хотири ба дили мардум тарсу ҳарос ангехтан обуранг медоданд [13, 86].

Мардумшинос Сухарева О.А. аз як биотун – гӯяндаи истаравшани худ оид ба мавҷудияти девҳои ҳафтсар, ҳаштраҳ, ҳафтодсар, ҳафтодҷашм ва ҳафтодсина маълумот гирифтааст. Аммо он биотун нагуфтааст, ки девҳои аз ҷинси зан вучуд доранд ё не. Тавсифи ҳафтодсина, одатан, ба алbastӣ хос аст ва шояд ин гӯянда портрети девро бо алbastӣ омехта бошад [14, 39; 89]. Дар баъзе афсонаҳо деви шашҷашма низ тасвир шудааст, ки ин далели образи хеле қадима будани он мебошад. Девҳои бисёрсара ва бисёрҷашма тимсоли ҳайбату қудрат ва тавонии душманони ҳалқро бозтоб кардаанд.

Хислати манфури дигари дев он аст, ки вай духтарони зеборо дуздида, ба маконаш бурда бо роҳи зурӣ ба занӣ мегирад ва дар асорати худ нигоҳ медорад. Аксар вакт ў ҳаёти ҳешро барои дуздидани духтарони соҳибҷамол мегузаронад, ки инро тасвири афсонаҳо ҳам нишон медиҳанд. Мардум дар ин гуна афсонаҳо ҳодисаҳои духтардуздии баъзе қабилаҳои кӯчиро инъикос кардаанд. Аз манобеи таъриҳӣ маълум аст, ки дар асрҳои миёна ҳодисаҳои дуздидани занҳову духтарону қӯдакон ва ба гуломию қанизакӣ фурӯҳтани онҳо хеле зиёд ба вуқӯъ меомадааст. Мардум симои душманони ҳешро бо чунин нафрату бадбинӣ ба девҳо монанд кардаанд. Барои он ки эҳсоси ватандӯстӣ ва инсонпарварии ҷавонон зиёд шавад, ҳамин гуна девҳои манфур оқибат ба шармандагӣ мувоҷеҳ шуда, ба дasti паҳлавонон қушта мегарданд. Чунин анҷоми афсона, албатта, шунавандагонро, мардуми авомро ба зиндагӣ дилгарм менамуд ва насли ҷавонро ба муқобили ҳар гуна зӯровариҳо, беадолатиҳо ва ситамкориҳо таҳrik менамуд.

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

Дар афсонаҳо якчанд навъи дев мушоҳида карда мешавад, ки аз қабили деви сафед, деви сиёҳ ва деви қабуд. Дар афсонаҳои сеҳромези мардуми Бадахшон, мувофиқи иттилои Ризвоншоева Г., деви сурх низ мавҷуд будааст [13, 89]. Аммо деви сафед нисбат ба дигар намуди девҳо дар байни тасаввуроти асотирии мардум ва дар адабиёти шифоҳию хаттӣ бештар дучор меояд. М.С. Андреев дар асоси маводи мардумшиносии аз минтаҳаҳои гуногуни Тоҷикистон гирдовардааш қайд намудааст, ки деви сафед дар Язгулом аз чинси занона дониста мешавад. Мувофиқи маълумоти Андреев, дар Язгулом рӯзи чумъа – рӯзи "Деви Сафед" ҳисоб мешудааст. Деви Сафед – намоди пирзани нуронӣ буда, мӯйи сараш ва либосҳояш саропо сафед мебошад. Шоми рӯзи чумъа ба Деви Сафед нонҳоро хурд реза карда, дар табақе пешкаш мекардаанд. Шабона гӯё ў омада, нонҳоро ҳӯрда, дар кори ресмонресӣ ба занҳо файзу баракат мерасонидааст. Агар касе дар рӯзи чумъа Деви Сафедро бадгӯйӣ кунад, ў шабона омада ба ў таъсири бад мерасонидааст, ки дар натиҷа он шахси бадгӯй бемор мешудааст. Деви Сафед ба ҷойҳои хушобуҳаво сайргашт карда, ҷои муайяни сукунат надоштааст [3, 73-74].

Метавон гуфт, ки Деви Сафеди мавсуф дар афсонаҳои ҳалқӣ баъзан ба гунаи *девкампир* намоён мешавад, вале он дар афсонаҳо маҳлуқи бадсиришт мебошад. Чунки дар симои деви сафед низ қудрату тавоной, бадҳайбатӣ ва бераҳмӣ нисбати одамон дида мешавад. Дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ деви сафеди дигаре тасвир гаштааст, ки он ҳам образи манғӣ буда, ба дasti Рустами паҳлавон кушта мешавад.

Бояд қайд кард, ки дар афсонаҳо аз ду чинси ин маҳлук: *дев* ва *девкампир* сухан меравад. Девкампир модари девҳо буда, одатан, дар хона менишинад. Вале бо вуҷуди дев буданаш эҳсос ва меҳри модарӣ низ дорад. Мехрубону самимӣ будани ў дар якчанд афсонаҳо зикр шудааст:

«Девкампир гуфт:

-Мана ҳамин пушти хонем чорбоги париҳо. Мана се писарам ҳаст, сеяшам деб, ҳамино як луқма када түя ҳӯрда мемонан. Хай, пошшо түя нобуд шавад, гуфта фурсондасу ман түя нобуд намикунам. Ту акнун фарзанди қиёматем» [5, 57].

Дар афсонаи «Гули испандиёр» низ чунин муносибат ба назар мерасад: «Бача дид, ки я дев ай таги почаш қамиш буромада савз шидай. Дев бачая диду гуфт:

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

-Э бачам, чида да чони چавонут چавр мекунй. Ма ҳафт бача дорум, ага бубинанут реза-резат мекънан.

Бача гуфт:

-Агар түя ай ҳами бало халос кунум, ёрдамум мекунй?

Дев розй шид» [17, 2851-2873].

Вай на танҳо худ, балки писаронашро низ даъват мекунад, ки беражму золим набошанд, ба одамон дасти ёрӣ дароз кунанд. Ҳатто бо таъсири насиҳати модар девҳо, ки маҳлуқи беражму одамхӯранд, одамизодро “додар” меҳонанд: «Э ўғулум, як одамизод омадагӣ, вая ҳӯрдан қатӣ ягон чотон зиёд мешуд-мӣ, аз зулми як пошишо ҳамин ҷоҳова омадас, ҳамуна додар хонетону кораша муждо кунетон.

Писарош мегун, ки:

-Буроред, майлаш, додарамо шавад» [5, 57].

Аз ин тасвири мутазод маълум мегардад, ки мардум баъзан девҳоро нисбат ба подшоҳони золим меҳрубонтару боинсофтар мешумурдаанд. Ба ҳулоасай ҳалқ: аз девҳо ҷашми умед ҳасту аз подшоҳи мустабиди давр не.

Мардумшинос О. Муродов аз байни мардуми водии Зарабшон баъзе ҳикоятҳои асотириро сабт намудааст, ки дар онҳо ҷинсияти девҳо ишора шудааст. Тибқи иттилооти ў, девҳои аз ҷинси занро “деви мода” ва “дебзанак” меномидаанд, ки он дорои мӯйи зард ва либосу фарангии сафед будаанд. Синну соли девзанҳо гуногун мешудааст ва ҳар қадаре ки он ҷавонтар бошад, ҳамон қадар пурқувват ва пурзарар будааст [11, 150].

Дар ҷанде аз афсонаҳои тоҷикӣ макону тарзи зисти девҳо тасвир шудаанд, ки онҳо ба мисли одамон ҳаёт ба сар мебаранд, ҳонаву дар доранд, майшати рӯзгор доранд. Дар идомаи афсонаи мазкур гуфта мешавад, ки девкампири сиёҳ низ мисли девкампири сафед дар маконе, ки ҳамранги худаш аст, зиндагӣ мекунад: «Духтар болотар рафта, як хиргоҳи сиёҳро дид. Дар хиргоҳ девкампири сиёҳ гирду атрофро пурдуд карда, ҳӯрок мепухт» [4, 229].

Вале дар афсонаҳои «Ҳафтдодарон» ва «Қиргинчапалвон» девкампир ҳамчун образи манғӣ акс ёфтааст. Вай ҳамеша духтарону занонро азият медиҳад ва онҳоро дар ҳолати марг мерасонад: «Алов мурд. Қариби омадани бародаронаш шуд, духтар чи кор карданашро намедонист. Вай ба як илоҷ ба берун баромада ба атроф нигоҳ кард, ки аз як дарае дуди борик баромада истодай. Вай ба он ҷо рафта аз дар даромада, салом

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

дод, ки як курбарзангӣ шиштасту гандум бирён мекунад. Курбарзангӣ ба духтар алов метияд... Бо духтар муносибат пайдо мекунад. Ҳар рӯз ба хонаи духтар омада хуни ўро мемакид. Рӯз ба рӯз духтар логартар мешуд. Акаҳояш огоҳ шуда бо фиреб девкампирро мекушанд ва хоҳарашонро аз чанголи он ҳалос мекунанд» [15, 5222-5239].

Чи хеле ки мебинем, дар аксарияти афсонаҳо девкампир ҳамчун шахси бадкору найрангбоз ва нафратовар тасвир ёфтааст. Ў дар афсонаҳо духтаронро ва занҳоро ранҷу озор медиҳад, ба образҳои манғӣ қӯмак мерасонад, ҷавонони ошиқро аз ҳам чудо мекунад. Аммо саранҷом қаҳрамони афсона ўро нобуд карда, шоҳдухтар ё занашро аз чанголи золимон раҳо мекунад ва девкампир ба қатл расонида мешавад. Маншай образи девкампир низ ҳаёти иҷтимоии мардум ба шумор меравад. Дар зиндагӣ занҳои даллола, мардумфиреб, ҷангандоз ва бе нангу номус зиёданд, ки мардум нисбати онҳо низ танаффур дорад ва онҳоро прототипи девкампиру аҷузкампирҳо қарор додаанд.

Яке аз навъҳои дигари дев дар афсонаҳо, образи Деви Кабуд аст. Ин дев аз дигар девҳо тафовут дорад. Агар ҷони дигар девҳо дар танашон бошад, ҷони деви кабуд берун аз танаш, дар даруни сандуқе, ки дар доҳили гор пинҳон карда шудааст, ҷойгири аст. Бар ҷунин дев ғалаба кардан ва онро мағлуб намудан кори сахл нест. Сабаби мушкил буданаш дар он аст, ки вай аз зарби тибу шамшер ва дигар аслиҳа ҳеч гоҳ ҳалок намегардад, ҷунки ҷони вай дар ҷойи дигар буда, ба он осебе намерасад. Ва агар ҷойи сандуқ муайян бошад, ҳочати бо дев рӯ ба рӯ шудан нест, барои девро нобуд кардан факат сандуқро ба даст овардан, басандад аст. Аммо қаҳрамонони афсонаҳо ҷони ин гуна девро баъди ба даст овардан ба осонӣ нобуд намекунанд, балки девро азият дода онро ҳамчун гулом истифода мебаранд.

Доир ба масъалаи ҷони дев дар афсонаҳо ақидаву пиндоштҳои гуногун ба назар мерасад. Аз ҳаводиси афсонаҳо маълум мегардад, ки ҷони дев ҳам дар шакли рӯҳ, ҷон ва ҳам дар шакли қабутар ё нигин тасвир ёфтааст. Ва дар пайдо намудани ҷойи ҷони дев ба қаҳрамони асосӣ персонажҳои ёрирасон, ҳусусан, он духтароне, ки дар давоми ҷандин сол дар асорати дев умр ба сар мебаранд, қӯмак менамоянд.

Дар фолклори ҳалқҳои дигари эронитабор низ образи дев, навъҳои дев ва фаъолияти онҳо дар афсонаҳо маълумоти гуногун

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

ба назар мерасанд. Доир ба масъалаи пинҳон кардани чони дев муҳаққики эронӣ М. Икромӣ зимни таҳлили образи дев дар фолклори мардуми Ҳурӯсони Эрон қайд намудааст, ки: «дев шиши умр дорад ва паҳлавони қисса дар поён шиши умрашро ба замин мезанад, дев дуд мешавад ва ба ҳаво мераваду мемирад» [7, 171].

Донистани ҷойи ниҳоншудаи чони дев дар бâзе мавридиҳо танҳо бо роҳи фиреб додани вай ба қаҳрамон мүяссар мешавад. Гарчанде девҳо маҳлуки пурқуввати фавқуттабия бошанд ҳам, пеши ақлу заковати инсон ҳамеша очизанд ва чун анъана қувваи некӣ бар бадӣ ғалаба мекунад. Зороғояи асосии афсонаҳои тоҷикӣ ва ҳалқҳои дигар ҳаминро талаб мекунанд.

Девҳо инҷунин қобилияти сехру ҷоду карданро доранд. Дар якчанд афсонаҳо дев барои ба мақсад расидан худро ба ашёҳои гирду атроф, аз ҷумла, ба асп, дараҳт ва амсоли инҳо табдил медиҳад. Дар мубориза бо одамон дев бâзе паҳлавононро низ ба санг, ҳайкал, дараҳт ва кабӯтар мубаддал месозад.

Аз андешаҳо ва пораҳои иқтибосии овардашуда маълум мегардад, ки дев пеш аз ҳама як навъ маҳлуки фавқуттабия ба шумор меравад. Сониян, бо вуҷуди образи бадсиришт буданаш, дар ҳамаи афсонаҳо ҳамчун персонажи фаъол дар маркази афсонаҳо қарор дорад. Девҳо ҳамчун персонажҳои манғӣ дар ташкили конфликти афсонаҳо ва такомули ҳарактери қаҳрамон нақши муҳим доранд. Дар ҳамаи афсонаҳо мақсаду фаъолияти дев якранг буда, он ба одамон бадбаҳтиву ноумедӣ меорад ва мардум ҳамеша аз дев зарар мебинанд. Дар ниҳояти кор девҳо ба дasti қаҳрамонон кушта мешаванд. Мардум бо таҷассуми кушта шудани дев дар афсонаҳо орзуи поёни зулму ситам ва анҷоми ноумедиҳоро кардаанд.

Ин гуна афсонаҳо барои тарбия кардани кӯдакону наврасон ва ҷавонон дар роҳи далерию шуҷоат, ватандӯстӣ, ҳушёрию зиракӣ, қаҳрамонӣ, фидокорӣ, зебоипарастӣ ва монанди инҳо аз воситаҳои хубе ҳисоб меёбад.

Китобнома:

1. Авесто [матн] / Гузориш ва пажӯхиши Ҷ. Дӯстҳоҳ. - Душанбе: Қонуният, -2001;
2. Андреев М.С. Из материалов по мифологии таджиков [текст] // По Таджикистану. Краткий отчет о работах

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

этнографических экспедиции в Таджикистане в 1925 году./
Андреев М.С. - Ташкент. -Выпуск I, -1927. -С. 77-109.

3. Андреев М.С., Среднеазиатская версия Золушки [текст] //
По Таджикистану. Краткий отчет о работах этнографической
экспедиции в Таджикистане в 1925 году. Андреев М.С./ -
Ташкент. -Выпуск I, -1927. -С. 60-76.

4. Афсонаҳои тоҷикӣ [матн] / Мураттибон Амонов Р.,
Обидов Д. -Душанбе: Дониш, - 2008. - 432 с.

5. Афсонаҳои Самарқанд [матн] / Мураттиб
Шермуҳаммадов Б. -Душанбе, -1965. -273 с.

6. Брагинский И.С. Из истории таджикской народной
поэзии. Элементы народно-поэтического творчества в
памятниках древней и средневековой письменности./ Брагинский
И.С.-М.: Изд-во АН СССР, - 1956. -496 с.

7. Икромӣ М. Аз мо беҳтарон. / Икромӣ М.- Машҳад:
Нашри айвор, - 1382 ш. -272 с.

8. Муин М. Ҳудо чӣ гуна падар гардид // Андеша,
faslномаи илмӣ-пажӯҳӣ. №2, - 2013. – С. 53-64.

9. Муродов О. Дар пардаи сехру ҷоду./ Муродов О. -
Душанбе: Ирфон, -1990. -128 с.

10. Муродов О. Древние образы мифологии таджиков
долины Зеравшана [текст]. / Муродов О. -Душанбе: Дониш, -
1979. -116 с.

11. Муродов О. Представления о дэвах у таджиков средней
части долины Зеравшана // Советская этнография. /Муродов О. -
1973, -№1. -С.148-155.

12. Ризвоншоева Г. Афсонаҳои сеҳромези Бадаҳшон. /
Ризвоншоева Г. - Душанбе: Дониш. - 2011. -256 с.

13. Раҳимов Д. Фолклори тоҷик. Раҳимов Д. /-Душанбе:
Эҷод. - 2009. -264 с.

14. Сухарева О.А. Пережитки демонологии и шаманства у
равнинных таджиков // Домусульманские верования и обряды в
Средней Азии./ Сухарева О.А. -М.: Наука, - 1975. - С. 5-93.

15. Фолклори Норак, мавод аз Ганчинаи фолклори тоҷик.
Ҷузъигири №10, 1961. Гӯянда: Шарифов Ҷ., навиштагираんだ:
Аҳмадов Р., саҳ. 5222-5239.

16. Фолклори сокинони саргахи Зарафшон / Тартибдиҳанда
Амонов Р. Сталинобод, - 1960. -416 с.;

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

17. ФФҲ, мавод аз Ганчинаи фолклори тоҷик, - 1963. Гӯянда: О.Рахимова, навиштагиранда: Назарова А., саҳ. 2851-2873.

МНОГООБРАЗИЕ ОБРАЗА ДИВА В ТАДЖИКСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ

Данная статья посвящается проблеме изображения одного из ярких образов демонологии таджикского фольклора *дива*. Авторы высказали свое видение этого образа, опираясь, в основном на материалы архива таджикского фольклора и опубликованные сборники таджикских сказок. *Див* как отрицательный, но в то же время активный персонаж, занимает особое место в волшебных таджикских сказках. В таджикском фольклоре существуют информация и пометки о разных *дивах*, таких как трехголовый *див*, семиглавый, семьдесятглавый, шестиглазый, семьдесятглазый, а также *дивов* разных цветов: белый див, чёрный, синий, красный и т.д. Несмотря на отрицательные черты, *дивы* играют значительную роль в создании конфликтов и усовершенствовании характера героев сказок.

Ключевые слова: таджикский фольклор, волшебные сказки, див, демонология, образ, портрет, характер, миф, верование.

DIVERSITY OF THE IMAGERY OF DAEVA IN TAJIK FOLKTALES

This article is dedicated to the problem of portrayal of image of daeva (diva) - a demon character, so called dēw, in Tajik folklore. Authors propose their discussions based on the materials from the archive of the Tajik folklore of the Academy of Sciences and published collections of Tajik folktales. Dēw as a negative personage has prominent role in organization of plot conflicts and development of hero characters in Tajik ‘magical’ folktales. In Tajik folklore there are information about different kinds of dēw, such as three-headed dēw, seven-head dēw, six-eyed dēw etc. There are also dēw distinguished by their skin color, such as white dēw, black dēw, red dēw etc.

Keywords: Tajik folklore, magic folktale, dew, image, character, myth, demon, beliefs.

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

Маълумот дар бораи муаллиф: Раҳимов Дилшод Камолович, н.и.ф., мудири шуъбаи фолклори Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хаттии ба номи Рӯдакии АИ ҶТ. Тел.: 907-84-27-85, e-mail: dilshodr@gmail.com;

Сведения об авторе: Раҳимов Дилшод Камолович, завотделом фольклора Института языка, литературы, востоковедения и письменного наследия им. Рудаки АН РТ, кандидат филологических наук. Тел.: 907-84-27-85, e-mail: dilshodr@gmail.com.

About the author: Dr. Rahimov Dilshod a Head of the Folklore Department of the Rudaki Institute of Language, Literature, Oriental studies and Written Heritage of the Academy of Sciences of Tajikistan. Phone: (+992) 907-842-785; E mail: dilshodr@gmail.com

Маълумот дар бораи муаллиф: Носирова Лайло, ходими калони шуъбаи эҷодиёти мардумӣ ва таҳлилий-методии Пажӯҳишгоҳи илмӣ-тадқиқотии фарҳанг ва иттилоот. Тел.: 907-18-66-61.

Сведения об авторе: Носирова Лайло, старший научный сотрудник отдела народного творчества Научно-исследовательского института культуры и информации. Тел.: 907-18-66-61.

About the author: Nosirova Laylo is a senior researcher at the Department of the traditional art of the Culture and Information Research Institute. Phone: (+992) 907-186-661.

УДК:891.550.092

МАВҚЕИ РИВОЯТҲОИ «ШОҲНОМА»-И ФИРДАВСӢ ДАР ОСОРИ ШИФОҲИИ МАРДУМ (ДАР МИСОЛИ ҲАМОСАИ «ГУРҒУЛӢ»)

Салоҳиддин Фатҳуллоев

*Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хаттии
ба номи Рӯдакии АИ ҶТ*

«Шоҳнома»-и безаволи Фирдавсӣ асари дӯстдоштаи на танҳо тоҷикон, балки ҷаҳониён гардидааст. Ҳанӯз аз асрҳои миёна ин асар моҳияти байнамилалӣ пайдо карда буд. Ба бисёр забонҳои аврупой тарҷума шуда, дикқати муҳакқиқонро беш аз ҳарвақта ба ҳуд ҷалб менамуд. Ин асари комили бадеист, ки бо услуби соддабаёни навишта шуда ба қиширои муҳталифи ҷомиа фаҳмо. Аксар қалима ва таркибу ибораҳои «Шоҳнома» дар забони имрӯзаи тоҷик мавриди истифода қарор доранд. Ин

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

воқеяятро Фирдавсӣ ҳанӯз дар ҳаёт буданаш пай бурда буд магар ки чунин нигоштааст.

Чу ин номвар нома омад ба бун,
Зи ман рӯи кишвар бишуд пурсухун.
Ҳар он кас ки дорад хушу рою дин,
Пас аз марг бар ман кунад офорин.
Намирам аз ин пас, ки ман зиндаам,
Ки тухми суханро парокандаам.

«Зи ман рӯи кишвар бишуд пурсухун» гуфтани шоир далел бар он аст, баъди дастраси хонандагон гардидани «Шоҳнома» мардум онро хуш пазируфт ва номи Фирдавсӣ вирди забони ҳамагон гардид. Фирдавсӣ аз вокунишу хушоянди мардум нисбати асара什 қаноатманд гардида, бо як дили пурӯ хотири ҷамъ фармуд: «Намирам аз ин пас, ки ман зиндаам» касе аз шоирони он замон нисбати ояндаи умединунаанди тақдири худ мисли Фирдавсӣ паёмбарона ибрози назар накардааст. Забони «Шоҳнома» забони зиндаи ҳалқ аст. Аз ин рӯ дар он тасвирҳои хушку ҳолӣ ба назар намерасанд. Ҳар як вожаю қалима мисли шаддаи марворид назаррабоянд. Фирдавсӣ хуб медонист, ки мазмuni аксар афсона ва ривояту устураҳо аз забони ҳалқ гирифта шудаанд ва яқин бар он дошт, ки агар онҳоро вориди «Шоҳнома» насозад бо мурури замон онҳо аз байн ҳоҳанд рафт.

Бинобар ин ў пеши худ вазифа гузошт, ки ҳар он чиро ки шунидааст, ба риштаи назм дароварда, бад-ин васила онҳоро аз нобудшавӣ эмин нигоҳ дорад. Ва бо навиштани «Шоҳнома» Фирдавсӣ ба мардум фаҳмонд, ки онҳо нисбати гузаштаи худ бетафовут набошанд, зоро дар тӯли таърих барои қаҳрамононе чун Кова, Рустам ва дигарон барои ватан ва ҳифзи расму анъаноти миллий ҷонбозиҳо кардаанд. Мубориза ва ҷонбозиҳои қаҳрамононро намешавад бо суханони одӣ нақл кард, бинобар ин Фирдавсӣ ба саҳнасозиҳои бадӣ, ба оғаридани симоҳои барҷаста мепардозад. Дар «Шоҳнома» образҳои мусбат, чи аз ҷумлаи занон ва чи аз ҷумлаи мардон, хеле зиёданд, вале шахсиятҳои чун Рустам Суҳроб ва Сиёвуш мақоми волое доранд. Саҳнаҳои кушта шудани Суҳроб ва Сиёвуш лаҳзаҳои пурсӯзу гудозе мебошанд, ки баъди сипарӣ шудани ҳазорсолаҳо аз хотираҳо фаромӯш намегарданд. Фочиаи бо дasti падараш кушта шудани Суҳроб қалби бераҳмтарин инсонҳоро тагу рӯ

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

карда онҳоро ба андеша кардан вомедорад. Ҳатто имрӯз ҳам кас күшта шудани Сухробро бе рехтани ашк мутолиа карда наметавонад. Маҳорати баланди шоирона лозим буд, ки ин лахзаи пурсӯзу гудозро бо тамоми ҷузъиёти рикқатовараш пешӣ назар ҷилвагар созад. «Шоҳнома» бо тасвирҳои шоиронааш, ки тавъам бо мазмунҳои олӣ мебошанд дар дили хурду қалон ба таври абадӣ ҷой гирифтааст, аз ин ҷост, ки ин асанро дар маҳфилу шабнишиниҳо мавриди мутолиа қарор медоданд. Шоҳномаҳонӣ дер боз дар байни мардуми тоҷик ҳамчун анъанаи фарҳангӣ маъмул гашта буд. Дар шаҳрҳои бостонии Самарқанду Бухоро, Суғду Ҳатлон ва Раҷту Бадаҳшон маҳфилҳои шоҳномаҳонӣ доир мекарданд. Дар маҳалҳои тоҷикнишини Ӯзбекистон низ ин падидо ба ҳукми анъана даромада буд. Дар Бухорою Самарқанд, ки аҳли саводаш хеле зиёд буд, шоҳномаҳонӣ равнаку ривоҷи бештаре пайдо карда он ҳамчун мактаби адабӣ шуҳрат дошт.

Ровиён ва қиссагӯён «Шоҳнома»-и мансурро ҳам хонда ба мардум фаҳмонда медоданд. Калимаю таркибҳои мушкилфаҳмашро бо суханони фаҳмо иваз мекарданд. Дар чунин маҳфилҳо на танҳо «Шоҳнома», балки афсона, қисса, гӯргулий мегуфтанду меҳонданд.

Дар маҳалҳои ҷанубии ҷумҳурӣ низ шоҳномаҳонӣ мураввач буд, вале вобаста ба шароити саҳти табииати қӯҳистон, он ба таври дигар ҷараён мегирифт. Чун китоби мансури «Шоҳнома» кам буд ва аз ҷониби дигар ҷашми ҳатдорон низ зиёд набуданд, бинобар ин шоҳномаҳонӣ дехаҳои зиёдро фаро гирифта наметавонист. Дехаҳои қӯҳистон аз ҳамдигар дур воқеъ гардида, дар фаслҳои зимистони қаҳратун аз сабаби мавҷуд набудани роҳҳои қалон пиёдагардҳо низ зери қабатҳои барф монда масдуд мешуданд ва дар натиҷаи робитаи байни рустоҳо то 4-6 моҳ қатъ мегардид. Вале дӯстдорони маҳфилҳои қиссаҳонҳо дар ҳар деха ҷамъ омада ба «будагияш шукrona карда» афсона, гӯргулий, чистон ва гайра мешунавиданд. Тавре дар боло ишора кардем, дар дехоти дурдасти қӯҳистон низ мардум зимни нишаствояшон аз осори пургановати гузаштагонамон баҳравар мешуданд.

Борҳо қайд гардидааст, ки дар репертуари гӯргулиҳонҳо ривоятҳои «Шоҳнома» мавқеъ доранд ва ин худ гувоҳи он аст, ки гӯргулиҳонҳо ин ривоятҳоро аз маҳфилҳои шоҳномаҳонӣ аз бар кардаанд. Масалан, гӯргулиҳонии марҳум Алиев Сайидалий аз

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

нохияи Дангара, дар ин хусус чунин гуфтааст: «...Нашибулло гуфтани касе буд, дар мачитои обод оварда ҳаму шохномаҳора нақл мекард». Сайдалии соқӣ ин суханонро гуфту сипас ривоятҳоро дар борай Золи Зард, Рустам, Раҳш ва Наримон ба тафсил ва бо майлу рағбати зиёде нақл кард, чунон бо шавқу завқ қиссалардозӣ мекард, ки гӯё ҳудаш дар ин ривоятҳо ширкат варзида бошад. Ин хусусияти асарҳои ҳалқиро аз ҳама беҳтар мунаққиди бузурги рус В.Г.Белинский эҳсос карда доир ба фарқи афсона аз эпос (достон) чунин нигошта буд: «...Байни достон ва афсона фарқи калон аст. Дар достон шоир (гӯянда) асари (фанни) худро ҳурмат карда, онро аз худ боло мегузорад ва меҳоҳад дар қалби дигарон низ чунин эҳтиромро бедор қуонад...» [1, 354].

Соли 1973 банда аз тарафи маъмурияти Институтизабон ва адабиёт ба навишта гирифтани силсиладостонҳои «Гӯргулӣ»-и Алиев Сайдалий муваззаф шуда будам. Достонҳои ўро дар меҳмонхонаи Дангара бо даст ба рӯйи қоғаз навишта мегирифтам ва ҳамзамон нақлу ривоятҳояшро ба навори магнитофон сабт менамудам. Ҳоло силсиладостонҳои ў ва наворҳое, ки дар онҳо нақлу ривоятҳояш сабт шудаанд, дар ганчинаи фолклори тоҷик маҳфузанд...

Қабл аз овардани матни ривоятҳо бояд тазаккур дод, ки аксари маводи дар ҳазинаи мазқур гирдоваришуда аз забони кӯҳансолон навишта гирифта шудаанд, бинобар ин аз сабаби заъфи хотира ва фаромӯшҳотирӣ шояд дар гуфтаҳояшон нуқсе ба мушоҳида расад ва ин амест табиӣ ва вазифаи муҳаққиқон аст, ки чунин нуқсонҳоро қашф ва ислоҳ намоянд, албатта ба шарте ки чунин кор аз дасташон биёяд. Гӯяндаҳо ҳар нақлу ривоятеро, ки аз манбаъҳои китобӣ ва шифоҳӣ шунида бошанд, ками андар кам айнан бозгӯ менамоянд, онҳо ҳатман ба нақлу ривоятҳои шунидаашон иловаҳо мекунанд, матнҳоро тағиیر медиҳанд ва ин ҳамаро метавон кори эҷодии онҳо шумурд. Ин амалро онҳо амдан ба ҷо наоварда, балки бо нияти нек, ба хотири машғул доштани мардум анҷом медоданд. Чун маводи шифоҳиро, мо фолклоршиносон, бештар аз кӯҳансолон навишта мегирифтем, бинобар ин аз заъфи пирӣ ва фаромӯшҳотирӣ дар гуфтаҳои онҳо баъзе носаҳехиҳо ба назар мерасад ва шояд ин камбудиҳо аз гӯяндаҳои пешин ба мерос монда бошад ва тавре мебинем, ин қабил тағииротҳо ҳангоми аз даҳон ба даҳон интиқол ёфтани матнҳо сурат мегиранд. Гоҳе номи қаҳрамонон иваз карда мешавад, гоҳе қаҳрамони мусбат ба қаҳрамони манғӣ

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

мубаддал мегардад ва аз сабаби камсаводии бархе аз онҳо ҳатто замонҳои гузаштаи дур ва имрӯз ба ҳам махлут мешаванд. Масалан, доктори илми филологӣ шодравон Д.Обидов дар асари таҳқиқотии пурарзишаш «Ривоятҳо» мисоле овардааст, ки дар он фаромӯшҳотирии гӯянда таъкид шудааст. Чун он мисол ба мавзӯи мо робита дорад, бинобар ин айнан овардани онро воҷиб донистем. Инак ин ривоят:

«Рӯзе Камоли Ҳуҷандӣ дар хонаи Биноӣ меҳмон мешавад. Пас аз обу зиёфатро ҳӯрдану сӯҳбат кардан, вақти хайру хуш кардан Камол дар назди ҳавлии Биноӣ чанд сагбачаро мебинаду «биноӣ шудаанд-ку», -мегӯяд. Ин гап ба шоир Биноӣ саҳт мерасад ва бадоҳатан чунин ҷавоб медиҳад:

-Алҳамдуллилох, ба камол расанд».

Ровиён андешаи онро накардааанд, ки Камолиддин Биноӣ пас аз якуним қарни вафоти Камоли Ҳуҷандӣ умр ба сар бурдааст [2,151]. Бо вуҷуди ҳамаи ин гӯяндаҳо кӯшидаанд, ки ҷавҳари нақлу ривоятҳоро ҳифз намоянд. Наклу ривоятҳои «Шоҳнома»-ро гӯргӯлиҳон Сайидалӣ соқӣ бо самимият ва ихлоси бепоён гуфта дода, аз оҳангӣ гуфтораш тасаввуроте ҳосил мегардад, ки гӯё ҳуди ў шоҳиди ҷоқеа бошад. Маҳз бо ҷунун шевайи гуфтор ў дар қалби шунаванд мухаббате нисбати асари оғаридааш бедор мекунонад. Суҳани бемисол бекурб буда, ба ҳонанда таъсире наҳоҳад гузошт, бинобар ин беҳтар аст ҳуди ривоят шоҳидӣ бидиҳад. Ривоят аз забони гӯянда ба навори магнитофон сабт шуда, сипас он ба рӯи қоғаз кӯҷонида шудааст ва аз тарафи мо ба матн ҳеч ҷуна даҳолате сурат нагирифтааст, яъне гӯиши гӯянда пурра ҳифз карда шудааст. Инак он ривоят: «Исфандёр гуфтаний ном буд, писари Афросиёб. Лекин ҷонги қалона Исфандёр мекарду ба номи Рустам мегузашт. Исфандёр гуфт, ки ман ҳудум тоқа қатӣ Рустам ҷонгуниҳам, намешава, ма ҳудум Рустама нобуд мекуну, «амакбачагарӣ»-да «ҷонг ман мекуну, ба номи Рустам мегузара». Исфандиёра танаш оҳанӣ буд. Ҳардуш амкбачаҳо ҷонгӣ шуданд. Рустам ба пешӣ момашируш мерава, ба у мега, ки: Исфандёр мара ба ҷонг даъват кард, ма ҷӣ кор қуну? Ҳай, и дуо метия, Рустам ба ҷонг мерава. Дар ҷонг ҳар тире, ки Исфандёр дар танаи Рустам мезана, танаи Рустам даҳани дегдонворӣ шикоф мешава. Исфандёр Рустамда иҷозат мета, ки баъзан, ҳар як тире, ки Рустам мезана, дар танаи Исфандёр кора намекуна. Аҳволаки Рустам бисёр бад шид, дар гиря зад, бечора. Ҷонг меҳурдану баъд доруе доштанд, доруи

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Афлотунй, ки шав дар бадануш мемолид, ситораҳо, ки медидан (медиан), сихат мешид, бо сахар ҹанг мекардан. Ахволаки Рустам, ки бад шид, баъд пеши момаи Симърғ рафт. Гуфт, ки: Эй мома, мара Исфандёр мағлуб мекъна, ма чий кор кънум? Момаи Симърғ Рустамда мега, ки пъга (пагох) ҹангда, ки рафтӣ, Исфандёрда бъгу, ки: Исфандёр, чишмота бъпуш, баъд ма тир меандозум. Гуфт, ки аввал ҹенчув меандозум, ту бъгу, ки косахонаи сари ту калон боша, ма тобеъ мешам, агар ай ма калон боша, ту тобеи ма мешай, не гүй, ҹангӣ мешем. Ҙенчува дар чишми ў андохту ҳарду чиликуш қати дар худуш овард. Ҳаму рӯз ҹанг хурдану гашта омад. Момаи Симурғ гуфт, ки: чий кор кардӣ. Гуфт, ки ҹенчува андохтум, ана ҳами қадарай. Момаи Симурғ рафт лави дарёи шуру ай ҳаму ча ду ҹув овард, дар нугуш ай оҳани пулод, овард дар дасти Рустам дод. Рустама гуфт: ҳамира бигир, вақте ки рафтӣ ҹанг ҳурдӣ, Исфандёра бугу, ки: ту ҹашмта бупуш, ки ма қати ту ғайрати ҹанг кардан намекунум, ҹашмта бупуш, ки дасти ма наларза, ма тир бъзанум.

Ў бохтурай,-гуфт Симурғ, даравда ҳардуи ҹашмша мепуша, ҹашмша, ки пушкид, ба ҳами ҹувои газдор дар ҳарду ҹашмуш бъзан, ў кӯр, ки шид, дига тира мағлуб карда наметона. И насиҳата шуниду боз ба ҹанг рафт. Рафту гуфт, ки: Эй Исфандёр, ту ҹашмота бъпуш, баъд ма тир мезанум.

-Эй номард, ина бъзан,-гуфт Исфандёр. Рустам ҳардуи ҹувора дар чишмои Исфандёр зад, ай паси саруш баромад. Баъд и ай ҹашм нозил шид. Рустама гуфт, ки: Эҳ номард, ту мара мағлуб кардӣ, акъ мара дар як хонае бъдоз, ки ҳафтод ман паҳмиш боша. Мара ҳаму ча ҷо кън. Рустам пеши момаи Симурғ омаду гуфт: Эй мома, Исфандёр ҳами хел фармудааст, чихел кунум? Симурғ мега, ки: як сътун бъзану як дар бъмону боқи чи қадаре хока меканиӣ , парто болошда. Вай гуфт, ки: ма и кора наметонум. Симурғ гуфт, ки тъ зурӣ, и кора карда метонӣ, раву имората бъсозу ду дар мону се сутун зан. Баъд Рустам омаду корро сар кард, имората соҳт, се сутуна заду ду дар монд, дар болои иморат ду кӯҳ хока монду Исфандёра кӯтал карда бурд. Оварду гуфт, ки: Ина Исфандёр, и даҳани дарут. Ў гуфт, ки як дарай? Сутунуш ку? И гуфт, ки: хо як дарай, и сутуни мобайнгитай. Баъд Исфандёр пушта дар даҳани дар монду ду поша дар сутун монда гуфт: Рустам, ту мара кур кардӣ, ма тира ҹувонамарг мекунум, баъд сутуна задан гирифт, ки Рустам ай дари дигар баромада гурехта рафт, иморат ба болои Исфандиёр

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

чапа шид. Исфандёр «ваҳ-ваҳ» хандида аз таги хок гуфт, ки: хуб ҷавонамаргат кардам, лекин Рустам ай берун овоз бароварда Исфандёрда гуфт, ки: оббо, и корои момай Симургай. Ана баъд дилзании хок ай ҳаму вақтай...» (матн аз навори магнитофон)

Ривояти Исфандёрро гӯргулихон Сайидалий соқӣ мувофиқ ба фаҳмиши худаш тағиیر дода, ба он иловаҳои зиёде афзудааст, vale mo гуфта наметавонем, ki ин маҳз амали эшон аст, зоро шояд ў ин ривоятро дар ҳамин шакл аз гӯяндаи дигаре шунида бошад, vale чун ин ривоят аз забони ў навишта гирифта шудааст, mo метавонем таҳмин кунем, ki дар тағиир додани ривоят номбурда саҳмгузор аст. Ҳангоми муқобалай ин ривоят ба матни аслии он, ki дар «Шоҳнома» зикр ёфтааст, маълум гардид, ki дар ривояти шифоҳӣ образҳои Исфандиёр ва Рустам бо тамоми шаҳоматашон пеши назар ҷилвагар мегарданд. Дар ривояти Сайидалий соқӣ Исфандёр ва Рустам амакбача тасвир ёфтаанд ва сабаби ҷангашон ҳам дар ҳамин аст.

Бо сипарӣ шудани садсолаҳо ривоятҳо дар хотираи гӯяндаҳо мунҳал шуда, баъзе лаҳзаҳояшон, умуман, фаромӯш мешаванд ва ё ба шакли боварнакарданӣ тағиир мейёбанд. Масалан, дар ривояти зикршуда гӯянда гоҳе Афросиёбро амаки Рустам ва гоҳе ҳам Исфандёрро писари Афросиёб муаррифӣ менамояд, ki az аслии ривояти «Шоҳнома» тафовут дорад.

Аз ҳама муҳим он аст, ki гӯянда зӯрию забардастии Рустам ва Исфандёрро хуб дарк, карда дар бораи қувваозмоии онҳо бо як забони ширину гуворо, бо мисолҳои оғаридаи худ ибрози назар мекунад: «дар ҷанг ҳар тире, ki Исфандёр дар танаи Рустам мезана, танаи Рустам **даҳани дегдонворӣ** шикоф мешава», -таъкид менамояд гӯянда. Суроҳҳои az тир осебдидаи бадани Рустамро ба «даҳани дегдон» ташбеҳ кардани гӯянда муболига аст ва az ин мисол бармеояд, ki Рустам ниҳоят бузургчусса будааст ва ин тасвир ба шунавандагони ҳамосаи «Гӯргулӣ» фаҳмост, зоро қаҳрамонони он низ ҳамин хел пурзӯру бузургчуссаанд.

Худи Рустам доир ба бузургпайкарию ҷозибанокиаш фармудааст:

Бузургон, ki диданд кабри⁵ маро,
Ҳам ин шери ғуррон, хизабри⁶ маро

⁵ Кабр-қадду қомат

⁶ Ҳизабр-далер, диловар

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Хама чанг нокарда бигрехтанд,

Хама дашт тиру камон рехтанд [3, 374].

Лаҳзаҳои дигари қувваозмои Рустам ва Исфандёр низ басо ачибу хонданбобанд: «Исфандёр Рустамда ичозат мета, ки «баъзан». Ҳар як тире, ки Рустам мезана, дар танаи Исфандёр кора намекъна. Исфандёра танаш оҳанӣ буд».

Рустам часурию паҳлавонии Исфандёро эътироф менамояд:

Ки ман ҳамчу руинтан Исфандёр,

Надидам ба мардӣ гаҳи корзор [3, 376].

Ҳам дар «Шоҳнома» ва ҳам дар ривояти шифоҳӣ оҳанинпайкар будани Исфандёр яксон тасвир шудаанд, яъне байни ривояти китобӣ ва шифоҳӣ фарқе анқариб дида намешавад. Гӯянда ҳамчунон оҳанинпайкар ва шикастноразир будани Исфандёро таъкид карда, Рустамро дар муқобили ў очизу нотавон нишон медиҳад ва акнун бояд дид, ки чунин як гуфтори ровӣ нисбати Рустам ҳангоми набардаш бо Исфандёр: «...Ҳар як тире, ки Рустам мезана, дар танаи Исфандёр кора намекъна. Аҳволаки Рустам бисёр бад шид, **дар гиря зад**, бечора» бо манбаи китобиаш мувофиқат мекунад ё не. Баррасии достони «Ҷанги Рустам бо Исфандёр» нишон дод, ки воқеан Рустам ҳини набардаш бо Исфандёр очиз мемонад, зоро ҳар зарбае, ки ў бар пайкари Исфандёр мезанад, ба ў таъсир намекунад. Масалан, дар достон лаҳзаи набарди ду паҳлавон чунин тасвир шудааст:

Камон баргирифтанду тири хаданг,

Ҳаме гум шуд аз рӯи хуршед ранг

Зи пайкон ҳаме оташ афрӯхтанд...

Дили Исфандёр андар он танг шуд,

Бурӯҳои чехрааш пурожанг шуд.

Чу ў даст бурдӣ ба тиру камон

Нарасти кас аз шасти ў бегумон

Ба тире, ки пайконаш алмос буд

Зирҳ пеши ў ҳамчу қиртос буд.

Чу ў аз камон тир букшоду шаст,

Тани Рустаму Раҳшу ҷангӣ бихаст.

Ҳаме тоҳт бар гирдаш Исфандёр

Наёмад бар ў тири Рустам ба кор.

Чу тир аз кафи шоҳ раста шудӣ,

Тани Рустаму Раҳш ҳаста шудӣ.

Бад-ӯ тири Рустам наёмад ба кор

Фурӯ монд Рустам аз он корзор
Бигуфт он гоҳе Рустами номдор
Ки рӯйнтан аст ин ял Исфандёр.
Тани Раҳш аз ин тирҳо гашт суст,
Набуд бораву марди ҷангӣ дуруст.
Чу монда шуд аз кор Раҳшу савор
Яке чора созид бечоравор.
Фуруд омад аз Раҳши раҳшон чу бод,
Сари номвар сӯи боло ниҳод
Ҳамон Раҳши хаста сӯи хона шуд,
Чунин бо ҳудованд бегона шуд.
Зи андоми Рустам ҳаме рафт ҳун
Шуда сусту ларzon Кӯхи Бесутун
Бихандид чу дидаш Исфандёр
Бад-ӯ гуфт, ки «Эй Рустами номдор
Чаро кам шуд он нерӯи пили маст
Зи пайкон чаро кӯҳи оҳан бихаст?
Кучо рафт он мардиву гурзи ту
Ба разм андарун фарраву бурзи ту?
Гурезон ба боло чаро бар шудӣ
Чу овози шери жаён бишнудӣ?
На ой, ки дев аз ту гирён шудӣ
Дад аз таффи теги ту бирён шудӣ
Чаро пили ҷангӣ ту рӯбоҳ гашт
Зи ҷангаш чунон даст кӯтоҳ гашт?»[3, 427]

Дар ин пораи достон набарди Рустам ва Исфандёр воқеъбинона тасвир ёфта ба хонанда таъсири амиқ мегузорад. Бебарории набарди Рустам ба Исфандёр хонандаро мутаассир сохта дар дили ӯ нисбати қаҳрамони марказӣ меҳру шафқат бедор мекунонад. Дар ривоятҳои шифоҳӣ низ ҳамин ҳақиқат бо суханони содаю фаҳмо басо возеху равшан бозгӯ шудааст. Масалан, гӯргулиҳон Алиев Сайдалий-соқӣ очизию нотавонии Рустамро дар набард бо Исфандёр ин тавр ҳикоя кардааст: «...ҳар як тире, ки Рустам мезана дар танаи Исфандёр кора намекъна. Аҳволаки Рустам бисёр бад шид, дар гиря зад, бечора» (навори магнитафон) Дар ин ду ҷумла меҳру самимияти гӯянда нисбати тақдири Рустами Достон ба ғоят ҷолиб ифода ёфтааст. Ҳуди Рустам низ ба забардастию тавоноии Исфандёр тант аст:

«...Ки ман ҳамчу рӯйнтан Исфандёр

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

Надидам ба мардй гаҳи корзор
Расидам ба ҳар сӯ ба гирди ҷаҳон
Ҳабар ёфтам з-ошкору ниҳон.
Гирифтам камаргоҳи деви сапед
Задам бар замин ҳамчу як шоҳи бед
Ҳадангам зи сандон гӯ зар ёфтӣ
Забун доштӣ, гар сипар ёфтӣ
Задам ҷанд бор қабри Исфандёр
Чунон буд, ки бар санг резам хор...» [3, 434].
Дар «Шоҳнома» сабаби кина гирифтан бар Рустам тасвир ёфтааст:

Ба Зобул нишастаасту гаштаст маст,
Нагирад кас аз маст чизе ба даст [3, 434],
мегӯяд шоҳ Гуштосп нисбати Рустам.

Дурӣ ҷустани Рустам аз дарбори шоҳ Гуштосп баҳонае мешавад барои бовар накардан бар ӯ, аз ин сабаб Гуштосп ба писараши Исфандёр дастур медиҳад, ки агар ту Рустамро баста биёҶай таҳти шоҳиро бароят медиҳам:

Агар таҳт ҳоҳӣ ҳаме бо қулоҳ
Райи сиҳитон гиру баркаш сипоҳ
Чу онҷо шавӣ, дасти Рустам бубанд
Биёраш ба бозу фиканда каманд[3, 344].

Исфандӣёр нахуст писараши Баҳманро ба назди Рустам мефиристад ва чун ӯ аз назди Таҳамтан ноком бар мегардад маҷбур мешавад, ки худаш ба Рустам дидор дидар матлабашро ба арз расонад. Рустам ба Исфандёр бо як ҷавонмарди ба худаш хос чунин посух медиҳад:

...Зи дидорат ороиши ҷон кунам
Зи ман ҳарчи ҳоҳӣ ту, фармон кунам
Магар банд, к-аз банд орӣ бувад
Шикасте бувад, зишт коре бувад
Набинад маро зинда бо банд кас
Ки равшан равонам бар ин аст бас[3, 368].

Аз чунин саркашӣ кардани Рустам Исфандёр ба газаб омада бо ӯ дар набард мешавад...

Тавре аз мисолҳои овардашуда маълум гардид, дар «Шоҳнома» сабабҳои ҷангӣ Исфандёр бо Рустам бо мисолу далелҳо нишон дода шудааст. Муҳолифати шоҳ Гуштосп ва писараши Исфандёр бо Рустам ба таври муфассал дар ҷандин саҳифа бозгӯ шудааст ва албатта он чизе дар китоб сабт мешавад

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

дигар асту ва он чизе дар хотираи ровиён ҳифз мегардад дигар. Хотираи ровиён ҳама чизро пурра ва айнан фаро гирифта наметавонад. Маводи китобӣ ҳамин ки ба ровӣ дастрас шуд, тағиӣр меёбад.

Ровӣ вобаста ба тафаккур ва ҷаҳонбинию маҳорати хеш онро дигаргун месозад. Гоҳе ба он чизе меафзояд ва гоҳе ҳам аз он чизро ҳазф менамояд. Табииати эҷоди осори шифоҳӣ ҳамингуна аст. Ва агар ровӣ маводи шунида ва ҳондаашро айнан нақл намояд, наметавон онро осори шифоҳӣ номид, зеро маҳорати эҷодгарии ўпушти парда мемонад ва ҳамин воқеиятро ровиён ба хуби эҳсос карда мекӯшанд маҳорати гӯяндагии худро ҳарчи бештару беҳтар пеши назари шунавандагон ҷилдигар созанд. Мисоли инро мо дар достони «Ҷангӣ Рустам бо Исфандӣ», ки дар боло баррасӣ гардид, дида метавонем. Достони мазкур дар ривояти нақлкардаи гӯргулиҳон Сайдали соқӣ сужай нав пайдо карда ҳачман хеле кутоҳ шудааст. Масалан, ўривояти мазкуро чунин овардааст: «...Лекин ҷангӣ қалона Исфандӣ мекарду ба номи Рустам мегузашт. Исфандӣ гуфт, ки ма худум тоқа қати Рустам ҷанг нақунум, намешава, ма худум Рустама нобуд мекунум, амакбачагарида, ҷангӣ ма мекунуму ба номи Рустам мегузара»...(навори магнитафон)

Тавре аз ин мисол пайдост, муҳолифати Рустам бо Исфандӣ, ки дар «Шоҳнома» зикр ёфтааст, бо он чи дар ривояти нақлкардаи ровӣ омадааст, ба кулӣ фарқ мекунад.

Дар «Шоҳнома» барои соҳиб шудан ба таҳту тоҷи шоҳи Исфандӣ бо Рустам дар набард мешавад, вале дар ривояти овардаи ровӣ, ки зикраш дар боло рафт, масъала тамоман ранги дигар мегирад. Азбаски исмҳои хоси устуравӣ аз қабили Лӯҳросп, Гуштосп, Катоюн, Арҷоспшоҳ, Ҷомост ва амсоли он ба гӯяндаҳо гайри одди ба назар мерасид, бинобар ин онҳо диққати асосиро ба номҳои Исфандӣ, Рустам, Сӯҳроб, Афросиёб, Золи зард, Раҳш мабзул донистаанд, ва аз ин чоست, ки тавре дар боло дидем, дар бораи Исфандӣ ривояти тозае эҷод кардаанд. Мувофиқи ин ривоят Исфандӣ на писари Гуштоспшоҳ, балки ҳамчун амакбачаи Рустам муаррифӣ мегардад. Ва чунон ки дар зиндагӣ бисёр воқеъ мегардад, амакбачаҳо одатан ба ҳамдигар муҳолифат варзида аз рӯи кину адovat душманӣ мекунанд. Гӯянда ана ҳамин пораи ҳикояро аз зиндагӣ гирифта, онро бо маҳорати баланд корбаст карда асари тозае эҷод кардааст, ки ба

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

банду басты «Шоҳнома» халале ворид насохта, баръакс, дарунмояни ривояти «Шоҳнома»-ро тақвият бахшидааст. Ҳам дар «Шоҳнома» ва ҳам дар ривояти шифоҳи сабаби мухолифати Исфандёр бо Рустам ҷоҳу шӯҳратпарастӣ мебошад...

Ривояти шифоҳии дигареро, ки гӯргулиҳон Алиев Сайдалий-соқӣ нақл кардааст аз нигоҳи банду баст ва истифодай воситаҳои тасвири бадеи, маҳсусан муболига (гулув) ниҳоят ҷолиб аст.

Барои он, ки ривояти мазкур бехтару хубтару хонда ва баррасӣ гардад, мо онро аз забони гӯянда айнан, бидуни мудоҳила ба асли матн меоварем:

-Рустам як рӯз «ба шикор мерам» гуфт, ки Рахша гум кард. Гум карду кофтаний рафт. Оч гуфтаний урус буд, ки ай Рустам саҳт метарсид. И Оч ҳамика қадбаланде буд, ки ҳами лави дайрои Сирда ай тарси Рустама яг поша ай и лави дайро мондагӣ буду яг поша ай ў лави дайрои Сир «Агар Рустам биёя ай исун, усун мегузарум, ай усун биёя, исун мегузарум» гуфта буд. Ҳами Оч ҳам мешид, моҳира ай қаъри дайро мегирифту хеста дар офтоб мепазонду меҳурд.

Яке Рустам омаду пеши Очда дод зада файрод кард. Ҳами қадар файрод кард, қади Оч дар фалак расидагӣ, намефаҳмид. Рустам корда қашиду дар парайи пои Оч зад. Оч ҳам шида, Рустама бардошту дар ҷебакуш кард. Рустам дар ҷебаки Оч ҷунбидан гирифт. Оч моҳиша ҳурдан гирифт. Рустам, ки ҷунбидан гирифт, Оч ай ҷебакуш Рустама дар кафи дастуш гирифту ҷашмаки афтобода нигоҳ қад. Нигоҳ қаду гуфт: ту кийӣ? Рустам гуфт: Агар рост бугум коро брезеб мешава «ма яг ёри Рустам ҳастум. Рустам Рахша гум кардай. Гуфт ки: Оч қадбаландай, бугуш Рахши мара ёфта бута». Оч номи Рустама, ки шунид гуфт:

«И коро брезеб шид».-Майлаш, ма Рахши Рустама ёфта метуму неке (лекин) дар пеши Рустам дуюм бор нагу, ки ма Оча дидум. Баъд Рахша ёфта, дар дасти Рустам доду гуфт:-Бура (бирав) аку (акнун).

Рустам худ ба худ гуфт, ки: Оббоҳ, ин номаи (овозаи) Рустам бех ай Рустам:-Агар ма худма Рустам мегуфтум, дар ҳаму қаъри дайро партофта мекуштма!» (навори магнитафон)

Ба ин монанд ривояти нақлкардаи ровии ғончигӣ (Даҳкат) таҳти унвони «Овозаи Рустам бех аз Рустам» бисёр ҷолиб аст.

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

Барои муқобала ва муқоиса бо ривояти зикргардида айнан овардани матни онро зарур медонем:

Рӯзе аз рӯзҳо Рустам ба лаби дарёй Шӯр барои саёҳат ва шикор баромада буд. Дар миёнаи дарё як деви аз замони Каюмарс мондагӣ истодагӣ буд. Сараш баробари хона, биниаш мисоли новаи осиёб, як чашм дар пеш, як чашм дар пушти сараш буд. Қадаш чунон баланд буд, ки моҳиёнро аз дарё қапида, дар офтоб медошту кавоб карда меҳӯрд.

Дев Рустамро бо аспаш ба рӯйи кафи дасташ гирифта мепурсад, ки:

— Эй одам, дар ин дашту биёбон танҳо мегардӣ, аз Рустам наметарсӣ-мӣ?

Рустам ҷавоб медиҳад, ки:

— Эй ҷӯра, кист, ки аз Рустам натарсад, ларзида-ларзида лекин аз ягон тараф пайдо шуда монад, мегурезам-дия.

— Рустам ба як тараф меравад ба худаш мегуяд, ки «Ҳамин девро як имтиҳон кунам».

Вай ба тарафи дев аспашро тозонд. Дев дид, ки одами навина ҷангу туфаланг карда омада истодааст.

Дев пурсид, ки:

— Эй бародар, ҷаро гурехта истодай?

Рустам гуфт, ки:

— Гурез, ки мурдӣ, Рустам омад.

Дев як ба гурехтан даромад, ки ҳар як қадамаш се санг роҳ буд, аз назар гоиб шуд.

Рустам ҳандида ба худаш гуфт, ки акнун донистам, ки «овозаи Рустам беҳ аз Рустам» будааст [4, 223].

Муқоисаи ин ду ривоят нишон дод, ки қаҳрамонони «Шоҳнома»-и безаволи Фирдавсӣ: Рустам, Суҳроб, Золи Зард, Раҳш, Исфандёр ва дигарон симоҳои дӯстдоштаи тоҷиконанд. Тавре дар боло гуфта шуд, қаҳрамонони «Шоҳнома» на танҳо дар байни гӯргулиҳонҳо, балки дар байни қиширҳои муҳталифи ҷомии ба таври васеъ интишор ёфтаанд.

Ду ривояти баррасишуда нишон дод, ки ровиён ба истифода аз воситаҳои тасвири бадӣ ташбех, истиора, муболига ва забони зиндаи ҳалқ аз Рустам ва Исфандёр нақшҳои фаромушнашуданӣ оғарида бад-ин васила меҳру муҳаббати ҳалқро нисбати «Шоҳнома» бештар гардонидаанд. Муболига наҳоҳад шуд, агар

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

бигүем, ки дар байни халқ тарғибгари фаъоли «Шоҳнома» маҳз ҳамин ровиён будаанд.

Зарбулмасали «Овозаи Рустам бех аз Рустам» дер боз дар байни мардум шуҳрат дорад, vale на ҳама сабаби пайдоиши онро медонанд, чунки ҳикояи дар қадом маврид арзи вучуд кардани он маълум набуд. Тавассути ду ривояте, ки зикрашон дар боло рафт, хонанда акнун сабаби пайдоиши зарбулмасали мазкурро ҳоҳанд донист.

Дар боло гуфтем, ки ривоятҳои «Шоҳнома» на танҳо дар байни гӯргулихонҳо, балки дар байни шахсони сину сол ва касбу корашон гуногун интишор ёфтаанд. Барои он, ки гуфтаҳоямон бедалел набошанд, инак ривояти «Рахши Рустам» ро мисол меоварем, ки онро соли 1960 собиқ раиси колхоз Одинаев Тоҷибӣ сокини дехаи Даҳқати ноҳияи Фонҷӣ ба фоклоршинос, номзади илми филология Сангин Норматов нақл кардааст.

«Ҳазрати Алӣ як рӯз корнамоӣ мекунанд. Муҳаммад пайгамбар мегӯянд, ки:

-Эй фарзанд, кори рустамона кардед.

Ҳазрати Алӣ хафа шуда худ ба худашон мегӯянд, ки «маро худо шери худаш хондаасту ҷаро ин кас Рустамро аз ман боло медонанд?».

Муҳаммад фаҳмиданд, ки димоги Ҳазрати Алӣ сӯҳт, гуфтанд, ки:

-Эй фарзанд, шаби душанбе аз пеши фалон қабристон Рахши Рустам мегузарад, ба он ҷо рафта истед. Агар то гузашта рафтани Рахш тоқат карда тавонед, шумо баҳодур, тоқат карда натавонед, Рустам аз шумо боло meisstad.

Нисфи шаб буд, ки замин ҷунбидан гирифту аз тарафи қибла ғуррида-ғуррида як Деви Сафеду як Деви Сиёҳ намоён шуд. Дар дasti Деви Сафед ду кӯхи азим, дар дasti Деви Сиёҳ ду санги осиё, кӯҳҳоро, сангҳоро ба ҳамдигараш зада тарақ-турӯққуон омада истодаанд. Аз пушти Деви Сафед Тозии Сафед аз пушти Деви Сиёҳ Тозии Сиёҳ бо як ҳайбате омада истодаанд, ки ути (захраи) одам мекафад.

Ҳазрати Алӣ як дам нигоҳ карданду воҳимаи набудагӣ ба дилашон пайдо шуд, даррав сарашонро ба чукурӣ руст карданд. Рахши Рустам гузашта бирафт. Ин кас сарашонро аз чукурӣ бардоштанд. Аз воҳима ҳамин қадар арақ карданд, ки ҳамон чукурӣ пур аз арақ шудааст. Ҳамин оби чашма аз ҳамон арақи

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

пешонаи ҳазрати Алӣ мондагӣ. Рустам ҳамин хел одами баҳодур будааст, ки ҳазрати Алӣ шери худо ба дидани Раҳшаш тоб оварда натавонистаанд.

Ҳазрати Алӣ барои фатҳ кардани як тилисм рафтанд. Ин тилисм дар кӯхи Зар гуфтагӣ ҷо буд, ки чил зина дошт. То зинаи бистум баромаданд, ба зинаи бисту якум қадам мемонам гуфта буданд, ки ба гӯшашон як овоз расид: «Ҷӣ Шери Худо, шумо аз ин боло баромада наметавонед».

Ҳазрати Алӣ пурсиданд, ки:

-Пеш аз ман ягон кас баромада буданд-мӣ?

Овоз гуфт:

-Пеш аз шумо Рустами Достон омада, ба чил зина баромада, тилисмро шикаста буд. Ҳазрати Алӣ гуфтанд:

-Агар фардо рӯзи қиёмат, Худо ба ман ҷаннат муносиб бинанд, бе Рустам ба ҷаннат қадам намезанам [4, 223].

Аз ин ду ривояте, ки зикрашон дар боло рафт, маълум гашт, ки ривоятҳои «Шоҳнома» дар байни мардум ба таври густарда интишор ёфта қаринаҳои зиёде пайдо кардаанд. Ровиён аз як тараф аз ин ривоятҳо гизои маънавӣ гирифта бошанд, аз ҷониби дигар дар заминай онҳо зехну тафаккури бадеии хешро мавриди озмоиш қарор дода маҳорати эҷодгарии худро борвар гардонидаанд.

Албатта инро ҳам бояд тазаккур дод, ки хотираи ровиён бо мурури замон, бо сипарӣ шудани айёми ҷавонӣ ва фарорасии замони пиронсолӣ заиф шуда, на ҳамеша андешаҳои бикру солим ба бор меоваранд. Бинобар ин гоҳе мебинем, ки ривоятҳоро таҳриф карда ба хотири нишон додани тахаюлоти эҷодии хеш воқеаҳоро аз ҳад зиёд иғроқомез тасвир намуда, ҳусни бадеии онҳоро коста гардониданд. Масалан, ҳангоми таҳлилу баррасии ривоятҳо маълум гардид, ки ровиён гоҳе дар ҷараёни эҷодкорӣ бидуни ихтиёри хеш категорияи вакту замонро сарфи назар намуда, қаҳрамонони устуравиро дар радифи қаҳрамонони воқеӣ, шахсони таъриҳӣ гузоштаанд. Ин амали ровиён албатта амдану муғризона набуда, балки дар чаҳорҷӯбаи қонунмандиҳои анъанавии оғариниши осори шифоҳӣ сурат гирифтааст.

Ровиён маҳсули тафаккури худро дар заминай осори пурғановати китобию шифоҳӣ, ки дар тӯли ҳазорсолаҳо аз насл ба насл voguzor шудааст, дастраси ҳамагон намудаанд. Осори

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

шифоҳии мардуми тоҷик гузареро мемонад, ки он ҳамеша мамлӯу аз накҳату тароват мебошад.

Китобнома:

1. Белинский В.Г., Полн.собр.соч. –Москва, Т. 5.
2. Обидов Д. Бузургдошти Фирдавсӣ ва «Шоҳнома» дар адабиёти шифоҳӣ ва китобӣ./ Д.Обидов. -Душанбе: Империал-групп, 2012. -200 с.
3. Фирдавсӣ Абулқосим. Шоҳнома, ч.6. / Абулқосим Фирдавсӣ. –Душанбе: Адиб, 1987.
4. Фолклори сокинони саргаҳи Зарафшон. Мураттиб Р.Амонов. Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1960.- 416 с.

МЕСТО ЛЕГЕНДЫ «ШАХНАМЕ» ФИРДОУСИ В УСТНОМ НАРОДНОМ ТВОРЧЕСТВЕ (НА ПРИМЕРЕ ЭПОСА «ГУРГУЛИ»)

«Шахнаме» Фирдоуси издавна является любимым произведением таджикского народа. В самых отдалённых селениях республики люди, собираясь на вечеринках, слушали чтецов «Шахнаме», среди которых наиболее активны были и гургулихионы, то есть, исполнители народного эпоса «Гургули». В связи с тем, что гургулихионы были люди творческого характера, они придавали большое значение строению и мотивам «Шахнаме». К примеру, можно назвать сказителя Алиева Сайдали Соки (уроженец Дангаринского района), который помимо того, что является талантливым исполнителем «Гургули», одновременно знает большое количество устных легенд, которые в данной статье подвергнуты анализу и сравнению с поэмой «Шахнаме».

Ключевые слова: «Шахнаме», Фирдоуси, предания, поэма, гургулихон, репертуар, таджикский фольклор.

POSITION OF THE LEGENDS OF THE SHAHNAMEH OF FIRDAUSI IN TAJIK FOLKLORE (IN EXAMPLE OF THE FOLK EPIC GURGHULI)

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

Shahnameh of Firdausi has long been a favorite literary work among Tajik people. In the most remote villages of the country in social events people gather to listen Shahnameh recitation. Active participants among the audience of such events were also *gurgulikhans*, i.e. the performers of the traditional heroic epic *Gurghuli*. As *gurgulikhans* were creative artists, they attached great importance to the structural development of the legends based on the Shahnameh. The subject of examination in this article is the legends of Shahnameh, which are than contrasted with the oral legends of Shahnameh recorded from the mouth of Aliyev Saydali, from Danghara.

Keywords: “Shahnameh” of Firdausi, legend, poem, performance, repertoire, Tajik folklore.

Маълумот дар бораи муаллиф: Салоҳиддин Фатхуллоев – ходими пешбари илмии Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хаттии ба номи Рӯдакии АИ ҶТ. Тел.: (+992) 37 2367214.

Сведения об авторе: Салоҳиддин Фатхуллоев – кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Института языка, литературы, востоковедения и письменного наследия им. Рудаки АН РТ. Тел.: (+992) 37 2367214.

About the author: Dr. Fathulloev Salohiddin is a senior researcher Rudaki Institute of Language, Literature, Oriental studies and Written Heritage of the Academy of Sciences of Tajikistan. Phone: (+992 372) 367-214.

ҚОИДАҲОИ НАШРИ МАҶОЛАҲО БАРОИ МУАЛЛИФОН

Мачаллаи «Суханшиносӣ» нашрияи Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси хаттии ба номи Рӯдакии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (ш. Душанбе) мебошад.

Дар мачалла мақолаю тақризҳо ва аҳбор дар бахши филология ва шарқшиносӣ ба табъ мерасанд.

Мачаллаи «Суханшиносӣ» ба забони тоҷикӣ нашр гашта, мақолаҳо ба забонҳои русӣ ва англисӣ низ пазируфта мешаванд. Ҳамроҳи мақола фишурдаи он низ ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ бояд пешниҳод шавад.

Муаллиф дар мақолаи ба чоп пешниҳодкадааш бояд мубрамии мавзӯъ ва ҳадафу мақсади таҳқиқро бо истидлоли илмӣ асоснок карда, хulosahoe гирад, ки бо навоварӣ ва аҳамияти илмию амалии худ қобили таваҷҷӯҳ бошанд.

СУХАНШИНОСЙ, №2 2015

ТАЛАБОТИ ТАРТИБ ДОДАНИ ДАСТНАВИСХО

1. Муаллиф дастнависро ба забонҳои тоҷикӣ ва ё русӣ пешниҳод мекунад. Фишурдаи мақолаҳо ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ бояд пешниҳод гардад, ки ҳамни он набояд аз 1 саҳифа беш бошад.

Матни мақола бояд дар принтер бо хуруфи андозаи 12 дар як рӯяи қоғази сафеди андозаи стандартӣ (A4) чоп шуда, ҳар саҳифаи навишта бояд аз 28 сатр (бо шумули замима ва ҳошияҳо), зиёд набошад. Ҳошияҳои дастнавис: аз боло ва поён – 2,5 см, аз ҷонибаи рост – 3 см. Андозаи фосилаи байни сатрҳо – 0,5 см.

Ба дастнависҳо замима мегарданд:

а) маълумот роҷеъ ба муаллиф (ном, номи падар, номи хонаводагӣ, дараҷаи илмӣ, унвон, ҷонибаи кор, вазифа, нишонии ҷонибаи зист, шохис (индекс)-и шӯъбаи почта, шумораҳои телефони хона ва кор, нишонии почтаи электронӣ (агар мавҷуд бошад);

б) Мақола дар компьютер чоп шуда, ҳамроҳ бо CD пешниҳод мешавад, ки дар он маводди муаллиф ба сурати парванда дар вожапардози Word анҷом шудааст; агар хуруфи лотинӣ ё дигар алломатҳо истифода шуда бошад, бояд онҳо бо нишондоди номашон ирсол гарданд.

4. Ҳадди ниҳоии дастнавис:

- мақола – 16 саҳифа, фишурдаи мақола - 1 саҳифа;
- аҳбор - 8 саҳифа, натиҷаи он - 0,5 саҳифа;
- тақриз - 4 саҳифа;
- рӯзномаи рӯйдодҳои илмӣ - 4 саҳифа;

5. Сарлавҳаи мақола бо ҳарфҳои хурд ва аз матн бо фосилаи се сатр ҷудо карда мешавад.

6. Иқтибосҳо бо сарчашма дақиқ муқоиса карда шуда, дар охири саҳифа асли онҳо аз ҷониби муаллиф оварда мешаванд.

7. Фехристи манобеъ дар охири мақола (бо тартиби алифбо – нахуст ба ҳатти кирилӣ, сипас бо дигар забонҳои ҳориҷӣ оварда мешавад; осори як муаллиф дар тартиби хронологӣ дарҷ мешавад) бо шуморагузорӣ ва нишон додани маълумоти зайл оварда мешавад:

а) **барои китобҳо** – ному насаби муаллиф, номи пурраи асар, шаҳр ва соли нашр, таъдоди умумии саҳифаҳо мисли:

1. Айнӣ С. Куллиёт. Ҷ. 1. / С. Айнӣ – Сталинобод: Нашрдавтоҷ, - 1958. -555 сах.

2. Пугачев В. П. Ведение в политологию : учеб. для студ. вузов / В. П. Пугачев, И. Ю. Соловьев. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Аспект-Пресс, 2003. – 466 с.

б) **барои мақолаҳо** – ному насаби муаллиф, номи пурраи мақола, номи маҷмӯаи мақолаҳо, китоб, рӯзнома, макони нашр, шаҳр (барои китоб), сол ва шумораи рӯзнома, маҷалла, мисли:

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

1. Айнӣ С. Маънои калимаи тоҷик / С. Айнӣ // Садои Шарқ. 1986, № 8. – С. 48-73.

2. Кисляков Н.А. Старинные приемы земледельческой техники и обряды, связанные с земледелием у таджиков бассейна р. Хингуу/ Н.А.Кисляков // Советская этнография. 1974, №1. – С. 114-125.

Дар дохири матн истинод ба манбаъ дар дохири қавси мураббаъ дода шуда, аз ҳам тавассути вергул чудо карда мешавад, мисол: [1, 272]; шумораи сахифаҳои иқтибос бо воситаи вергул ё тире нишон дода мешавад, мисол: [2, 272-280].

7. Дар мақола аз тарафи муаллиф ё муаллифон бояд имзо гузашта шавад.

Дастнавис бояд бодикӯат хонда шуда, бидуни ғалат пешниҳод гардад.

Дастнависҳое, ки бидуни риояи талаботи мазкур таҳия шудаанд, баррасӣ намешаванд.

Ҳайати таҳририя дар ҳолатҳои зарурӣ ҳуқӯқ дорад мақоларо кӯтоҳ, таҳриру ислоҳ кунад ва ё ба муаллифон ҷиҳати ислоҳ баргардонад.

Муаллифон пас аз сахифабандии мақола онро хонда ризояти худро барои чоп ба таври ҳаттӣ тасдиқ мекунанд.

Масъулияти ақида ва муҳтавои мақолаҳо бар дӯши муаллифони онҳост.

Нишонии мо: 734025, шаҳри Душанбе, кӯчаи Шарифҷон Ҳусейнзода, 35, Институти забон, адабиёт, шарқшиносӣ ва мероси ҳаттии ба номи Рӯдакии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳӯҷраи 27, дафтари мачаллаи «Суҳаншиносӣ», тел.: (+992 37) 221-22-40.

Шохиси (индекси) обуна дар феҳристи «Почтаи тоҷик» -77755

Сомонаи мо: www.iza.tj; E-mail: iza_rudaki@mail.ru

Мачалла дар Вазорати фарҳангӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12 ноябрி соли 2015 таҳти № 0095/мҷ аз нав ба қайд гирифта шудааст.

ПРАВИЛА ПУБЛИКАЦИИ ДЛЯ АВТОРОВ

Журнал «Словесность» издается Институтом языка, литературы, востоковедения и письменного наследия имени Рудаки Академии наук Республики Таджикистан (г. Душанбе).

В журнале публикуются статьи, сообщения, рецензии, информационные материалы по филологии и востоковедению.

Журнал выходит на таджикском языке; к публикации также принимаются статьи на русском и английском языках. Статьи сопровождаются резюме на таджикском, русском и английском языках.

В предлагаемых для публикации научных статьях автор должен дать обоснование актуальности темы, четкую постановку целей и задач исследования, научную аргументацию, обобщения и выводы, представляющие интерес своей новизной, научной и практической значимостью.

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ РУКОПИСЕЙ

1. Автор представляет рукопись на таджикском или русском языке. Резюме к статье должно быть представлено на таджикском, русском и английском языках, объем которого не должен превышать 1 страницы.

2. Текст должен быть отпечатан на принтере - размер шрифта 12 - с одной стороны белого листа бумаги стандартного формата (A4). На странице рукописи должно быть не более 28 строк, отпечатанных через два интервала (это относится также к примечаниям и сноскам). Поля рукописи: верхнее и нижнее - 2,5 см, левое и правое - 3 см. Размер абзацного отступа - 0,5 см.

3. К рукописи прилагаются:

а) сведения об авторе (фамилия, имя, отчество, ученая степень, звание, место работы, должность, домашний адрес, индекс почтового отделения, номера служебного и домашнего телефонов, при наличии - адрес электронной почты);

б) статья должна быть отпечатана на компьютере и представлена редакции одновременно с CD, содержащей файл авторского материала, выполненного в текстовом редакторе Word; шрифты, если таковые использовались для латинских или иных символов, с указанием их названия.

4. Предельный объем рукописей:

- статья - 16 страниц, резюме - 1 страница;
- сообщение - 8 страниц, резюме - 0,5 страницы;
- рецензия - 4 страницы;
- хроника научной жизни - 4 страниц.

5. Заглавие статьи печатается строчными буквами и отбивается тремя интервалами снизу от текста.

6. Цитаты тщательно сверяются с первоисточником и визируются автором на оборотной стороне страницы.

7. Литература, на которую даются ссылки в тексте, приводится в конце статьи (в алфавитном порядке – сначала на кириллице, затем на иностранных языках; произведения одного автора даются в хронологическом порядке, начиная с более ранних), с нумерацией и указанием следующих выходных данных:

а) для книг - фамилия, инициалы автора, полное название книги, город и год издания, общая число страниц например:

3. Айнӣ С. Куллиёт. Ч. 1. / С. Айнӣ– Сталинобод: Нашрдавтоҷ, - 1958. -555 саҳ.

4. Пугачев В. П. Ведение в политологию : учеб. для студ. вузов / В. П. Пугачев, И. Ю. Соловьев. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Аспект-Пресс, 2003. – 466 с.

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

б) для статей - фамилия, инициалы автора, полное название статьи, название сборника, книги, газеты, журнала, где опубликована статья, город (для книг), год и номер газеты, журнала, например:

1. Айнӣ С. Манои калимаи тоҷик / С. Айнӣ // Садои Шарқ. 1986, № 8. – С. 48-73.

2. Кисляков Н.А. Старинные приемы земледельческой техники и обряды, связанные с земледелием у таджиков бассейна р. Хингоу/ Н.А.Кисляков // Советская этнография. 1974, №1. – С. 114-125.

Ссылки на литературу в тексте даются в квадратных скобках через запятой, например: [3, 272]; при цитировании указываются страницы через запятую или тире, например: [4, 272-280].

7. Статьи должны быть обязательно подписаны автором, а при наличии нескольких авторов - всеми соавторами.

Рукопись должна быть тщательно вычтана и сдана без опечаток.

Рукописи, оформленные без соблюдения указанных требований, не рассматриваются.

Редакционная коллегия оставляет за собой право при необходимости сокращать статьи, подвергать их редакционной правке и отсыпать авторам на доработку.

Авторы читают готовую верстку статьи и в письменном виде подтверждают свое согласие на публикацию.

Ответственность за подбор, точность фактов, цитат, и данных несут авторы опубликованных материалов.

Адрес: 734025, г. Душанбе, ул. Шарифджана Хусейнзаде, 35, Институт языка, литературы, востоковедения и письменного наследия им. Рудаки Академии наук Республики Таджикистан, комн. 27, редакция журнала «Словесность», тел.: (+992 37) 221-22-40.

Подписной индекс в таджикском каталоге «Почтаи тоҷик» -77755

Наш веб-сайт: www.iza.tj; E-mail: iza_rudaki@mail.ru

Журнал перерегистрирован Министерством культуры Республики Таджикистан от 12 ноября 2015 года за № 0095/мч

Address: 734025, Dushanbe, street. Sharifjana Huseynzade, 35, Institute of Language, Literature, Oriental Studies and Written Heritage named. Rudaki Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, room. 27, the editors of "Sukhanshinosi", tel.: (992 37) 221-22-40.

Index in the Tajik catalog "Pochtai Tojik" -77755

Our website: www.iza.tj; E-mail: iza_rudaki@mail.ru

The magazine was re-registered by the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan on November 12, 2015, № 0095 /мч

SUKHANSHINOSI

Academic Journal

№ 2.

2015

Rudaki Institute of Language, Literature, Oriental Studies and Written Heritage of the Academy of Sciences of Tajikistan

Established in 2010
published quarterly

Quarterly journal established in 2010 by the Rudaki Institute of Laguage, Literature, Oriental Studies and Written Heritage of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan

Editorial team:

A. Rahmonzoda (Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan)

M.Imomzoda (Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan)

N. Salimi (Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan)

H.Atakhonova (Academician of Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan)

M.Mulloahmadov (Corresponding member of the Academy of Science of the Republic of Tajikistan)

J.Nazriev (Corresponding member of the Academy of Science of the Republic of Tajikistan)

D.Saymiddinov (Corresponding member of the Academy of Science of the Republic of Tajikistan)

A.Sattorzoda (Doctor of Philological Sciences, professor)

G.Juraev (Doctor of Philological Sciences, professor)

H.Rajabov (Doctor of Philological Sciences, professor)

O.Hojamurodov (Doctor of Philological Sciences, professor).

P. Jamshed (Doctor of Philological Sciences, professor)

Subscription Index in “Pochtai Tojik”
77755

Journal was re-registered by the
Ministry of Culture of the Republic of
Tajikistan on November 12, 2015, №

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

0095.

K. Iskandarov (Doctor of Historical Sciences)

O. Qosimov (Doctor of Philological Sciences)

T. Mardonи (Doctor of Philological Sciences)

Sh.Rahmonov (Doctor of Philological Sciences)

Dushanbe © Rudaki Institute of Language,
Literature, Oriental Studies and Written
Heritage of the Academy of Sciences of the
Republic of Tajikistan , 2015

*Ба матбаа супорида шуд 10.06.2015
Барои нашр имзо шуд 11.06.2015
Чопи оғсети. Ҷузъи чопӣ 13,8. Андоza 70x100 1/8.
Адади нашр 500 нусха. Супории №....*

ЧСК «Чопхонаи Донии»

СУХАНШИНОСӢ, №2 2015

ш. Душанбе, кӯчаи С. Айнӣ 121, бинои 2